tarih ve toplum

3000 TL (KDV. DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ HAZİRAN 1989

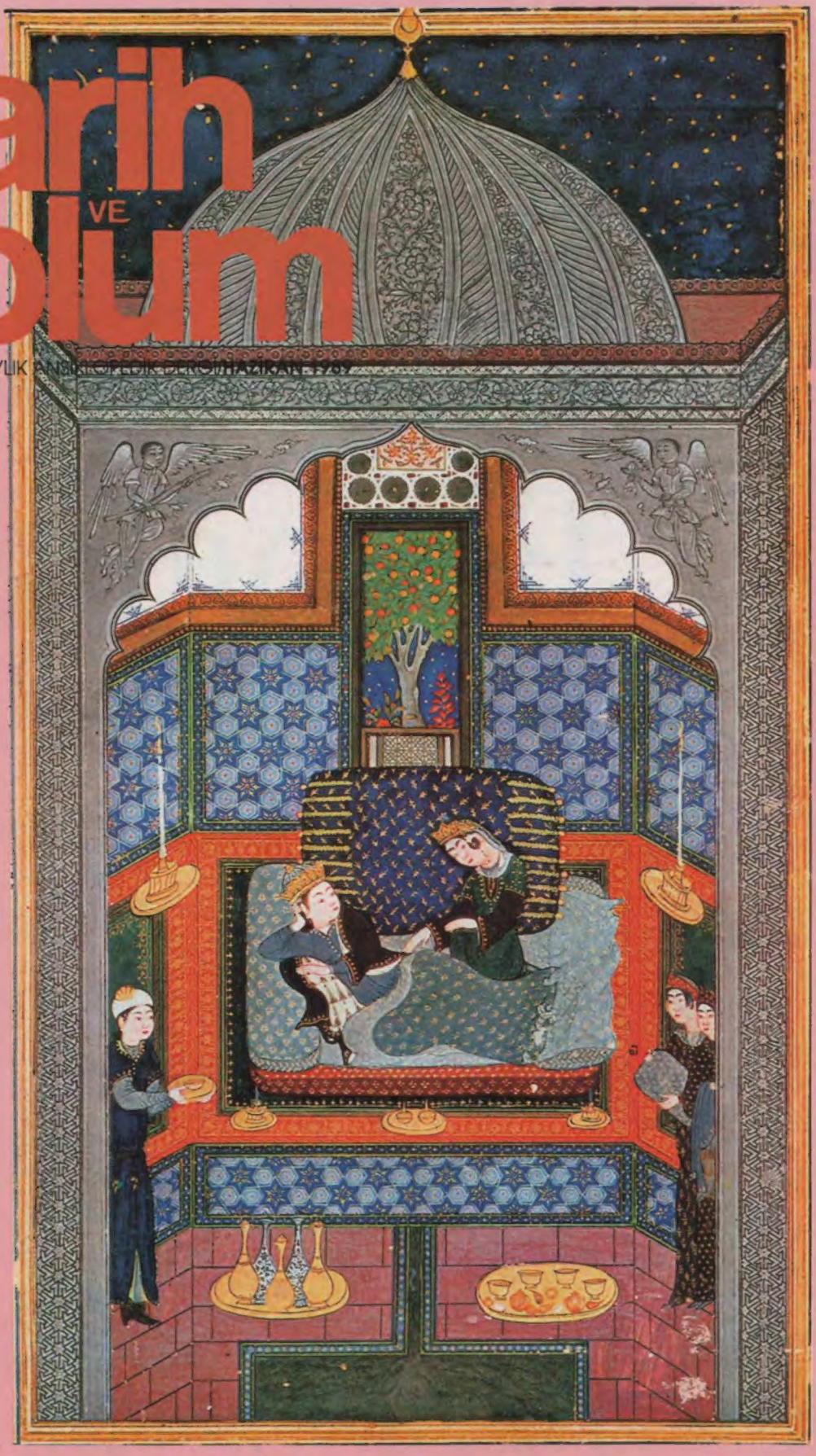

19. YÜZYIL SONUNDA TÜRKİYE'DEKİ YAHUDİ ESNAFI

KARAMANLICA BİR MEZAR TAŞI KİTABESİ

İTALYAN TİYATROSUNDA TÜRKLER VE TÜRK TARİHİ

OSMANLI KADININ YENİ BİR KİMLİK KAZANMA MÜCADELESİ

SANSÜR TARİHİ VE İKİ BELGE

OSMANLI BELGELERİNDE SULTAN VE PADİŞAHLAR

66

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

METE TUNÇAY
Türkiye'de Solun Tarihinden
6

ALPAY KABACALI
Sansür Tarihi İle İlgili İki Belge
9

ŞİNASİ TEKİN
Köşk Kelimesi Farsça Değil, Türkçedir!
12

SERPİL ÇAKIR
Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti
16

ESTHER BENBASSA-ARON RODRİGUE
19. Yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı
22

GEÇMİŞ ŞÖLENLERDEN
28

METİN AND
İtalyan Tiyatrosu'nda Türkler ve Türk Tarihi
29

YILDIZ-DEMİRİZ
Eskişehir'de Karamanlıca Bir Mezartaşı Kitabesi
36

KUDRET EMİROĞLU - ÜMİT UZAY
Tütün Keyfi
38

ENGİN ÇİZGEN
19. Yüzyılda İstanbul Hayatı
42

SUHA UMAR
Osmanlı Belgeleri Arasında Padişahlar ve Sultanlar
45

İSMAİL KARA
Banguoğlu Hoca
47

MEHMET Ö. ALKAN
Felsefe Mecmuası
49

KİTABİYAT

ZİYAD EBUZZİYA
Tevfik Paşa'nın Torununun İkinci Eseri

İLBER ORTAYLI
Vazgeçilmez Bir Rehber

AKŞİN SOMEL
Türk Ordusu ile Filistin'de

DİNÇER KAYA
Kıbrıs'ta Bibliyografya Çalışmaları

ATİLLÂ TÜRK
Mustafa Subhi-Onbeşler Cinayeti ve Küçük Talât'ın (Bir) Mektubu

ESER KÖKER
Kızılbaş-Aleviler

ALİ BİRİNCİ
Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması
57

Kapak: 12. yüzyılda İranlı şair Nizamî'nin yazdığı romantik *Heft Peyker* (yedi portre) epik şiirinin 1420'lerin sonlarında hazırlanmış bir elyazmasının minyatürlerinden: Dünyanın yedi bucağından (haftanın her gecesini biriyle geçirdiği) prenseslerle evlenmiş olan Sasanî Kralı Behram Gur, kara köşkünde Hintli prensesi ziyaret ederken. (New York Metropolitan Sanat Müzesi).

tarih toplum HAZİRAN 1989 • CİLT 11 • SAYI 66

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yazışleri Müdürü
Nihat Tuna

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Yayın Koordinatörü
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Remzi Abbas , Fatih M.Öztan

Pikaj
Fazilet Keçeci

Teknik Yapım
PERKA A.Ş.

Renk Ayrımı
Sepco Grafik

Baskı
Ayhan Matbaacılık

Dağıtım
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayınları

Genel Yönetmen
Murat Belge

Reklam ve Halkla İlişkiler
Ferial Uğurlu

Satış ve Dağıtım
Burhan Kutlutürk

Okur İlişkileri
Mürvet İşgör

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No.306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 36.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 3000 TL.

Türk Düşmanlığı

DERGİNİZİN 65. sayısında (Mayıs 1989) yayınlanan "Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı" başlıklı yazı, tarihi genelden soyutlanmış tek bakış açısından (burada yalnızca "milliyet" açısından) değerlendirmeye çalışmanın ne gibi saplantılara yolaçabileceğini göstermesi yönünden ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Bilindiği gibi "millet" (nation/ulus) kavramı, günümüzde (özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nde içerdiği) anlam ve önemi ancak yakın geçmişte kazanmıştır. İnsanlar, kendi irade, istek ve tasarruflarına bağlı olmaksızın bir milletin mensubu olarak dünyaya gelirilirler. Milliyet konusunun ağırlıklı olarak ön plana çıkarılmasının, insanlığın hümanist bağlamdaki gelişimine katkıda bulunduğunu söylemek güçtür. İnsanların, hasbelkader dünyaya getirildikleri milliyet mensubiyetinin önemini abarttıklarında, bunun ne gibi sonuçlar doğurabileceği, örneğin Alman Milleti'nin yakın tarihteki kaderinde yeterince açık ve çarpıcı bir biçimde gözlenebilir. Yukarıda belirtilen makalede kullanılan üslup ve sözcük seçimi, yüzyılımızın ilk yarısında Almanya'da kaleme alınan yazıları anımsatıyor.

Yazarın "Çin seddinden Ege'ye uzanan büyük Türk yurdundan" söz etmesi, "Türk" kavramının belirlenmesindeki sorunu ortaya koyuyor. Yazarın belirttiği bu geniş coğrafi alanda yaşayan sözkonusu halklar, İngilizce'de "Turkic peoples", Almanca'da ise "Türkvölker" ya da "Turkvölker" olarak adlandırılırlar. Bu tanımlamalar Türkçe'ye "Türk halkları grubu" olarak çevrilebilir. Nasıl Alman Halkı genel olarak "Cermen halkları grubu" olarak nitelendirilen halklardan bir tanesi ise, bugün Türkiye'de yaşayan Türk Halkı da, "Türk halkları grubunu" oluşturan halklardan bir tanesidir.

Unutmamalı ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler'in dışında, sayısı hiç de az olmayan ve burada adlarının sayılmasına gerek olmayan başka halklar da yaşamaktaydı. İmparatorluk sınırlarında yaşayan bir insanın bugünkü anlamıyla Türk olup olmadığı, o dönemde yazarın zannettiği ve ileri sürdüğü ölçüde önem taşımamakta idi. Ve tabiî ki, "Türk'ün hayati menfaatlerini korumak" yazarın ileri sürdüğü gibi devletin herhangi bir şekilde belirlenmiş amaç ve görevlerinden biri değildi. İmparatorluk tebaası için, vergi ödeyen kesime (reaya) ya da vergileri alan kesime dahil olmak sorusu, Türk olup olmamak sorusundan çok daha hayati bir önem taşımakta idi. Vergi ödeyen kesimin (reayanın) içinde de birinci sınıf reaya (yani Müslüman) ya da ikinci sınıf reaya (yani Gayrimüslim) olup olmamak önemli idi. "Türk" kavramı ise, bilindiği gibi, bugün taşıdığından bambaşka bir anlam taşımakta idi.

İmparatorluk'ta uygulanan devşirme sistemine "milliyetçi" açıdan bakmaya çalışmak tamamen yersiz ve gerçeklerden uzak bir yaklaşımdır. Sivri bir ifadeyle ikinci sınıf reaya arasından "çocuk kaçırmaya" ve bunların son derece sıkı bir disiplin altında tutulmasına dayanan bu sistem, güç politikası yönünden İmparatorluk için son derece yararlı ve verimli bir uygulama idi. Bu sistemin katı bir şekilde uygulandığı dönemde İmparatorluk'un altın çağını yaşamış olmasını da bir rastlantı olarak değerlendirmemek gerekir. Tam tersine, yeniçerilere evlenme izni verilmesi ve doğuştan Müslümanlar ile bugünkü anlamıyla Türklerin de Yeniçeri Ocakları'na alınması yoluyla sistemin aslında "daha insancıl" hale getirilmesinin, Osmanlı Ordusu'nun savaş gücünü ne derecede azalttığı sorunu incelenmelidir. Tarihin akışı, bu sorunun cevabını vermiş bulunuyor.

Yeniçeri Ocakları, yazarın ileri sürdüğü gibi "padişahın özel muhafız gücü niteliği" taşımamış, aksine imparatorluk Ordusu'nun seçkin tümenlerini (çağdaş bir İtalyan yazarın tanımıyla "rocca dell'esercito" yani İmparatorluk Ordusu'nun kayalarını) oluşturmuştur. İmparatorluk Ordusu'nun asli gücü, yazarın ileri sürdüğü gibi "eyaletlerin Türk soylu tımarlı sipahilerinden" oluşmuyordu. Tam tersine tımarlı sipahiler, örneğin tüfek kullanmaya karşı çıkmalarıyla Roma-Alman kuvvetlerine karşı yürütülen savaşlardaki önemlerini gittikçe yitirmişlerdir (Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", *War, Technology and society in the Middle East.* Londra 1975.).

Tımar sisteminin çöküşü, tabiî ki yazarın ileri sürdüğü, devşirmeler tarafından yürütülen Türk karşıtı entrikalardan başka nedenlere dayanmaktadır. Naima'nın değindiği, Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'daki Celâliler'e karşı çıktığı sefer, orada yerleşik Türkler'e yönelik bir "kıyım seferi" değildi. Bu isyanlar İmparatorluk'un başka yörelerinde, örneğin Yunanistan'da ya da Bulgaristan'da da başgöstermiş olsa, Sadrazam Murad Paşa büyük bir olasılıkla aynı şekilde sert bir müdahalede bulunacaktı. Yazar bu bağlamda, İ.H. Danişmend ve Yılmaz Öztuna gibi gerçekçilikten uzak yazarların görüşlerini benimsemiş görünüyor. Makalede yer alan ve kuşku ile karşıladığım Kadîmî'ye ait şiir de, doğru olarak değerlendirilmemiş. Şiirin doğru olarak değerlendirilebilmesi için, yazılmasına yol açan nedenlerin ve yazıldığı dönemdeki şartların ayrıntılı ve özenli bir biçimde araştırılması ve ortaya konması gerekir. □

KLAUS SCHWARZ-BERLİN

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda, yine Metin And'ın önemli bir yazısı baş köşede: İtalyan opera ve balesinden sonra, bu kere de İtalyan tiyatrosunda Türkler. Genç araştırıcı Serpil Çakır'ın kadın hareketi tarihiyle ilgili incelemesi de, özgün bir çalışma.

Amerika'dan Prof.Dr. Şinasi Tekin dostumuzun "köşk" kelimesiyle ilgili etimolojik çalışmasını zevk ve istifadeyle okuyacağınıza eminim. Sayın "iştikakçı"dan dileğimiz, bize açtırdığı köşeyi, şimdengerû sık sık şereflendirmesi. Kudret Emiroğlu ile Ümit Uzmay'ın hazırladıkları "Tütün Keyfi", sağlığa zararına karşın, yasaya ve ahlâka aykırı ve de şişmanlatıcı hazlarımızın yanısıra, birçoğumuzun vazgeçemediği bu bağımlılığın geçmişine ışık tutmakta.

Sayın Suha Umur, bu sayımızda Osmanlı arşiv belgelerinden bazı ilginç padişah buyrukları aktarıyor. Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızda ise, hem yeni bir Yunanca kitabı haber veriyor, hem de en eski kuşak sosyalistlerimizden Rasim Haşmet'in bir makalesini sunuyoruz.

Engin Çizgen arkadaşımız, R.Schiele ile W.Müller-Wiener'in Alman Arkeoloji Enstitü koleksiyonundan seçerek geçen yıl yayımladıkları "19. Yüzyılda İstanbul Hayatı" başlıklı albüm kitabını incelemekte. Eski sayılarımızda, Osmanlı Yahudiliğini irdeleyen birçok makale yayımlamıştık. Esther Benbassa ile Aron Rodrigue'den çevirdiğimiz, Yahudi esnafının ekonomik açıdan geliştirilmesiyle ilgili çalışma da, onlarla eklemleniyor. İsmail Kara dostumuz da, yakınlarında vefat eden, eski Millî Eğitim Bakanlarından Prof. Banguoğlu'yla son görüşmesinin bazı izlenimlerini anlatmakta.

Her zamanki, Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay'ın seçmelerinden başka, Alpay Kabacalı, iki belgeyle Türk Sansür Tarihçiliğine katkıda bulunmakta. Mehmet Alkan, bundan 76 yıl önce on sayı çıkan *Felsefe Mecmuası*'nı uzun bir yazıyla tanıtıyor. Kitabiyat sayfalarımızda ise, yedi imza var. Ziyad Ebüzziya, Şefik Okday'ın (babasının ve amcasının anılarını kapsayan) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e - Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu* kitabını; İlber Ortaylı, Akurgal'ın *Eski Anadolu Uygarlıkları*'nı; Akşin Somel, Aaronsohn adlı bir Yahudi yazarın 1917 tarihli Almanca "Türk Ordusuyla Filistin'de" başlıklı anılarını; Dinçer Kaya, Servet Sami Dedeçay'ın Kıbrıs Bibliyografyası çalışmasını; Atilâ Türk, bir Japon Türkologun Mustafa Suphi'yle ilgili İngilizce makalesini ve o makalenin içinde yer aldığı çok-dilli Armağan derlemesini; Dr. Eser Köker, Kehl-Bodrogi'nin yeni çıkan Aleviler hakkındaki Almanca yapıtını; Dr.Ali Birinci de, Güner Sayar'ın (Hayreddin karıştırmaları açısından) *Osmanlı İktisat Düşüncesinde Çağdaşlaşma* kitabını inceliyor, değerlendiriyor ve eleştiriyorlar.

Geçen sayımızda, Karamanlıca Yazıtlı Bir Vakıf Tabağı konusunda bir mektubu yayımlanan, İstanbul'dan değerli okuyucumuz Arkeolog Şükrü Tül'ün adı yanlışlıkla konulmamış. Özür dileriz. Hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlarım.

METE TUNÇAY

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi kaṭiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yil Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

Tarafsız İsviçre

☐ Almanya ve İsviçre meyanında zuhura gelen ihtilâf [anlaşmazlık] henüz süret-pezîr-i hall ve itilâf olamamıştır [çözülememiş ve uyuşma sağlanamamıştır].

İsviçre meclis-i vükelâsı bu bâbta Almanya devleti tarafından i'tâ olunan nota üzerine icrâ-yı müzakerât ile meşgul olup evvel emirde Meclis-i Meb'usâna tebliğ-i keyfiyet etmeyi tasavvur eylediği halde muahharen [sonradan] tehir-i tasavvur ile şimdilik sûret-i cereyan-ı ahvâle intizar eylemeyi [beklemeyi] bi't-tercih işin bazı devletlerin hakemliğine ihalesine tasmîm ettiği [tasarladığı] dün gelen Avrupa gazetelerinde mütalâa-güzarımız olmuştur.

İsviçre devleti Almanya'nın teklifât-ı vâkıasına karşı ser-fürû-bürde-i mutâvaat olacak [başeğecek] olur ise Avrupa enzâr-ı umumiyyesinde terk-i istiklâl etmiş sayılacağı cihetle ibraz-ı asâr-ı mukavemet-kârî etmekte bulunacağı için Avusturya gazeteleri Almanya'nın zaten bir yandan Rusya ve diğer yandan Fransa gibi iki hasm-ı Şedîd-üşşekîmesi [mukavemetli düşmanı] var iken bir de velev ki bir devlet-i sagîre [küçük bir devlet] olsun İsviçre'yi tazyik ederek tezyîd-i a'dâd-ı husemâ etmemesi [düşmanlarının sayılarını arttırması] âverde-i lisân-ı nasâyih eyliyorlar... (18 Haziran 1889)

NİŞAN

80'lik Saldırgan

☐ Zeytinburnu fâbrika-i hümâyunu kapıcılarından olup üvey kızı ve gelini Hatice hanıma cebren fi'l-i şenî' icrâ etmesinden dolayı akdemce [önceden] mahkeme-i cinayette mahkemesi bi'l-icrâ fi'l-i mezkûra cür'eti sâbit olmakla ceza kanunnâme-i hümayununun yüz doksan dokuzuncu maddesine tevfikan beş sene müddetle mahkûm edilen seksen yaşında Mehmet nâm şahıs hakkındaki karar mahkeme-i temyizce nakz [bozulmuş] ve mahkeme-i cinayete iade kılınmış idi.

Dünkü gün icrâ olunan muhakeme neticesinde tekrar beş sene müddetle küreğe konulmasına mahkeme-i cinayette karar verilmiştir... (12 Haziran 1889)

Palto Hırsızları

☐ Geçen Cuma gecesi saat ikide Hamidiye türbesi önünde Bosnalı Abdullah nâmında bir şahsı darb ve üzerinden beş yüz kuruş akçesiyle bir adet paltosunu gasb eden eşhâs taht-ı mechuliyyette iken bâb-ı vâlâ-yı zaptiyye merkez komiseri maiyetinde müstahdem polis çavuşu Sabri ve efraddan Necip efendiler tarafından bi't-tahkik boşta gezen Âsitâneli Mehmet ve Gümüşhaneli Mustafa oldukları anlaşılarak derdestle taht-ı tevkife alındıkları işitilmiştir... (17 Haziran 1889)

TELGRAF

Ölüm İlânı

☐ Zât-ı sâmî-i Sadrazamînin kethüdâları Hıfzı efendi yetmiş beş yaşında olduğu halde fücceten vefat etmiştir. Rahmet-ullahi aleyh... (3 Haziran 1889)

Hırsızlık Mallar

"Zaptiye Nezaret-i Allyyesinden"

☐ Üsküdar'da Yeldeğirmeni civarında sâkin Karahisar-ı Şarkî ahalisinden Asım bin Ali geçen Pazar gecesi saat üçte arkasında iki çuval olduğu halde Kadıkaryesinde Küşdili nâm mahalden geçerken yorgancı Hacı Rasim efendi bi't-tesadüf Tire'ye gideceğini ve çuvallar derununda ne olduğunu sual ederek aldığı cevaptan içinde eşya-yı mesrûka [çalınmış eşya] olduğunu istidlâl [delil ile anlaması] ve oradaki nizamiye karakoluna beyan-ı hal eylemesi üzerine merkum Asım derdest olunarak ve ledet-tahkik eşya-yı mezkûreyi refiki sabıkalı takımından İranlı Timur ile mahalli mezkûrede ikamet eden Tekaüd Sandığı Nezaret ketebesinden Haşim efendinin hânesinden sirkat eylediği [çaldığı] ikrar ile sabit olmasıyla merkum Timur dahi beraber gezmekte olan arabacı Gulam Ali ile birlikte tutularak icabının icrasına teşebbüs olunduğu... (26

Haziran 1889)

MUHARRERÂT

Farsça Dersi

Mekteb-i Edeb Müdiriyetinden:

☐ Saadetlû el-hac Zihni efendi hazretleri tarafından mekteb-i edebe verilmekte olan Arabî dersine tekrar başlanıldığı geçenlerde muteber gazeteleri vasıtasıyla ilân kılınmış idi. Bu kere dahi şair-i şehir [ünlü şair] izzetlû Muallim Feyzi efendi tarafından tedris kılınan Farisı dersine tekrar bed' olunacağından mezkûr derste de bulunmak arzu eden zevâtın Cağaloğlunda kain mektep idaresine müracaat eylemeleri tavsiye olunur... (27 Haziran 1889)

Bulunan Mücevherler

"Varaka"

☐ Cerîde-i ferîdelerinin 1863 numerolu nüshasında mücevherâta müteallik bir şey zâyi eden var ise Süleymaniye'de sâlis medresesinde Bergamalı Hafız Ahmet efendiye müracaat olunması ilân olunmuş ve îd-î Saîdin [mübarek bayramın] üçüncü günü civar-ı mezkûrda kerimem hanım mücevherâta müteallik bir şeyi zâyi etmiş olduğundan derhal efendi-i mumaileyhe müracaat eyledim. Bulmuş olduğum mücevherât-ı mezkûr kerimem hanımın olduğu cihetle usulü dairesinde alız eylediğimden mumaileyh Hafız Ahmet efendinin hakikaten insaniyet ve diyanet-perverliği şâyân-ı teşekkürdür.

Karaköy Hasançelebi Mahallesinde Sâkin Hasan Tahsin... (5 Haziran 1889)

HARİCİYE

Sömürgeciler

"Şarkî Afrika'da İngiltere'nin Müstemlekât Şirketi"

☐ Şarkî Afrika Müstemlekât Kumpanyasının müessisleri [kurucuları] tarafından bu kere Londra'da akd olunan bir mecliste okunan rapora nazaran kumpanyanın memurları Zengibar hâkimi ve rüesâ-i mahalliyye ile münasebât-ı dostânede bulunuyorlar imiş.

Kumpanya icrâ-i ticaret zımnında taraf taraf kafileler göndermiştir. Sevâhil limanları istikşâf [keşf] olunup Mombasa ve Kilifa [Kilwa] limanlarının matluba muvafık olduğu ve Mombasa limanının Afrika ile ticaret için Zengibar limanı yerine kâim olmak istidadını hâiz bulunduğu anlaşılmıştır.

Zengibar'a nisbetle (Mombasa) limanının havası Avrupalıların iskânına daha muvâfıktır.

Tedâbir-i sıhhiyye ile havası daha islah olunacaktır.

Limanlarda iskeleler inşa olunduğundan pek çok faidesi görülecektir.

İngiltere teb'asından birtakım Hintliler (Mombasa)'ya gidip ticaretle iştigale başlamışlardır... (11 Haziran 1889)

Eyfel Kulesi

"Paris Meşher-i Umumiyyesine [Umumi Sergisine] Bir Nazar"

☐ Paris'e muvasalat etmiş olan (Prens dö Gal) ile zevcesi ve mahdumları (Prens Albert Viktor) ve (Prens Jorj) ve üç kerimesi Haziran sonunda (Eyfel) Kulesine çıkmışlardır. Kuleye (Mösyö Edo)'nun yaptığı makine ile çıkılıp ilk katından üçüncü katına dört dakika ve on saniyede muvasalat ve orada muntazır bulunan İngiltere Sefaret memurları tarafından istikbal olunmuştur [karşılanmıştır].

(Prens dö Gal) oranın manzarasına hayran olarak kulenin bânîsi [kurucusu] mühendis-i şehîr (Mösyö Eyfel)'in defaatle ellerini sıkarak şimdiye kadar misli gayr-i mesbuk [benzeri görülmemiş] olan işbu eser-i maharetinden dolayı kendisini tebrik etmiştir... (19 Haziran 1889)

MÜTENEVVİA

Taklitçi

"Mucib-i Hayret Evzâ-ı Beden Mukallidi"

☐ (Cozef Klark) ismindeki bir adam bu ana kadar görülen evzâ'-i beden [beden duruşları] mukallidlerinin en meşhurudur. Kendisi oldukça mülahham [şişman] bir adam ise de mamafih bedeninin herhangi bir tarafında hilâf-ı tab' ve hüsn olarak ol derece biçimsiz vaziyetler almayı ve ötesini berisini çıkararak şâyân-ı hayret birtakım biçimlere girmesini oldukça talim etmişti ki görenler mutlaka kendisini sakat bir adam zannetmekte asla tereddüd etmezlerdi. Bu adam ekseriya terzilerle eğlenir, onlara pek çok oyunlar oynarmış. Şöyle ki: Haber yollayarak evine bir terzi çağırır ve bir kat elbise yapması için ölçüsünü aldırırmış. Lâkin ölçü vermeden evvel sağ omuzunu, omuzu çıkık bir adamdan hiç fark olunmayacak surette kaldırarak ölçü verirmiş. Aradan bir iki gün geçtikten sonra terzi elbiseyi prova için eve getirecek ya! İşte o vakit evvelce almış olduğu vaziyetin aynını sol omuzunda alarak yani sol omuzunu çıkık bir halde göstererek terzinin önüne çıkarmış. Terzinin elbiseyi sağ omuzunun çıkık olmasına göre yapmış olacağı tabiîdir.

Bu defa herifin sağ omuzunda bir şeyi olmadığını ve sol omuzunun çıkık olduğunu görünce "afvedersiniz efendim bir yanlışlık olmuş elbisenin sağ kolunu sol kolunun yerine dikmişim gideyim düzelteyim" diyerek düzeltmek için dükkânına gidermiş. Biçâre terzinin bir şeyden haberi yok ya! Gidip elbisenin kollarını değiştirerek tekrar merkumun hanesine avdet eder. Tam prova edeceği vakit bakar ki herifin omuzlarında bir şey yok. Ne baksın arkasında koca bir kanbur!! Terzi ol vakit merkumun evzâ'-ı beden mukallidi olduğunu anlarmış... (9 Haziran 1889)

Sağlık Öğütleri

Kıraat-ı Müfide-i Atiyye (Sıhhat) Gazetesinde Okunmuştur: İhtiyarlıkta Vukûbulan Kaşınmaya Karşı

☐ Birinci; her gün nişastalı banyoya girmeli.

İkinci; on dirhem asit feniği beş yüz dirhem sirkeye karıştırıp ve bundan iki çorba kaşığı miktarı kırk derece sıcak suya ilâve edip kaşınan mahalleri yıkamalı ve doksan dirhem nişastayı yirmi dirhem salisilat di bizmut ile karıştırıp mezkur mahlul ile yıkanmış olan mahallerin üzerine ekmeli. Veyahut yirmi dirhem hamız-ı salisiliki yüz seksen dirhem nişasta ile güzelce karıştırıp yıkanmış olan mahalleri tuzlamalı... (15 Haziran 1889)

Güzellik Sütü

Yüzde Hâsıl Olan Lekelere Karşı

☐ Kırk dirhem süt, yirmi dirhem gliserin, yirmi dirhem asitfloridrik, iki dirhem kloridrat d'amonyak günde iki defa yani akşam ve sabah fırça ile lekelere sürülmeli... (15 Haziran 1889)

Romanlar

"Mecnuneler Tabibi"

☐ Bu romanın on birinci cüz'ü on iki sahifeden ibaret yani yüz yirmi birinci sahifeye kadar olan takımı Bâbıâli Caddesinde Ceride-i Şarkıyye Gazetesi Matbaasında neşr olunmuştur. Fî 40 para... (17 Haziran 1889)

"Kızıl Sihirbaz"

☐ Bu romanın yirmi üçüncü cüz'ü on iki sahifeden ibaret yani iki yüz altmış beş ve iki yüz yetmiş altıncı sahifeye kadar olan takım Bâbıâli Caddesinde Cerîde-i Şarkıyye Gazetesi Matbaasında neşr olunmuştur. Fî 40 paradır... (17 Haziran 1889)

Sözlük

☐ (Çocuklara Lûgat Kitabı) ünvanıyla Muallim Nâci efendi tarafından yazılmakta olan kitabın yirmi ikinci forması neşr olundu... (17 Haziran 1989)

عمله غزتهسی

سلانیك سوسیالیست عمله هیئت متحدهسنك مروج افکاریدر

İki Lisan için 20 para

AMELE GAZETESİ

Selânik Sosyalist Amele Cemiyet-i Müttehidesi'nin mürevvic-i efkârıdır (Şimdilik haftada bir defa neşr olunur). İlâmat için idareyle anlaşılır. Mesleğimize ait evrak maalmemnuniye derc edilir. Edilmeyen iade olunmaz. Adres: Amele Cemiyeti gazete idarehanesi.

Amele Gazetesi 1909 ve "İki Mübareze"

METE TUNÇAY

İKİNCİ Meşrutiyet döneminde Osmanlı devletinde kurulan ilk önemli sol örgüt, Selânik'teki Sosyalist İşçi Federasyonu'dur. Hürriyetin İlânı'ndan hemen sonra, henüz hukukça Osmanlı egemenliği altındaki Bulgaristan'dan Selânik'e gelen Abraham Benoraya adında bir matbaacı ve öğretmen, burada önce bir Yahudi işçi kulübü örgütlemiş, 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'na katılmış, sonra Yahudilerin yanısıra, Selânik'te yaşayan Bulgar, Rum ve Türk işçileri de bir federasyonda (heyet-i müttehide'de) toplamıştır. Federasyon, "sosyalist" sıfatını daha sonra kullanmaya başlamıştır. 19 Haziran 1909'da, Osmanlı hükûmetince hazırlanan Tatil-i Eşgal (grev) Kanunu'nu protesto etmek için Selânik'te kalabalık bir gösteri yürüyüşü düzenleyen Federasyon, Hürriyetin İlânı'nın ilk yıldönümünü (10/23 Temmuz 1909) kutlama vesilesiyle uluslararası bir işçi bayramı örgütleyerek 100 Osmanlı altını gelir sağlamıştır. Bu parayla, 15 Ağustos'tan itibaren, dört dilde haftalık bir yayın organı çıkarmıştır:

Ladino [Sefaratların, yani İspanya'dan gelenlerin konuştuğu Yahudi İspanyolcası]: *Jornal del Labrador,* Bulgarca: *Rabotniçeski Vestnik,* Rumca: *Efimeris tu Ergatu,* Türkçe: *Amele Gazetesi.*

5.-9. (son) sayıları yalnız Ladino ve Bulgarca çıkan* *Amele Gazetesi*'nin ilk dört sayısından yedi makale, yeni harflere çevrilmiş ve dilce sadeleştirilmiş olarak, daha önce şu kitapta basılmıştı:

G. Haupt ve P. Dumont (çev. Tuğrul Artunkal), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* (Gözlem Yay., 1977),**

S. 200-5: AG'nin 15 Ağustos tarihli 1. sayısından "Maksadımız"; s. 206-12: AG'nin 21 Ağustos tarihli 2. sayısından "İcmal" ve "Amele Evi"; s.213-19: AG'nin 28 Ağustos tarihli 3. sayısından "Amelelere" ve (Ermeni Mebus Hampartsum Boyacıyan'la) "Mühim Bir İntervlyu"; s. 220-24: AG'nin 4 Eylül tarihli 4. sayısından "Tütün Mağazaları Ameleleri" ve "Yaşasın Müttehit ve Sebatkâr Amele".

Şimdiye kadar görmediğim, Türkçe *Amele Gazetesi*'nin fotokopilerini bana gönderen Yunanlı dostum Alekos Dagas'a çok teşekkür ederim. Onun üyesi olduğu Marxist Araştırmalar Merkezi'nin (Kentro Marksistikon Ereunon) Selânik Şubesi, bu yıl 312 sayfalık (+ resimler) Yunanca bir kitap yayımlamış bulunuyor: *İ Sosialistiki Organosi "Fenterasion" Thessalonikis 1909-1918.* İki bölümden oluşan bu kitabın, hiç değilse Osmanlı Dönemi'ni (1909-1912) kapsayan ilk yarısı dilimize çevrilip yayımlanabilse!

Amele Gazetesi'nin 3. ve 4. sayılarından, "İki tür çatışma" hakkında Sosyal Darwinist bir makalenin yeni harflere çevrimini sunuyoruz. (Övgü kastıyla Atatürk'e Sosyal Darwinist diyen ulemamızın kulakları çınlasın!)

İki Mübareze

I

ARKADAŞLAR: büyük bir hakîm birçok derin ve senelerce temadi eden tetkikattan sonra, bugün gayr-i kabil-i inkâr olan bir hakikatı bundan altmış, yetmiş scne evvel âleme ilân etmiş ve demiş ki, hayatta her nereye baksanız, herhangi asrı tetkik etmiş olsanız, nazarınıza çarpacak umumî bir kanun var. Bu kanun mübarezedir. Dünyada hiçbir mevcut tasavvur edilemez, hiçbir zî-hayat hatıra getirilemez ki, hayatın bu kanun-u tabiîsinden müberra bir köşede bulunsun. Mübareze-i hayatiyenin en birinci sâiki, yaşamak ihtiyacıdır... Yaşamak ihtiyacı herşey demektir ve onun içinde kâinatın mahsubat-ı(?) asgariyesinden en büyük mesele-i tecelliyat ve mevcudatına kadar herşey mevcut demektir. Midesini doyurmak isteyen bir insan ne hak ve selâhiyetle nê mütalâada bulunursa öylece gıday-i hayatiyesini talep eden bir mikrop, komşusunun yuvasına hücum eden bir küme karınca, ağlarını muhafaza eyleyen bir takım arı, köpek üzerine atılan kurt, kuzunun üzerine atılan bir şahin, kurdu yemeğe çalışan yırtıcı bir kaplan, hepsi aynı muamelede bulunuyor. Hepsi gıda arayan, sarfiyatını imlâ etmek için evca-i şedide ile kendi ihtiyacını ilân eden midenin emrine ittiba ediyorlar. En vahşi hayvanattan insana kadar zîhayat, üzerinde vaktüsaat geçirmeksizin her zaman her yerde kendini ilân eden, hakkı arayan, bir parça katık ve biraz su isteyen her ihtiyaç muhafaza-i hayat emr-i mühimminin bir mevlûd-u tabiîsidir. Yaşamak ihtiyacı buradan doğuyor ve işte o ekmek, o su, o yaşamak ihtiyacının arkasındadır ki bütün cemiyet-i beşeriye koşuyoruz. O ekmeğin elde edilebileceği araziye, o suyun nebe'an eyleyebileceği menbaa doğru gidiyoruz. Orada hepsi biraz daha ziyade soğuk almak, biraz daha ziyade hararetlerini tahfif maksadıyla su içmek ve içebilmek için hepsi, lâkin hepsi boğuşuyor, vuruşuyor, döğüşüyorlar. Bunlar arasında daha kuvvetli, daha büyük parçaları alıyor. Kendi hakkından ziyade başkalarınınkini de gasp ediyorlar ve daha zayıfları da zaten zayıf olan mevcudiyetlerini idame ve temin edecek vesaiti bile elde edemiyorlar.

İşte, bu beşeriyet-i iptidaiyenin en karanlık, en mechul zamanlarından beri şiddetle başlamış ve bugüne kadar hüküm sürmüştür ve insaniyetin, insaniyetin değil, bütün kâinatın hayatıyla berdevam olacaktır...

Mübareze-i hayatiye kanunu hiçbir vakit durmamış, hiçbir vakit şiddetini kaybetmemiş, hiçbir zaman hata ve gaflet eylememiştir ve tevakkuf etmek bilmez, tahavvül nedir anlamaz bir kanun-u ebedîdir. Yalnız şeklini ve tecellisini tahvil ve tagyir edebilir. Meselâ ilk insanların henüz vücutlarının tahammülü için hayvanat derilerine, gıdalarının temini için hüday-i nabit ağaç meyvelerine muhtaç olan ilk insanların servet-i mevcude-i tabiîyeyi, aralarında vâki olan taksim ve tevzileri ile kurunu vustada beylerin yedd-i tahakkümlerinde ezilen milyonlarca üsera ve muhtekirlerin menba-i varidatını teşkil eden zenci ile sahibi arasında ve nihayet bugün bir sermayedar ile bir amele beyninde cereyan eden muamele hep o mübareze-i hayatiye-i tabiîyenin eşkalinin değişmesinden başka bir şey değildir. Hayatta daima zayıf ve daima çalışmağa mahkûm olan bir sınıf-ı müstahsile mukabil daima onun istihsalatını hiçbir hakk-ı meşruu olmaksızın sarf ve istihlâk, hiçbir şey vermeksizin pek çok şey alan sefay-ı rahat içinde imrar-ı hayat eden bir sınıf mevcut bulunmuştur. Beşeriyet-i iptidaiyede yumruğu kuvvetli bir bey ve ailesi efradı ile kendi taht-ı kuudunda bulunan eşhas ve onların aile efradı arasında... sonra kendilerini o kadar metheden kabail-i Museviyede, Peygamberin evlâdına intisap ile kendilerinde bir şeref, bir imtiyaz tasavvur eden aileler ve rüesay-i kabail ile onları ıgda ve terfih için canla başla çalışan sınıf arasında... Mısrîlerde kral hanedanı ve ruhban ve bazı sunuf-u mümtaze ile sunuf-u saire-i içtimaiye arasında... kurun-u vustada beylerle tevabii arasında, onbeşinci ve onaltıncı asırlarda üsera ile sahipleri arasında mevcut olan mücadele, hepsi bize bu kaziyenin zaman, muhit ve terakkiyat-ı tedrici-i beşeriyetle eşkâl-i mütenevviaya girdiğini ihbar ediyor. Tekemmülât-ı cedide ve terakkiyat-ı medeniye ile bu ihtiyaç-ı tabiî-i hayvanînin başka şekillere de girebileceğini öğretiyor.

İşte bu masraf-ı ihtiyacat-ı tabiîyemizi sürdürmek(?) için bir parça somun ve katık ve bir yudum su elde etmek ve ihtiyacat-ı saire-i cismaniyemizi, havaic-i saire-i hayvaniyemizi temin eylemek için vâki olan mübarezemiz, mübareze-i iktisadiyedir. Mübareze-i iktisadiye mide mübarezesidir. Yaşamak mücadelesidir. Hayvanlarda hâkim olduğu gibi insanlarda da aynı menşeden hasıl ve aynı gayeye müntiç olduğu için bir mübareze-i hayvaniyedir. İnsanları bugünkü şerait-i medeniye ve içtimaiyelerinden, eşkâl ve muhitat-ı hâzıralarından çıkaracak olsak, mübareze-i iktisadiyeyi en iptidaî ve hayvanî şekline irca etmiş oluruz. Mübareze-i iktisadiye medenî bi-t-tab' olan taazzuv-u insaniyetin üssü'l-hayatı, ruhü'l-kaziyesidir. Mübareze-i iktisadiye her zaman ve her yerde câri olagelmiş ve ilelebed de cereyan edecektir... Gelecek nüshamızda mübareze-i hayatiyenin ikinci safhasından, mübareze-i içtimaiye ve siyasiyeden bahs edeceğiz.

II

Geçen nüshamızda, insaniyetin tabiat-ı hayvaniye ve içtimaiyesi itibariyle icrasına mecbur bi-t-tab' bulunduğu iki mübarezeden bahsediyorduk. Bundan birincisi, yani mübareze-i iktisadiyeyi tarif ve menşe ve gayesini izah etmiştik. Bu müshamızda ikincisini mevzuubahs edeceğimizi arz etmiştik.

Mücadelat-ı beşeriyenin ikincisi içtimaî ve siyasîdir. Mübareze-i içtimaiyenin avamil ve müessiratı, mübarezat-ı tabiiye ve iktisadiyatın avamil ve müessiratından büsbütün başka ve ayrıdır.

Zaten insanda iki halet-i mahsusa daima muhtac-ı tefriktir. Bunlardan biri, ihtiyacat-ı hayvaniyesi üzerinde hâkim olan hayat-ı uzviye ve maddiyesi, diğeri ise ihtiyacat-ı maneviye ve içtimaiyesine âmir bulunan hayat-ı ahlâkiye ve vicdaniyesidir. Mücadelât-ı içtimaiye ve siyasiyenin kökleri de, işte bu hayat-ı

tabiiye-i ahlâkiye ve bu ihtiyacat-ı içtimaiyesinde maruz ve mevzudur. İnsan tabiat-ı ahlâkiyesi itibariyle, içtimaî ve medenî olduğu ve yemek, istirahat etmek gibi maddî ve içtimaî ihtiyacatı haiz bulunduğu gibi, okumak, öğrenmek, daima bir tekâmül-ü dimağî ile muhitindeki bütün ıneziyat-ı medeniyeye teâli eylemek ihtiyac-ı kat'isinde olduğundan, mutlaka sevîye-i içtimaiye-i zatiyesini de terfih ve ilâ etmek mecburiyeti mutlakasındadır. □

Gelecek ay da, Rasim Haşmet'in 1910 Mayısında *Resimli Kitap* dergisinde çıkmış "Sendikalizme Dair" bir makalesini sunacağız.

* *Amele Gazetesi*'nin 4. sayısının 2. sayfasından;

İLAN

Selânik Sosyalist Cemiyet-i İttihadiyesi, gazetesini dört lisanda neşretmeğe karar vermişti. Maatteessüf Türk ve Rum ameleler tarafından gösterilen cüz'i rağbet ve müşkilât-ı adide muvakkaten bu iki lisanda neşriyatı tatile bizi icbar eyledi. Karilerimize temin ederiz ki, ilk fırsatta gazetemiz yine dört lisan üzere neşr olunacaktır. Çünkü maksadımız hukuk-u umumiye ve şahsiyelerini müdafaa için ameleyi metin bir sendika ve parti teşkilâtına rabt eylemektir.

Müdir-i mes'ulü: Rasim Haşmet

Aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te yayımladığı *Bahçe* dergisinin yazarlarından olan Rasim Haşmet için bakınız: A. Cerrahoğlu [Kerim Sadi], *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* (May Yay., 1975), s.128-30; ayrıca, *Amele Gazetesi* için, s.163-65.

Ressam Haşmet Akal'ın, babası Rasim Haşmet hakkında anlattıklarını, Abidin Nesimi [Fatinoğlu] *TKP'de Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949* kitabında aktarıyor (Promete Yay., 1979), s.44. A. Nesimi'ye göre, Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'na R. Haşmet'ten başka, Enis Avni (yaygın takma adıyla, Aka Gündüz), Ali Canip [Yöntem], Ömer Seyfettin vb. de girmişlerdir (s.30). Ali Canip Yöntem, *Yakın Tarihimiz*'in 38. sayısında (15 Kasım 1962) çıkan, "Milliyetperverlik cereyanının en büyük ve kuvvetli şahsiyeti Ziya Gökalp" başlıklı makalesinde, bu çevrenin Gökalp'le ilişkilerini anlatırken, R. Haşmet'i de anmaktadır: "İlme hürmetleri pek aşırı olmamakla beraber, kimsenin etrafını kuşatmak şanlarından olmadığını yakınen bildiğim Selânikli ve Selânik'teki gençler, Ziya'yı hemen yakalamış olmadıkları gibi, onun mülâhazalarına bigâne kalacak derecede gafil de değillerdi: Yusuf Osman, Akil Koyuncu, Rasim Haşmet biyoloji, Darwinizm, sosyalizm gibi bilgilerle çoktan mücehhezdi. M. Nermi gibi bazıları ise Şark âlimlerine, hatta Arapçaya aşina, Tasavvufu müdrik gençlerdi. Bunlar, bilhassa Fransız edebiyatıyla daima uğraşmakta idiler. Hemen hepsi fakir, çok çalışmağa muhtaç oldukları için, bilâkis öyle geceli gündüzlü Ziya'nın etrafında pervane olamamışlardır." (s.353).

(Bu yazıya ve bundan sonraki kaynağa dikkatimi çeken, eski öğrencim Dr. Ali Birinci'ye teşekkür borçluyum.-MT) Namdar Rahmi Karatay, *Kitaplarımın Hikâyesi* (İstanbul, 1952) adlı eserinin Rasim Haşmet'e ayırdığı XXV. bölümünde, onun Konya Lisesi İdadî'den sultanî'ye çevrilince (1913 ?), ilk felsefe ve edebiyat öğretmeni olarak oraya atandığını yazıyor (s.78 vd.). "İyi Fransızca" bilen, "orta boylu, ince, kıvrak bir genç" olan Rasim Haşmet, öğretmenliğinin yanısıra, İttihat ve Terakki'nin Konya'da çıkardığı *Osmanlı* gazetesini yönetiyormuş. Karatay'ın "M. Rahmi" takma adıyla yazdığı ilk makaleleri bu gazetede o yayımlamış. Seferberlik ilân edilince (s.70), Eylül 1914'te Karatay Afyonkarahisar lisesine tarih ve coğrafya öğretmeni olmuş. Rasim Haşmet de İstanbul'a nakledilmiş: "O sene içinde Rasim Haşmet'in henüz genç yaşında tifüsten öldüğünü işittik. Ne yazık! İnsanlık onun nurlu şahsiyetinde bize biran göründü ve bir hayal gibi kayboldu" (s.81).

** Bu kitap üstüne benim eleştiri yazım: *Toplum ve Bilim* sayı 3 (Güz 1977), s.129-42: "Osmanlı Yönetiminin Son Yıllarında Selânik'te Yahudi Sosyalizmi". Aynı yazının İngilizcesi: *Etudes balkanique*, 1979/1, s.148-54: "On the Problems of the Workers' Movement in European Turkey."

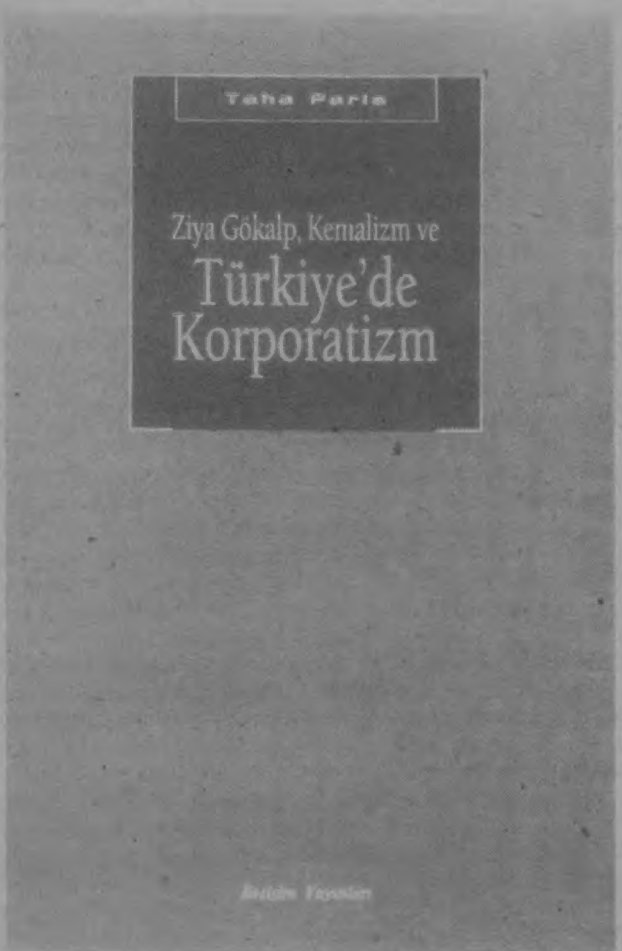

İ l e t i ş i m'den

Ziya Gökalp, yirminci yüzyılda Türkiye'nin yetiştirdiği en önemli sistematik düşünürdür. Çok sayıda etnik oluşumu içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecine egemen olmuş derin bir bunalım ve değişim döneminde yaşayıp yazmıştır. Siyasi karışıklıklar, ekonomik iflas, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik umutsuz arayışların oluşturduğu koşullarda, Türkiye'nin ulusal canlanışını ve kimliğini sağlamayı amaçlayan bir çalışmayla, Türk, İslam ve Batı değerleriyle kavramlarının bir bireşimini yaratmayı denemiştir...

İletişim Yayınları, Klodfarer Cad. İletişim Han, Cağaloğlu 34400 İstanbul Tel: 516 22 60 • 61 • 62

Sansür Tarihiyle İlgili İki Belge

ALPAY KABACALI

Bu yazıda şimdiye dek araştırıcıların yararlanmadıkları iki belge tanıtılıyor: 1901-2'ye ait bir yasak kitap listesi ve 1914 tarihli bir Sansür Talimatnamesi. II. Abdülhamit halledileli 80, ülkemiz son savaşından çıkalı 67 yıl oldu, hâlâ basın özgürlüğüne erişemedik!

AYRINTILI bir sansür tarihi henüz yazılmadı. Bu yüzden, kimi basın tarihlerinin ilgili bölümleriyle birtakım makalelerde ele alınmış olmakla birlikte, konunun ayrıntılarıyla incelendiği söylenemez.

Sansürün tarihçesi araştırılırken, birincil kaynak olarak Server İskit'in *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* adlı derlemesine (İst. 1939, 906 + 257 s.) başvurulacaktır. Burada çeşitli "mazbata" ve "teklif"ler, "müzakere zabıtları" vb. ile "kanunî mevzuat metinleri" (s. 691 vd.) yer almaktaysa da, kimi önemli metinlere -İskit'in taradığı *Düstur*'da ve *Takvim-i Vakayi*'de yayımlanmayışı nedeniyle- rastlanmamaktadır. Bunlara örnek olarak, Abdülhamid döneminde saraydan sansörlere gönderilen gizli talimatname (Osman Nuri: *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C.II, s.581-582, İst. 1327/1911; Cevdet Kudret: *Abdülhamid Devrinde Sansür*, İst. 1977, s.121-122), Yıldız'dan posta müdürlüklerine gönderilen gizli emirname (Osman Nuri, agy., s.549; C. Kudret, agy, s.123-125), tiyatro sansürü talimatnamesi (Baha Dürder: "Tiyatroda Sansür", *Türk Dili*, s.141, Haziran 1963; C. Kudret, agy., s.127-128) ve aşağıda değineceğimiz, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında (1330/1914'te) bastırılmış "Sansür Talimatnamesi" anılabilir.

Bu yazıda, sansür tarihçesi üzerindeki çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken iki belgeyi sunacağız. İlki, Cevdet Kudret'in bu alandaki tek monografi olan *Abdülhamit Devrinde Sansür* adlı kitabında ve yeni harfli hiçbir kaynakta rastlamadığımız, Abdülhamid sansüründen geçmeyen kimi kitapları kapsayan bir liste. İkincisi, yukarıda sözünü ettiğimiz, yine yeni harflerle yayımlanmamış "Sansür Talimatnamesi".

I
Abdülhamid Sansüründen Geçmeyen Kitaplar

İkinci Meşrutiyet sonrası süreli yayınlarının en uzun ömürlüsü olan *Karagöz*[1], 73. sayısında (5. Nisan 1909) "Sansür Mektebi" (29 Nisan günlü 79. sayıdan başlayarak "Sansür Dersleri") başlıklı bir yazı dizisi yayımlamıştır.[2] Dizi incelenince, *Karagöz* tarafından Abdülhamid döneminde kitap sansürüyle görevli Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin bir yıllık işlemlerinin kaydedildiği bir defterin ele geçirildiği anlaşılmaktadır. 16 Ağustos 1317'den (29 Ağustos 1901) başlayan tam bir yıllık "defter ve fihrist"te şu bilgiler yer almaktadır:

- Bu dönem içerisinde Maarif Nezareti, adıgeçen sansür kuruluna incelenmek üzere 314 kitap göndermiştir.
- Bunlardan 104'ünün, zararlı bölümlerinin çıkarılması koşuluyla basılmasına izin ("münderecat-ı muzırrasının ihracıyla tab'ına ruhsat") verilmiştir.
- 179 kitabın, küçük düzeltmeler yapılmak koşuluyla ("tashihat-ı cüz'iyye icrasıyla") basılmasına izin verilmiştir.
- 30 kitabın içeriği tümüyle zararlı bulunmuş ve bunlar alıkonulmuş, tutuklanmıştır ("münderecatı serâpâ muzır olduğundan tevkif olunan kitaplar").
- 1 kitap (*Tebârek Cüz'-ü Şerîfi*), Maarif Nezareti'nden üzerine "düzeltildikten sonra basılmasında sakınca yoktur" (bâ'de't-tashîh tab'ında beis yoktur) sözü yazılarak gönderilmiş; bu söz çıkarılmış, okunduktan sonra basımcısına geri verilmiştir.

Abdülhamid'in sansürcüleri tarafından içeriği tümüyle zararlı bulunan kitaplar şunlardır (T: Türkçe, A: Arapça, E: Ermenice, R: Rumca, İ: İspanyolca) (toplam, nedense 34):

Kasîde-i Nûriyye Şerhi (T)
Hikmet-i Ahlâk (T)
Radilos İshaki (R)
Sadâ-i Gârâm (T)
Mecburî Hekimlik (T)
Sıyanet (T)
Ei Ekpedosis Teknugas (R)
Lûgat (T)
Âyine-i Mücellâ (T)
Eğlenceli Letâif (T)
Resimli Tarih (R)
Vakayi-i Tarihiyye (R)
Envârü'l-Edeb (T)
Zübdetü'l-Akaid (A)
Nihal-i Musıkî (T)
Saint Beuve'un Ahlâk-ı Hususiyesi (T)
Nevâdir-i Mudhike (T)
Havâss-ı İ'dâdın Sefere Dair Olan Kısmı (T)
Müntehebât-ı Behcet (T)
Bedâyi-i Eşâr (A)
el-Siyaset fi'l-Âlemü'l-Ferâse (A)
Gülünçlü Efsaneler (T)

Rübâb-ı Hevesât (T)
Keraga Nontiyum Tadrahan (E)
Esturbatis Elarus (R)
Liyon Postası (İ)
el-Acâib ve'l-Garâib (A)
İpografiki Vatmin (R)
Yeni Hıfz-ı Sıhhat ve Cimnastik (T)
Risale-i Yeliyye (T)
Bedâyi'-i el-Ezhâr (T)
Yeni Sarf (T)
Farustis Anatolis (R)
Kürre-i Müstehâ Haritası (T)

Karagöz, kimi kitapların altına, sansürle ve Abdülhamid dönemiyle alay eden cümleler eklemiştir. Sözgelimi, sonuncu sırada yer alan harita için şöyle denilmektedir: "Rüzgârin cihet-i istikametini gösteren pusuladaki yıldız tâbirleri tayy ve hafz edilmiştir."

II
Birinci Dünya Savaşı'nın Sansür Talimatnamesi

Birinci Dünya Savaşı ilan edilince basına sansür konulduğu çeşitli kaynaklarda belirtilir, ancak bu konuda bilgi verilmez. Server İskit de *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*'nde "Gazeteler seferberliğin ilk gününden itibaren askerî sansüre tâbi tutuldu. Matbuatlar seferin maksadına göre propaganda hizmetini kabul etti." der. Aynı yazarın *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* adlı kitabında (İst. 1943, s.178) şu cümlelere rastlıyoruz: "Harbin devamı müddetince askerî idare hâkimdi ve bittabii sansür vardı. Muhalefet tamamen susmuştu."

Hasan Amca'nın *Doğmayan Hürriyet* adlı kitabında (İst. 1958, S.155 vd.) konuya genişçe yer verilir; sansür uygulamasının 25 Temmuz 1914'te başladığı belirtilir. Kitaptaki bilgilerin, o dönemde yayınlanmış gazeteler taranarak elde edildiğini sanıyoruz. Nitekim Hasan Amca, bu gazetelerin yayınlarından örnekler de vererek, Server İskit'in değindiği "propaganda hizmeti"ne parmak basar: "Osmanlı matbuatı, Alman başarılarını göklere çıkarmakta şaşılacak bir gayret gösterdiler. Alman ordusundan evvel kaleleri yıkıyor, onlardan evvel düşman siperlerinin gerilerine sarkıyorlardı."

Konuyla ilgilenenlerin gözünden kaçan "Sansür Talimatnamesi" 1330/-1914'te İstanbul'da, Süleymaniye'deki Matbaa-i Askeriye'de basılıp yayımlanmış, 16 sayfadan oluşan 11.5 × 16.5 cm'lik bir kitapçık içindedir ve 61 maddedir.

Talimatnamenin 1. maddesine göre, *Seferberliğin ilanıyla beraber muhabe-*

11 Şubat 1909'daki Kalem *dergisinde "Cadı Çıkıyor" başlıklı karikatür. Sağda elinde "Matbuat Kanunu" kılıcıyla Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa görülmektedir.*

rat ve matbuat Harbiye Nezareti'nin emriyle tedkik ve sansür edilmeğe başlar. Bunun için, pâytaht ve mevaki-i saire-i mühimmede sansür merakizi tayin ve tesis edilir."

2. madde şöyledir: "Muhaberat ve matbuatın en çoğu ve muhtelif kablo tellerinin nokta-i iltisakı pâytaht olduğu için, İstanbul sansür teşkilâtı mevaki-i saireye nisbeten daha vasî ve hidemat-ı dahiliyece bittabiî daha mühim olduğundan, Dersaadete mahsus sansür hey'etlerinin teşkilât ve mesaisi için ayrıca bir talimatname yapılmıştır." Bu talimatnamenin de araştırılması gerekmektedir.

3-7. maddelerde sansür kurullarının kadroları, İstanbul'daki ve başka yerlerdeki sansür kurulları hakkında genel hükümler yer alır. Yönetmeliğin öteki bölümleri şöyledir:

Vezaif, hidemat, selâhiyet (m.8-19); *Sansürün tarz-ı ifası hakkında mukarrerat: Muhaberat-Muharrerat-ı resmiye ve hususiye* (m.20-34); *muharrerat-ı resmiye* (m.35-36); *Telgraflar: Gayr-ı resmî* (m.37); *Resmî* (m.38-46); *Kıymetli mukaddereli mektuplar* (m.47); *Posta paketleri* (m.48); *Kütüb ve resai* (m.49); *Matbuat* (m.50 vd.).

Aşağıda, kitap ve basın sansürüyle ilgili 50-59. maddeleri vereceğiz. Başlık konulmamış 60. madde şehir içi mektuplar, 61. madde silah altındakilerin mektupları hakkındadır.

"Kütüb ve Resail"

Madde 49- Ceraid hakkındaki maddelerin ahkâmı kütüb ve resail hakkında da şâmildir. Yalnız tab edilecek kütüb ve resail, sansür memurlarınca tedkik edilmek üzere Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatnamesini haiz olmalıdırlar. Ve cerideler misillû iki nüshaya hâcet yoktur.

Matbuat

Madde 50- Bilumum matbuatın sansür talimatına riayet etmeleri mecburidir. Aksi surette hareket eden gazete veya ajanslar ya derhal lağv olunur veya muvakkat müddetle tatil suretiyle tecziye edilir. Lağv olunanlar bir daha hiç bir nam ile intişar edemez. Müdir-i mes'ulleri de Divan-ı Harb-i Örfî'ye tevdi olunur.

Madde 51- Seferberliğin devamı müddetince yeniden hiç bir nam ile hiç bir gazete veya ajans intişar edemez.

Madde 52- Her türlü ilâveler ve adisyon tarzında mükerrer tabılar memnu'dur. Her gazete evvelce olduğu gibi yev-

miye bir defa intişar edebilir.

Madde 53- Haricden gelen ve sansür elinden geçmeyen hiç bir telgrafı ajanslar neşr edemez.

Madde 54- Pâytahtta intişar eden bilcümle ceraid sabahleyin neşr olunacak nüshalarının provalarını gece zevalî saat dokuzdan on ikiye kadar, akşam nüshalarının provalarını da gündüz on ikiden dörde kadar, İstanbul Sansür Müfettişliği'ne tevdi ederler ve gazetelerinin tamamen kontrol edildiğini mü'şir zîrine "talimata mutabıktır" kaydıyla sansür memuruna ve nöbetçi sansür zabitine imzalattıktan sonra gazetelerini neşr edebilirler. Ve intişar eden nüshalardan birini tekrar sansür memuruna kontrol için gönderirler.

Madde 55- Sansür tarafından çizilmiş olan veya imzalanmamış bulunan mevaddın neşri o gazete veya ajansın lâğvını ve müdirinin Divan-ı Harb'e tevdiini mucib olur.

Madde 56- Gazetelerde sansür edilecek mevad, telgraf veya mekâtibdekinin aynıdır.

Madde 57- Karargâh-ı Umumîden musaddak olmayan harb muhabirlerinin hiç bir telgrafı kabul edilmez ve ceraidden sansür edilir.

Madde 58- "Tâcirler arasındaki muhaberat"la ilgili.

Madde 59- Bilcümle sinema şeridlerinin ve ilk defa olmak üzere mevki-i temâşâya konacak tiyatro piyeslerinin Dersaadet'te Sansür Müfettiş-i Umumîliğine, taşrada sansür müfettişlerine irâesiyle müsaade istihsali iktiza eder."

Hukuk açısından incelendiğinde, Sansür Talimatnamesi'nin keyfi uygulamalara olanak verecek biçimde düzenlendiği görülmektedir. Her ne kadar 56. maddede "gazetelerde sansür edilecek maddeler, telgraf ve mektuplardakinin aynıdır" hükmü varsa da, telgraf ve mektuplara ilişkin hükümlerde, nelerin sansür edileceğine ilişkin açıklık yoktur. Dergilerin, sinema filmlerinin, tiyatro oyunlarının hangi yönden sansür edileceği de belirtilmemiştir. Kısaca, Birinci Dünya Savaşı askerî sansürünün Abdülhamid sansüründen hiçbir ayrımı olmadığı söylenebilir. Getirilen sansürün yürürlükteki Kanun-ı Esasî'ye aykırı olup olmadığı ise ayrı bir inceleme konusudur.

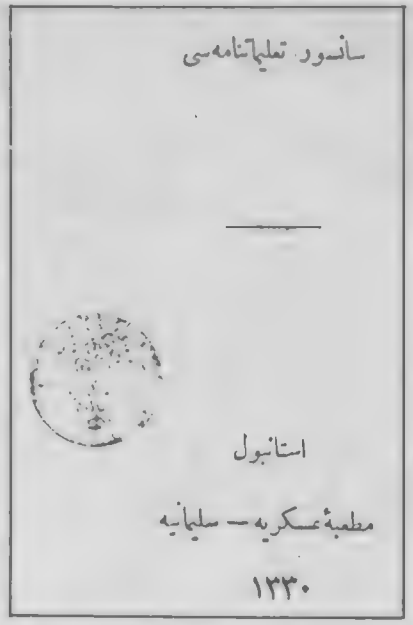
سانسور تعلیماتنامه‌سی

استانبول

مطبعهٔ عسکریه — سلیمانیه

۱۳۳۰

Sansür Talimatnamesi

Bu talimatnameden kısa bir süre sonra, 25 Ağustos 1330'da (7 Eylül 1914) Sadrazam Mehmed Said (Said Halim Paşa), Dahiliye Nâzırı Talât ve Adliye Nâzırı İbrahim imzalarıyla kabul edilen (*Takvim-i Vakayi*, 27 Ağustos 1330) "1325-1327 (1909) tarihli Matbuat Kanunu'nun 33. maddesini tadil eden kanun-ı muvakkat" barış ve savaş zamanlarında Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinden yayımlattırılacak "tebligat ve talimat" ile askerî hükümet sansür memurları tarafından yayınlanmasına izin verilen haberler dışında askerlikle ilgili yazı ve haber yayımlayanlar için verilecek cezalara ilişkindir.

Sansürün hangi tarihe kadar uygulandığını bilemiyoruz. Sonradan, Vahidettin'in, Sadrazam Tevfik'in ve kabine üyelerinin imzalarını taşıyan, 5 Şubat 1335 (18 Şubat 1919) tarihli, "İdare-i örfiye cari olan mahallerde her nevi kütüb ve resail ve evrak ile matbuat-ı mevkute ve gayr-ı mevkute hakkında kararname" yayımlandığına (*Takvim-i Vakayi*, 9 Şubat 1335); 5 Ağustos 1336'da (18 Ağustos 1920), Vahidettin'in, Sadrazam Damat Ferit'in ve kabinesi üyelerinin imzalarıyla buna ek ("müzeyyel") bir kararname çıkarıldığına (*Takvim-i Vakayi*, 7 Ağustos 1336) göre, sansürün bir ara (büyük olasılıkla Mondros ateşkesinden sonra) kaldırıldığı sonucuna ulaşıyoruz.

[1] İlk sayının tarihi 10 Ağustos 1908'dir. Yayınını Cumhuriyet'ten ve Latin harflerinin alınmasından sonra da sürdürmüştür.

[2] s. 73, 5 Nisan 1909; s.75, 12 Nisan; s.79, 29 Nisan; s.80, 3 Mayıs; s.81, 6 Mayıs; s.82, 10 Mayıs; s.83, 13 Mayıs; s.84, 17 Mayıs; s.85, 20 Mayıs; s.87, 27 Mayıs 1909.

Vartan İhmalyan
Bir Yaşam Öyküsü

Vartan İhmalyan'ın olay yaratan anıları. N.Hikmet, İ.Bilen, A.Saydan, Z.Baştımar ve daha başkaları... Bir kuşağın savaş, acı ve hasretle geçen yıllarının gerçek öyküsü.

Cem Yayınevi, Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han 1/3 Cağaloğlu-İstanbul Tel: 527 17 41

İştikakçının Köşesi

Köşk Kelimesi Farsça Değil, Türkçedir!

ŞİNASİ TEKİN

Etimoloji, yaygın kanıya göre, yararsız bir malûmatfuruşluktur. Harvardlı dostumuz "köşk" kelimesinden hareket ederek bunun hiç de öyle olmadığını, mizahî bir üslûpla kanıtlıyor.

I.

NE alıp sattığımızı anlatmadan önce adımızı bir yol açıklayalım: 'yarma, yırtma, kırma, paralama' mânalarına gelen ve aslının Arapça olduğu söylenen *ŞAKK* isminden *şakka* diye bir fiil gelmiş, bu fiilden de *İŞTİKAK* ismi yapılmış; yani gene 'yırtma, paralama' mânasında olup Türkçe *+çı* ekimizle 'yırtıcı, paralayıcı' gibi oldukça ürkütücü bir mâna çıkmış.[1] Burada 'yırtmak ve paralamak'ın altındaki mâna, kelimeleri yırtıp parçalamaktır. Yani İŞTİKAKÇI'nın işi öyleyse kelimeleri biçip doğramaktır.[2]

Aşırı bir şekilde eğlendirici ve güldürücü bir eğilim gösterdiği zaman 'gülünç ve saçma' olabilen bu iştikak ilim dalı ciddî bir biçimde ele alındığında tasavvur edilemeyecek kadar faydalı olabilmekte ve tarihin, kültür tarihinin karanlık ve öteki verilerle çözümlenemeyen birçok noktalarına ışık tutabilmektedir. Meselâ niçin Köktürkçede *odun* kelimesi bulunmaz da Uygurca ile ortaya çıkar ilk defa? Ve gene niçin *odun* kelimesinin içindeki ana kelime 'ateş' mânasına gelen *od* kelimesidir? Daha yakın tarihimizden ve günümüzden bir iki misâl verelim: *Kethuda* yanında niye bir de *kâhya* kelimesini kullanırız? Dağdaki çarıklımız *bayam* der, *havut* der de niye şehirlimiz habire kibar kibar *bâdem* der, *havuz* der? Gene biraz gerilere Altaylara, Tarım bölgesine gidelim: Eski Uygurların dilinde *tınlıg* ('canlı varlık') var, *yalanguk* ('insan, canlı varlık') var, *kişi* ('kişi, insan, varlık') var da bazı husûsî durumlarda Burkan (Buddha) dini mensûbu Uygur, tutuyor Köktürklerin pek sevdiği, kitâbelerin adım başında kullanmaktan bıkmadığı *bodun* ('halk, teşkilâtlandırılmış boylar topluluğu') kelimesini kullanıyor? Hem de hiçbir münâsebeti yokken, durup dururken, hatta yerdeki karıncadan gökteki tanrılara varıncaya kadar bütün canlıları içine alması gereken bir kavramı ifâde etmesi gerekirken niye siyâsî bir terim olan *bodun*'u kullanıyor? Bunun bir sebebi var tabiî; hatta bir değil birden fazla sebebi var...

İşte İŞTİKAKÇI, İŞTİKAK İLMİNİN usûllerini titizlikle tatbik ederek bunları açıklar ise, o zaman bütün bu sebepleri anlamış oluruz. Ve bu sûretle de tarihin, kültür tarihinin karanlık noktalarını aydınlatmış oluruz.

İştikakçı bu işi yaparken yani kelimeleri kesip biçerken bazı kâidelere uyacak. Bu kâideleri yeri geldikçe zaman zaman teferruatlı olarak anlatacağız. Türk Dili tahsili görmüş okuyucularımız için bunlar belki gereksiz görülebilir, ama başka mesleklerde olan okuyu-

Bir çelebinin, "câriyesiyle sefâlar eyledüğünün resmidür" Atâî, Hamse (1960 tarihli) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No: 1969

cularımız bu açıklamalarımızı faydalı bulacaklar; hiç olmazsa biçip kesmeyi nasıl yaptığımızı daha iyi anlayacaklar bu açıklamalarla. Öte yandan her yazımızın sonuna ufacık, birkaç satırcık bir *lügatçecik* ekleyeceğiz. Böylece bu kesip biçme işlerimizde kullandığımız argoya okuyucularımız kolayca alışmış olacaklar. Fakat daha şimdiden açıklanması gereken ufak bir husûsu belirtelim. Bütün kesip biçme ameliyyelerimizde kullandığımız şu işâretlerin mânaları unutulmamalıdır:

(+) artı işâreti, bir önceki dil biriminin, fiil dışında herhangi bir kelime türü olduğunu gösterir.

(—) eksi işâreti, bir önceki dil biriminin yalnız fiil kökü veya çatısı olduğunu gösterir.

(>, <) okun ucu nereyi gösteriyorsa, ses değişmesinin, şekil değişmesinin, mâna değişmesinin yönü orası demektir; onun tersi de tabiî olarak bu gelişmenin kaynağına işâret etmektedir.

(*) yıldız, başına geldiği dil biriminin konuşma ve yazı dillerinde bulunmadığını ve bunun yalnız nazarî olarak düşünüldüğünü gösterir.

II.

Hemen bütün lügat kitapları *köşk* kelimesini 'Farsçadan alınma' diye kaydederler: *kûşk*. Bunlar içinde Ş.Sami, kelimenin menşeini göstermemekle hiç olmazsa, Farsça asıllı olduğunu kabul etmemiş oluyor. *Kamûs-i Türkî*'de şöyle diyor, Ş.Sami *köşk* için: (s.1205) "isim, 1. yüksek çardak gibi bina, kule: yangın köşkü. 2. mürtefi ('yüksek') ve nezâretli ('manzaralı') tenezzüh ('eğlence') odası, kule, cihannümâ ('çatının üzerinde her tarafı gören taraça'). 3. bağ ve bahçe içinde yazlık ikâmetgâh, kasır: yazın küşkünde oturuyor; *köşk* yalıya müreccahtır ('tercih edilir'), köşk bekçisi: 1. yazlık bir köşkte kışın ikâmet edip köşkü bekleyen adam. 2. yangın köşkünde nöbet bekleyip yangını haber veren harîk ('yangın') memuru".

Biz aşağıda getireceğimiz delillerle kelimenin Farsça olmadığını, Türkçe olduğunu ısbat etmeğe çalışacağız. Bir kelimenin âit olduğu dili tayin etmek için, o kelimenin o dilde kullanılmış olması yetmez. Bilindiği gibi dilimizde dünya kadar yabancı asıllı kelimeler vardır ve bunlara "Türkçede kullanılıyorlar" diye nasıl Türkçe asıllıdır diyemiyorsak, aynı şekilde *köşk* kelimesi Farsçada kullanılıyor diye buna Farsçadır diyemeyiz! Kaldı ki Farsçada yüzlerce Türkçe asıllı kelime vardır ve *köşk* de bunlardan biridir!

Bu noktadan sonra iştikakçı işe girişecek ve *köşk* kelimesini kesip biçmeye başlayacak. Bu kesip biçmenin sonunda elde edilen parçaları ve başka teşkillerini hangi dilin kâidesine ve kanununa göre izah edebiliyorsak o zaman *köşk* kelimesini o dile mal edeceğiz! Soruşturduğum İran dillerinin iştikakçıları, bu dillerde, *köşk*'ün kesip biçilemediğini ve bu kelimenin uzaktan yakından bir akrabasının bulunmadığını söylediler. Buna rağmen biz gene şöyle düşündük: Belki *köşk* kelimesi İran dillerine çok eskiden başka bir dilden girmiştir! Bunun için kelimenin İran'da ilk defa ne zaman ortaya çıktığını aradık ve *köşk* kelimesine ilk defa ancak yeni Pehlevî[3] metinlerinde rastladık. *Köşk* kelimesi şuralarda geçiyor: *köşk paristâr* 'saray hizmetkârı' (bk. *Frahang i Pahlavîk*, H.S.Nyberg, Bo Uras ve Ch. Toll, Wiesbaden 1988, s.83, 120. Bir de D.N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1969 adlı Pehlevî lügatinde *köşk* "pavilion, palace, Kiosk" olarak mânâlandırılmıştır.)

Yukarıda dediğimiz gibi *köşk* kelime-

si İran dilleriyle açıklanamadığına ve de ilk defa oldukça yeni devirlerde, Türklerle sıkı ilişkiler kurulduktan sonra istinsah edilmiş Pehlevî metinlerinde geçtiğine göre, bunu İrancanın dışında bir yerde aramamız gerekecektir.

Şimdi Türkçeye dönelim ve *köşk*'ün nerelerde ve hangi mânalarda kullanıldığına bakalım:

I. Tespit edebildiğim kadarıyla *köşk* ilk defa Anadolu'da 15. yüzyılın başında yapılmış Kur'an Tercümesinde görülmektedir[4]:

Arapça karşılıkları/	*Sûre ve âyetler*
sarh 'kale, saray' /	27.44 - 40.36
gurfet 'bina üstündeki oda' /	25.75
kasr 'saray' /	7.74
mihrâb 'mihrap' /	3.37 - 34.12 - 38.21

II. IV. Sultan Murad (1640) için yapılan Binbir Gece Tercümesinde[5] şöyle bir kayıt var: ... Kâdî kim bu kızun babası idi, cumayı kılıp gelmiş. Kâdî içeri girdi. Kapuyı içerden kilidlediler. Beni ol kız, bir evün üzerinde köşk var idi, anda çıkardı ... (v. 14a) ... İttifâkî ol gice halîfe-i zamân, sarâyında bir yüksek köşki var idi, ana çıkup etrâfı eknâfı seyrân iderken ... (v. 51b)

III. 17. yüzyılın sonunda yani Binbir Gece metninden 50 yıl kadar sonra istinsah edilmiş Hamse-i Atâî'de bir resim görülmektedir[6]. Bu resimde devrin bir çelebisi "câriyesiyle sefâlar itmekdedür!"

Resim, altı direk üzerine oturtulmuş dört köşe bir tavan ile örtülü fakat her yanı açık bir taraçayı gösteriyor. Dışardaki büyük ağaçlara tepeden bakıldığına göre bina oldukça yüksek olmalıdır.

Buraya kadar sıraladığımız verileri ve Ş.Sami'nin tarifini bu resim ile birleştirirsek *köşk* için şu tanımlar ortaya çıkar:

1. Dört direkli kule gibi bir bina,
2. Etrâfı açık fakat üstü örtülüdür,
3. Çatının üstünde her tarafı gören taraça veya eğlence odasıdır.

Bu sûretle *köşk*'ün ne olduğunu veya ne olabileceğini bu Türkçe metin delilleriyle gördükten sonra *köşk* kelimesiyle ilgili olabilecek eski Türkçe kelimelere bakalım:

Köşik (KB 451) 'gölge' 〉 'himâye, kollama' (Kâşgarî) 'örtü, perde'

köşiklig yir (Kâşgarî) 'gölgeli bir yer'

köşige- (Kâşgarî) 'hafif gölge' (AY 602, 2) *balık öze örtüp köşige kılıp* 'balıkların üzerine örtüp onlara gölge yaptı'

köşi- (Kâşgarî) *tam künüg köşidi* 'duvar güneşi(n ışığını) önledi'

köşin- (Kâşgarî) *er künke köşindi* 'adam güneşden korundu' — ... 'ayrıca birisinden gizlenmek mânâsına da kullanılır!'

köşit- (Kâşgarî) *bulıt köküg köşitti* 'bulut güneşi örttü'

kölik (KB 173) 'gölge'

köliklig yir (Kâşgarî) 'gölgeli bir yer'

kölige (Kâşgarî) 'koyu gölge, karanlık'

(Diğer benzeri şekiller için bk. EDCT 718)

köli- (Kâşgarî) ölüg kölidi 'ölüyü gömdü' (Fakat Modern Türk şivelerinde 'gölge etmek', 'gölgelemek' mânâsındaki şekilleri için bk. EDCT 716).

III. Yukarıdaki misâllerden anlaşıldığına göre bir yanda *köşik* 'örtü, perde: gülge' -buradan 'himâye, kollama'- öte yandan da *kölik* 'gölge, karanlık' teşkil edilmiştir. Her ikisi de yapım eki olan *-k* diye bir fiilden-isim yapma ekiyle türetilmiştir (bir ekin sonunda + veya — işâreti konmamış ise o takdirde bu + sayılır, yani -k= -k+)

Bu noktada elimizde kaynaklardan varlığını bildiğimiz *köşi-* ve *köli-* diye iki fiil kalıyor. Ve biz gene biliyoruz ki birden fazla heceli Türkçe kelimeleri tek heceye indirebilme imkânı vardır! Fakat bu tek heceye indirmeyi yaparken sondaki heceyi veya heceleri, herhangi bir yapım eki veya yapım ekleri olarak tanımlayabilmemiz gerekmektedir; aksi takdirde yapacağımız işlem uydurma olur, gülünç olur!

Şimdi şöyle bir sonuca varırız:

** köş+i— ,*köl+—*

Baştaki yıldızlar bize şunu söylüyor: "Dikkat! Dikkat! Şu andan itibâren nazarî bir bölgedesiniz! Eski ve yeni kaynaklar **köş* ve **köl* diye bir isim tanımıyorlar! Fakat biz bu ikâza aldırmayacağız ve isimden-fiil yapan bir *+i—* eki var mı yok mu diye soruşturacağız.

Eğer böyle bir ek yok ise, işte o zaman başımız belâda demektir; derhal bu paralama işinden hemen vazgeçeceğiz! Hakikaten az kullanılmakla beraber böyle bir ekin Türkçede var olduğunu görüyoruz[7].

+i— ekinin de böylece hakkından geldikten sonra elimizde hâlâ yıldızlı birer isim kaldı: **köş, *köl.* Sonu ünsüzle biten tek heceli Türkçe kelimelerin dahi hakkından gelmemiz, onları dahi paralamamız mümkündür! Yukarıda dememiş mi idik bizim adımız İŞTİKAKÇI diye! (yani 'kesici, paralayıcı!') Yalnız gene hatırlatalım; bu paralama ameliyyesinde sağ tarafımızda kalan unsurun, üzerinde herhangi bir gramer fonksiyonunu taşıyabilecek bir yapım eki olması gerekir; aksi takdirde - 'paralayıcı' vasfımız 'palavracı' olur:

Kısaltmalar ve İştikakçının Argosundan Parçalar:

çatı fiillerin meçhul *(kır-ıl-)*, dönüşlü *(yıka-n-)* vb. gibi şekilleri

çekim eki (krş. yapım eki) kelimenin mânâsını değiştirmeden sadece cümle içindeki fonksiyonunu belirtmek için kullanılan ekler: *ev+e git-ti+m* (fakat krş. *ev+li*) *göz+ü+nü çık-ar-dı* (fakat krş. *göz+lük)* vb. vb.

dar ünlü ı, i, u, ü sesli harfleri

dönüşlülük (mutavaat) *yıka-n-, döv-ün-* vb.

EDCT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, S.G.Clauson, Oxford 1972

isim tamlaması ev kapı+sı, ev+in kapı+sı

iyelik eki (Mülkiyet ekı) *başım, başın başı, başımız, başınız, başları* gibi.

Kâşgarî: "Divânü Lügâti't-Türk"; Araplara Türkçeyi öğretmek için 11. yüzyılda Mahmud el-Kâşgarî adlı bir Karahanlı Asilzâdesi tarafından Arapça olarak yazılıp Abbasî Halîfesine sunulmuş Ansiklopedik lügat kitabıdır. Hem Türkçe hem de İngilizce tercümesi vardır: B.Atalay (Ankara, T.D.K.), Robert Dankoff (Harvard Üniversitesi). Bazılarımız Kaşgarlı Mahmut şeklinde yazıyorlar; bence bu değiştirme, bu muhterem Türk büyüğüne hakârettir!

KB Kutadgu Bilig, R.R.Arat neşri (Ankara T.D.K.).

krş. 'Karşılaştır'

ünlü sesli harf

ünsüz sessiz harf

yapım eki (teşkil eki) yeni kelime türetmek için kelimelerin sonuna getirilen ekler; meselâ *gözlük, evli* gibi. Buradakilerin artık *göz* ve *ev* ile bir ilgisi kalmamıştır.

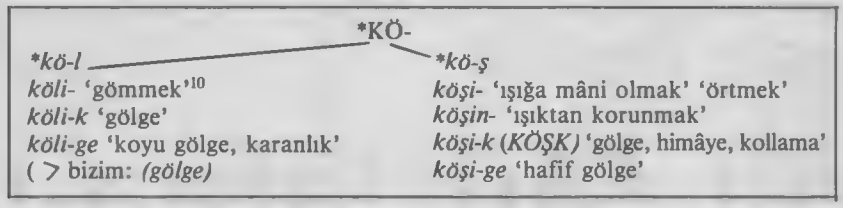

*kö-ş, *kö-l

Burada gördüğümüz *-ş, -l* fiilden isim yapma ekleri Türkçede öteden beri var olmuştur. Yani 'paralamamızı', yüzümüzün akıyla başarmışızdır![8]

**kö-* fiil kökünе geldik dayandık! Buradan bir adım öteye gidemeyiz! Yani **kö-* kökünü artık paralayamayız! Ama buradan bir kâide çıkaracağız: Sonu açık olan yani ünlüyle biten tek heceli isim veya fiil köklerine geldiğimizde iştikakçının da işi biter! Bu türden kelimelerin sayısı bugünkü Türkçemizde pek azdır. Fiilleri ben söyleyeyim: *ye-, de-* ve *ko-*! Diğerlerini de siz bulun meraklı okuyucular. Önce ünlülere bakın bakalım, yani sesli harflere, kaç tanesi kendi başına bir kelime teşkil edebilecek? Sonra her bir ünsüzü, ünlülerin başını koyup kelime teşkil etmeye çalışın. Bulduklarınızı sayabilmek için bir elin parmakları yeter de artar bile. Bu durum Eski Türkçede böyle değildi; yani bugünden gerilere doğru gidildikçe, açık, tek heceli kelime köklerinin, bilhassa fiil köklerinin az da olsa arttığını görürüz. Buna göre şunu söyleyebiliriz: Türkçe, tarihî gelişmesinde, açık tek heceli köklerden kaçınmış; onların yerini, yeni iştikakları almış ve açık, tek heceli kökler unutulmuştur[9].

**kö-* ne demektir bilmiyoruz. Yukarıdan beri 'paraladığımız' iştikaklarına bakacak olursak ve buraya kadar söylediklerimizi bir araya toplayacak olursak neticeyi sayfanın başındaki çerçevede yaptığım gibi bir şema ile ifade edebiliriz.

IV. Yukarıdaki bütün misâllerin mânâları hep 'örtmek, güneş ışığını engellemek, güneşten korunmak, gölgelemek' etrâfında dönmektedir. Bunları yukarıda (II) sıraladığımız tanımlarla birleştirebiliriz: 1. Çardağın (dört direkli) üstü örtülüdür; 2. Bu sûretle gölge sağlanmış olur ve insan güneşten korunur; 3. gölge insana ferahlık verir, neşe verir. İştikaklarında bulunmayan 'yükseklik' ve 'eğlence' kavramı, herhalde 'gölge', 'ferahlık' kavramıyla birleştirilmiş olmalıdır. Bu noktadan itibâren de öteki kavramları ('kule, saray, kale' vb.) tasavvur etmek güç olmasa gerek.

Netice ap-açık ortada: KÖŞK'ün çıktığı kelime *köşik*'tir. Eeee, ikinci hecesindeki *i* sesi n'oldu? Onu düşürdük gitti! Şöyle: Biz Türkler iyelik eklerine bayılırız, bol bol kullanırız! Hele üçüncü şahıs iyelik ekine biteriz doğrusu!. İsim tamlamalarımız üçüncü şahıs iyelik eki olmadan olmaz! Biri gelir kapıya, sorarız 'kîmdir o?' *'birisi* geldi!' diye cevap veririz ve hiç düşünmeyiz üstüste kullanılmış bu çifte iyelik eki ile 'kimin bir + i + si + ni' kastettiğimizi! *ana, baba, kardeş, el, ayak, baş* vb. hiçbir zaman, husûsî durumlar hâricinde, iyelik ekleri olmadan söylenmez!

Şimdi iyelik üçüncü şahıs ile *köşik + i* 'gölgesi, himâyesi, örtüsü' olur. Bu durumda Türkçedeki vurguların kâidesine göre vurgu kayacak sağa, üçüncü heceye; orta hece kalacak vurgusuz. Bununla ilgili ses kanunu der ki "Vurgusuz orta hecenin dar ünlüsü paaat diye düşer!" yani: *oyuna- > oyna-, oğul + u* > oğlu vb. vb. Bunun gibi *köşik + i* de *köşkü* olur, buradan da *köşk* kolayca tecrid edilir.

İmdi bütün bunlar iyi, güzel, hoş da, dil niçin, *köşik/kölik, köşige/kölige* dörtlü isim grubundan *köşik*'i seçmiş de ötekilerini seçmemiş bizim meşhur *KÖŞK* için?

Bu sorunun cevâbını veremeyeceğim; ama şunu söyleyeceğim: Bu seçim bir tesâdüf olamaz. Bu kelime âilesinin hayâtını daha yakından tanıdıkça veriler artacak; o zaman bu seçimin sebeplerini anlayabileceğiz. □

[1] Aslında *iştikakçı* diye bir kelime yok, bunu ben uydurdum. İŞTİKAK İLMİ için Ş.Sami, Kamus-i Türkî adlı lûgatinde şöyle bir tarif yapıyor: "bir asıldan ayrılan kelimelerin birbirleriyle ve asıllariyle olan münâsebetleri ve sûret-i teşekkülleri; *ilm-i iştikak*: bundan bahseden ilim ki ilm-i sarf ('şekil bilgisi, morfoloji') ve ilm-i lûgatle münâsebeti vardır" (s.116).

[2] Bu kadar dolambaçlı yollara sapmak yerine niçin *iştikak* kelimesi için *türev* kelimesini kullanmıyoruz? Kullanmıyoruz, çünkü biz *türev* kelimesine karşıyız da ondan! Bu cevâbın gülünç bir cevap olup olmadığı hakkında ileride bazı şeyler söyleyeceğiz: ama şimdilik şu iki noktaya temas edip, işi kalem dürtücülüğüne yani polemiğe dökmeden bu meseleyi olduğu yerde bırakacağız. 1. *-(e)v* diye bir yapım ekini Türkçemiz yani Türkiye Türkçesi tanımaz! 2. Tanınmayan bir ek ile türetilen kelimeler, *mânâ şeffaflığı* yani *anlam saydamlığı* kanununa aykırı düşerler ki bu da dilin zenginliğine değil dilin fakirliğine sebep olur!

[3] Pehlevîce Sasanî devrinde (M.S. 3. yüzyıldan sonra) İran'ın resmî dilinin adıdır. Ancak Pehlevîce metinler İslâmiyetten çok sonraki dönemlerde İslâm muhitlerinde istinsah edilmiştir (14. yüzyıldan sonra).

[4] Muhammed b. Hamza, XV. yüzyıl başlarında yapılmış "Satır Arası" *KUR'AN TERCÜMESİ*, Hazırlayan Dr. A.Topaloğlu, 2 C. (İstanbul 1978) 2. cilt, s.405-406: 1. yüksek ve gösterişli bina, köşk, 2. yüksek yer, kule, 3. mihrap. Tanıklarıyla tarama sözlüğü yabancı asıllı kelimeleri veya öyle sandıklarını kaydetmediği için bu arada da *köşk*'ü de kaydetmemiştir.

[5] Bu hacimli eserin neşrini hazırlıyoruz. Eser Paris Millî Kütüphanesinde kayıtlıdır: Turc 354 (4)

[6] *The Kama Sutra and The Perfumed Garden*, Tr. by Sir Richard Burton (öl. 1890) and F.F. Arbuthnot, (H.Ebeling International Publishing, München (1984), s.448 — Aynı resmi bir de şurada buluyoruz: M.And, *Turkish Miniature Painting*, The Ottoman Period (4. Baskı, Dost Yayınları, 1987 İstanbul) s.92 (resmin kenarındaki metin çıkarılmış; halbuki resim hakkındaki bilgiler burada bulunmaktadır!)

[7] *yor-* 'yürümek' < **yo-r + ı-* ve **yo-l* 'yol'). *okı-* 'çağırmak, davet etmek' (bugünkü *oku-* 'okumak' da buraya bağlı tabiî) *ok + ı-* '*ok ile bir şeyler yapmak' > '*ucuna bir işâret konmuş oku atmak'; 'haber yollamak' [Krş. meselâ bugün Anadolu'da 'düğün dâvetiyesi' mânasında *oku* kelimesi var - bazı yerlerde bir torba kesme şeker olarak!-, bu herhalde < *okı-g* biçiminde düşünülecek g > ß /sıfır/ses kanunu üzerinde ileride duracağız!]

[8] Adaşımızın kulakları çınlasın: *ş / l*! Türkologlarımızın hâlâ üzerinde durdukları bir diğer mesele de Türk şivelerinde *r/z* meselesidir. Bunları ileriki bir fırsata bırakalım da şimdilik, konumuza dönelim: *ba-ş (ba-* 'bağlamak, düğüm atmak') **ya-ş* 'göz yaşı, ıslaklık; canlılık, parlaklık' (krş. *yan-, yak-* ve *yaru-* 'ışıldamak': *yarın sabah* vb. vb...) *düş* 'rüya' < **tü-ş*, krş. aynı kökten *tü-l* 'rüya' ve ikisi bir arada: *tül tüşe-* 'rüya görmek' vb. tabiî *tün* 'gece' (bugünkü *dün* [mâna değişikliği ile!] kelimesi de buraya âit olmalı!), *inal* (unvan olarak 'kendisine inanılan' < '*ina-, krş. *ina-n-* vb.), *dil* 'dil, lisan' *ti-l* (krş. *de- ti-*) vb. vb. vb.

[9] *ba-* fiilinin, yerini *bağla-* (< *ba-g + la-)* fiiline bırakıp unutulması gibi. Öte yandan daha Eski Türkçe devrinde **ya-* '*parlamak, *ışıldamak' kökü yerini *yan-* ve *yak-* gibi iştikaklarına bırakmış kendisi kaybolup gitmiştir; *i-* takip etmek kökünе, *iz, iste-, it-* 'süslemek, tanzim etmek' gibi iştikakları, daha Eski Türkçe devrinde hayat hakkı tanımamışlardır. Hatta bu zavallı *i-* 'takip etmek' fiili, yol yordam bilmeyen, kural kâide tanımayan dil arılaştırıcısı dilci yazarlarımıza dahi yaranamamış da yerini, onların kaleminde kendi iştikakı sayılan *izle-* fiiline terketmiştir. Yani demek istiyoruz ki dilin bu kâidesine dilci yazarlarımız her nasılsa bilmeden boyun eğmişler: Türkçe, açık tek heceli kelime köklerinden tarih boyunca derece derece kaçınmıştır!

[10] *köli-* fiilinin 'gömmek' mânâsına gelmesi *köşi-* için verilen 'örtmek' ile yakından ilgilidir (bk. her ikisi için Kâşgarî). Öyleyse Kâşgarî'de de *köm-* ('gömmek') bulunduğuna göre *köli-* ile *köm-* arasında iştikak bakımından bir ilişki var mıdır? İndir satırı, parala *köm-*'i, çıkar ortaya bir **kö-m-*! Ama iş o kadar kolay değil. Yukarıda işâret ettiğimiz gibi satırın sağına düşen parçaların, yapım ekleri olarak tanımlanabilmesi gerekir. Fakat burada biz, **-m-* diye bir yapım eki bilmiyoruz. Böyle bir ek hiçbir zaman var olmamıştır! Bu durumda iki ihtimâl vardır: 1. *köm-* ile *köli-* birbirleriyle ilişkisi olmayan iki ayrı fiildir. Şekil ve mânâ benzerliği bir tesâdüftür! 2. Gerçekten bir ilişki vardır ama **kö-m-*'deki **-m-* gerçek bir yapım eki değildir, ses benzeşmesi neticesinde ortaya çıkmış olabilir; şöyle ki bir dönüşlülük şekli olan **kö-n-*'den **kön-me, *kön-miş* gibi şekiller tabiî olarak var olmuş olabilir; benzeşme yoluyla da **köm-miş, *köm-me* gibi şekiller ortaya çıkar.

Bu noktadan sonra söylenecek şey ancak şu olabilir: Bu iki ihtimâl dışında bir üçüncüsü yoktur; yani iki ihtimâlden birini seçmek zorundayız!

Bir Osmanlı Kadın Örgütü

Osmanlı Müdâfaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti

SERPİL ÇAKIR

Türkiye'de kadın haklarını savunmak, yeni keşfedilmiş bir dava değildir, neredeyse seksen yıllık bir geçmişi vardır. Üstelik, eski feministlerin arasında, yenilerinin birçoğundan daha sağlıklı düşünenler de bulunmuştur.

19'UNCU yüzyılda tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı toplumunda da önemli değişmeler gündeme gelmiş, çeşitli etkenlerin ürünü olan bu değişmeler toplumdaki pek çok konu ve değere tartışma ortamı açmıştır.

Eğitim, hukuk, sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimler, haberleşme alanındaki ilerlemeler, dahası beraberinde özgürlükçü yeni bir siyasal yapıyı getirecek olan 1908 anayasal düzenlemesi, değişimin temel iticileri olarak yeni bir döneme öncülük ederler. II'nci Meşrutiyet diye anılan bu dönemde, toplumsal hareketlilik nicel ve nitel bir patlamaya uğramış, düşünsel ve yaşamsal alanda "ilk"lerin, "yeni"lerin yaşandığı her konudan her şeyin tartışma konusu edildiği bir sürece girilmişti.

Bu ortamda en çok tartışılan konulardan biri de "kadın"dır. Siyasal ve entellektüel çevrede bu konu sıkça işlenmiş, çeşitli görüşler ileri sürülerek tartışılmıştı. Bu bağlamda en önemli rolü yeni kadın tiplemeleriyle edebi yapıtlar, haber ve yorumlarıyla basın üstlenmişti.

Tüm bu değişimler, o zamana dek yalnızca ev içinde anne ve eş rolleriyle sınırlanan kadına da yansımış, kadın, toplumsal yaşamda farklı bir statü kazanmak amacıyla taleplerde bulunmaya başlamıştı. Bu uğurda da en etkin yol basın olduğundan, o dönemde çıkan pek çok kadın dergisinde sorunlarını ve beklentilerini yazarak, toplumu -özellikle kadınları- bilinçlendirmeye ve istekleri doğrultusunda değişime hazırlamaya çaba gösterdiler. Bu kadarla da kalmayarak, konferanslar düzenleyip, çeşitli dernekler kurarak bu derneklerde faal roller üstlendiler.

Özellikle savaş sırası ve sonrası yaşanan sorunlar, maddi destek ve himayeden yoksun kalan kadını birlik içinde harekete yöneltir. Bu amaçla çeşitli kadın dernekleri kurulur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşı bu tür derneklerin çoğaldığı yıllar olarak dikkat çeker.

1908-1918 yılları arasında birçok kadın dernekleri kurulur. Söz konusu dönemde kurulan kadın derneklerinden saptayabildiklerimiz şunlar: "Cemiyet-i İmdadiyye", "Teali-i Nisvan Cemiyeti", "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi", "Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi", "Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi", "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği", "Mamulât-ı Dahaliye-i İstihlâk Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi", "Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti", "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Heyeti", "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi", "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", "Himaye-i Etfal Cemiyeti", "Müslüman Kadın Birliği", "Asrî Kadın Cemiyeti". Bu derneklere İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendi ideolojisi doğrultusunda kadınlara yönelik kurduğu "İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi", "Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti", "Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti"ni de ekleyebiliriz.

Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti

İnceleme konusu edeceğimiz Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti,

1914'te ilk kez Telefon İdaresi'nde memur olmayı başaran kadınlarımız: Soldan sağa, Hamiyet Derviş, Bedia Şekip, Mediha Enver, Refika Mustafa, Semiha Hikmet, Nezihe Mustafa, Bayan Minter ile birlikte.

tüm bu derneklerden farklı bir görünüme sahiptir. Cemiyet, Osmanlı kadınının hakkını aramada, değişmesini istediği değerleri sorgulamada, toplumsal bir rol kazanırken bu uğurda verilen mücadeleyi göstermede ilk ve önemli bir dernek olarak karşımıza çıkar.[1]

Cemiyetin fikirlerini yaydığı ve anlattığı *Kadınlar Dünyası* isminde bir de dergisi bulunmaktadır.[2] Yazı kadrosunu cemiyet üyelerinin oluşturduğu dergide, ayrıca toplumun çeşitli kesimlerindeki kadınlardan gelen yazı ve mektuplar da yer almaktadır. Derginin içeriği ve anlatım tarzıyla genel yapısı, o günkü değişen ve değişmek isteyen kadınla ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Burada, derneğin yayın organı olan *Kadınlar Dünyası*'nı doğrudan inceleme konusu etmeyeceğiz. Ancak, dernekten bağımsız olarak da düşünemeyeceğimizden, bulabildiğimiz sayılarla sınırlı olmak üzere, dernek programını esas alarak yaptığı mücadeleyi özetlemeye çalışacağız. Bunu, dernek üyelerinin hem kendi adlarıyla, hem de *Kadınlar Dünyası* imzasıyla dergide çıkan başmakaleler yoluyla inceleyeceğiz.

Cemiyet Kuruluyor

"Memleketimizde kadınlık hayatını uyandırmak, mevki-i ictimaisini temin ve tayin edebilmek için herşeyden evvel mütenevvi hücumlara karşı durabilecek metin ve kuvvi bir ittihad lâzımdır"[3] düşüncesiyle tüm Osmanlı kadınlığının katılabileceği bir cemiyet kurma çabasına girişilmiş, bu düşünce 28 Mayıs 1329 (1913)'de uygulama alanı bularak, Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan namıyla bir cemiyet kurulmuştur.

Telefon İdaresi'ne girme mücadelesini başlatan ve başarılı olan Bedra Osman Hanım.

Cemiyetin amacı şöyle açıklanır: "Osmanlı muhiti kadınlığında hayat-ı içtimâî nisvanı tanzim ile hayat-ı mesâniyi uyandırmak, münevver bir nesil-i âti yetiştirecek malûmatlı valideler ihzâr eylemek, evvela kıyafet-i hariciye-i nisvanın islahına, saniyen işçiliğe müteallik müesseselerin vücuduna ve bunlarda kadınların kızların istihdamına, sâlisen kadınlıkta ilmin, irfanın yükseltilmesine mütevakkıfdır"[4]. Vurgulanmak istenen, kadının toplumsal hayatla bütünleştirilmesi, çalışma hayatına katılımının gerçekleştirilmesiydi. Bu doğrultuda yapılması düşünülen hususlar maddeler halinde sunuluyordu. O yıllarda Batılı kadının gündeminde olan siyasal hak istemi cemiyetin programında yer almıyordu. Zira, Osmanlı kadı-

nı siyasallaşmak bir yana, toplumsal hayata girememişti bile. Tek isteği, öncelikle bu zinciri kırabilmekti. Bu nedenle Osmanlı kadınından o yıllarda siyasal hak mücadelesi yapması beklenemezdi.[5] Cemiyetin programında "Biz Osmanlı kadınları erkeklerimizin siyasiyyâtına henüz akıl erdiremeyiz. Karışamayız, fakat bir hayat-ı ictima' sahibi olmak itibarıyla ittihad edub terakki yoluna girerek hayat-ı mesaimizi tanzime, irfan ve seviyemizi i'lâya çalışabiliriz. Bu hakk-ı meşru'muzu ta'kib eder mevcudiyet gösterebilirsek biz de memleketimizin bir uzv-u nafi' ve mühimmi olmuş oluruz"[6] derken bu gerçeği dile getiriyorlardı.

Cemiyet, kadını sımsıkı kuşatan geleneklere, kısıtlamalara, kadın-erkek eşitsizliğine, hukuksuzluğa, eğitimsizliğe karşı bir mücadele başlattı. Bu amaçla gerek aile hayatında gerekse toplumsal hayattaki ilişkiler ağında yeni bir düzenlemeye gitmenin gereği üzerinde duruldu. Kadının her alanda, hatta siyasette bile başarılı olabilecek yetenekte olduğu ileri sürüldü. "Kadınların sanayide olsun, ticarette olsun, hatt-ı idare-i umur-u cumhurda olsun erkeklerden dûn kabiliyette olmadıklarını teslim etmek lazımdır. Fi-l-vâki' muhit-i Osmanîmizde kadınlık henüz inkişaf edememiştir. Fakat buna sebeb biz Osmanlı kadınlarının istidatsızlığı değil. Tarz-ı tabiyemiz sûret-i ma'aş [hayat tarzı] ve hayatımızdır"[7] denilerek bu durumu düzeltecek bir "toplumsal inkılâb" yapmanın artık sırasının geldiği belirtildi. Aile hayatında esaslı değişime gidilerek, kadınla erkeğin seviye-i irfanının mümkün mertebe birleştirilmesi eşler arasında uyumun sağlanması istendi.[8] Boşanma hakkının kadına tanınması, çok eşliliğin önlenmesi, evlenme biçiminde değişikliğe gidilerek, görücülük yerine eşlerin birbirini görmesi, tanıması gerektiği ileri sürüldü.[9] Toplum içinde ayrı yaşamak zorunda kalan kadının toplumsal yaşama katılımıyla, kadınla erkeğin daimi bir ilişkiye girmesi gereği üzerinde duruldu.

Cemiyetin programında ilkin kadının ev dışında giydiği giysilerin düzenlenmesi kararlaştırıldı. Amaç, bir millî kı-

Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti Programı

Mukaddime:

Şübhesizdir ki bugün memleketimiz bir devre-i inkılâb ve intibâh yaşıyor. Biz Osmanlı kadınları erkeklerimizin siyasiyyâtına henüz akıl erdiremeyiz. Karışamayız, fakat bir hayat-ı ictimai' sahibi olmak itibarıyla ittihâd edub terakki yoluna girerek hayat-ı mesaimizi tanzime, irfan ve seviyemizi i'lâya çalışabiluruz. Bu hakk-ı meşru'muzu ta'kib eder mevcudiyet gösterebilirsek biz de memleketimizin bir uzv-i nafı' ve mühimmi olmuş oluruz.

Osmanlı muhiti kadınlığında hayat-ı ictimai-i nisvanı tanzim ile hayat-ı mesaiyi uyandırmak, münevver bir nesil-i âti yetişdirecek ma'lumatlı valideler ihzâr eylemek evvela kıyafet-i hariciye-i nisvanın ıslahına, saniyen işçiliğe müteallik müesseselerin vücûduna ve bunlarda kadınların kızların istihdâmına, sâlisen kadınlıkda ilmin, irfanın yükseltilmesine mütevakkıfdır.

Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti bu gayeleri ta'kib edecekdir.

Evvela: Ahkâm-ı celile-i şer'iyemize muvafık sâde, süsden âzâde iş görebilmeğe sâlih kadınlarımıza mahsus birkaç nev' kıyafet-i hariciye icad edüb numuneleri hükümete ba'de-l-arz a'zâsı üzerinde tatbikine başlamak suretiyle ta'mimini temin eyleyecektir.

Saniyen: Cemiyet iktidar-ı maliyesi nisbetinde mütenevvi sanayi'e müteallik iş evleri tesis edüb bunlarda kadınları, kızları istihdam ile sefaletlerini tahfif, cihazlarını ihzâr ve bu suretle de sanayi-i maliyenin inkişaf ve terakkisine gayret edecekdir.

Salisen: Cemiyet hususî mektebler küşadıyla gazeteler, risaleler neşriyle, konferanslar i'tasıyla efkâr-ı nisvanı tenvir ile gayesini aktar-ı Osmaniyeye ta'mime çalışacakdır.

Cemiyet cins ve mezheb tefrik etmeksizin muhterem Osmanlı hanımlarının müzâherâtını temenni eyler.

İkinci Fasıl:

Merkez-i umumî heyet-i idaresinin suret-i teşekkülü

Dördüncü Madde: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti İstanbul'da müteşekkil merkez-i umumî itibar olunan heyet-i idaresi tarafından idare edilecekdir, bil-cümle şu'âbat dahi merkez-i umumiye merbut bulunacakdır.

Beşinci Madde: Cemiyetin hey'et-i idaresi dokuz a'zâdan noksan on iki a'zâdan fazla olmamak üzere teşekkül edecekdir.

Altıncı Madde: Heyet-i idare a'zâları senede bir heyet-i umumiye tarafından re'y-i hafî ile intihâb olunacaklardır.

Yedinci Madde: Hey'et-i idare â'zaları bu birinci seneye münhasır kalmak üzere cemiyet müessisi tarafından intihâb ve tefrik edilmişdir.

Sekizinci Madde: Yeniden hey'et-i idare intihâbı bir sene sonra hey'et-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsına ta'bidir.

Dokuzuncu Madde: Hey'et-i idare a'zâları aralarından bir reis, bir katib, bir muhasebeci tefrik edeceklerdir.

Onuncu Madde: Cemiyetin bil-cümle mukarrerâtı defter-i mahsûsuna kayd edilub heyet-i idare a'zâları tarafından imza olunacakdır.

Onbirinci Madde: Cemiyetin mukarreratı defter-i mahsûsuna kayd edilüb hey'et-i idare a'zâsının ekseriyet imzasını hâvi olmadıkça icra olunamayacakdır.

Onikinci Madde: Cemiyet bil-cümle mukarrerâtı cemiyet-i mühür-ü mahsusiyle tebliğ edecekdır.

İkinci Madde: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti siyasiyyâtla iştigal etmez. Yalnız âtideki gayeleri ta'kib eyler. "1" Kıyafet-i hariciye-i nisvanın ıslahı, "2" Hayat-ı mesaî'nin ihyâsıyla kadınlıkdaki sefaletin tahfifi, "3" Maarifin ta'mimiyle nisvanda seviye-i irfanın i'lâsıdır.

Üçüncü Madde: Cemiyet ba'de-l-müzakere bir alâmet-i fârika ittihaz edecekdir.

İkinci Fasıl:

Merkez-i umumî heyet-i idaresinin suret-i teşekkülü

Dördüncü Madde: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti İstanbul'da müteşekkil merkez-i umumî itibar olunan heyet-i idaresi tarafından idare edilecekdir, bil-cümle şu'âbat dahi merkez-i umumiye merbut bulunacakdır.

Beşinci Madde: Cemiyetin hey'et-i idaresi dokuz a'zâdan noksan on iki a'zâdan fazla olmamak üzere teşekkül edecekdir.

Altıncı Madde: Heyet-i idare a'zâları senede bir heyet-i umumiye tarafından re'y-i hafî ile intihâb olunacaklardır.

Yedinci Madde: Hey'et-i idare â'zaları bu birinci seneye münhasır kalmak üzere cemiyet müessisi tarafından intihâb ve tefrik edilmişdir.

Sekizinci Madde: Yeniden hey'et-i idare intihâbı bir sene sonra hey'et-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsına ta'bidir.

Dokuzuncu Madde: Hey'et-i idare a'zâları aralarından bir reis, bir katib, bir muhasebeci tefrik edeceklerdir.

Onuncu Madde: Cemiyetin bil-cümle mukarrerâtı defter-i mahsûsuna kayd edilub heyet-i idare a'zâları tarafından imza olunacakdır.

Onbirinci Madde: Cemiyetin mukarreratı defter-i mahsûsuna kayd edilüb hey'et-i idare a'zâsının ekseriyet imzasını hâvi olmadıkça icra olunamayacakdır.

Onikinci Madde: Cemiyet bil-cümle mukarrerâtı cemiyet-i mühür-ü mahsusiyle tebliğ edecekdır.

yafet oluşturmaktı. "Evvelâ: Ahkâm-ı celile-i şer'iyemize muvafık sâde, süsden âzâde iş görebilmeye sâlih, kadınlarımız mahsus bir kaç nev' kıyafet-i hariciye icad edip numuneleri hükûmete ba'de-l-arz (sunulduktan sonra) a'zası üzerinde tatbikine başlamak suretiyle ta'mimini temin eyleyecektir."[10]

İkinci olarak kadının çalışma yaşamına katılımını kolaylaştıracak, çeşitli işyerleri açılması plânlandı. Böylece hem kadının içinde bulunduğu sefalet azaltılacak, hem de ülke sanayiinin gelişimine katkıda bulunulacaktı. Nitekim, "Saniyen: cemiyet iktidar-ı maliyesi nisbetinde mütenevvi sanayi'e müteallik işevleri tesis edip bunlarda kadınları, kızları istihdâm ile sefaletlerini tahfif [azaltma], cihazlarını [çeyiz] ihzar ve bu suretle de sanayi-i maliyenin inkişaf ve terakkisine gayret edecektir."[11] deniliyordu.

Bu doğrultuda, geçim kaynağından yoksun kadınlar için işevleri açılması önerildi, kadınlardan bu konuda yardım etmeleri, çaba göstermeleri istendi. Örnek olarak dernek bir terzievi açtı, terzilik öğreterek, dışarıya siparişle iş yaptırmaya başladı. "Kadınlık hayatı mesâide hür olarak çalışırsa memleketde iş ve işçi hayatı uyanır. Çalışanlar, çalışmak isteyenler iş bulur. Mahsûl-u mesâiyle kadın erkek sefaletten kurtarılmış olur"[12] denilerek çalışma yaşamında kadının erkekle beraber teşrik-i mesâi etmesi gerektiği belirtildi. Derneğin bu uğurda yaptığı yayın başarılı oldu ve kadınlar tarafından çeşitli ticarethaneler açıldı. Ama dernek asıl başarısını, Osmanlı-Türk kadınının ilk kez bir kamu kuruluşuna girmesini sağlayarak gösterdi. Derneğin teşviki ve verdiği mücadele sonucu, başvuruları önce kabul edilmeyen Bedra Osman Hanım ve arkadaşları, sonunda İstanbul Telefon İdaresi'ne kabul edildiler.[13] Ancak ikiyüzü aşkın başvuruya karşın Fransızca ve Rumca bilme zorunluluğu yüzünden bu sayı yediyle sınırlı kaldı. Bu sayı 5 yıl gibi kısa bir sürede, 1918'de 85'i bulmuştur.

Dernek, Türk kadınının ilmin ilerlemesine seyirci kalmadığını göstermek için üyelerinden birinin bir Osmanlı pi-

Onüçüncü Madde: Cemiyet a'zâsı her ne içün olursa olsun münferiden cemiyet namına neşriyâtda ve müracaatda bulunamayacaklardır.

Ondördüncü Madde: Cemiyet "Kadınlar Dünyası" gazetesini mürevvic-i efkâr üzere himaye edecekdir.

Onbeşinci Madde: Cemiyetin hal-i hazırdaki vâridâtı duhûliye ücretleri ile teberruâttır.

Üçüncü Fasıl:
Cemiyete suret-i duhul

Onaltıncı Madde: Atideki mevadde-i mısra' mükellefat ve şeraiti kabul eden her bir Osmanlı hanımı cemiyete a'zâ olarak kabul edilür. Başka bir cemiyete intisâbı kabulüne mani' teşkil etmez.

Onyedinci Madde: Cemiyete a'zâ olmak arzusunda bulunan hanımlar bir varaka-i mahsusa ile cemiyet merkezine müracaat edüb isim ve mahall-i ikametlerini defter-i mahsusuna kayd etdirerek bir hüviyet varakası ahz eyleyeceklerdir.

Onsekizinci Madde: Cemiyete a'zâ olarak kayd olunan hanımlar duhûliye olarak bir def'aya mahsus olmak üzere yirmi guruş tediye edeceklerdir.

Ondokuzuncu Madde: Cemiyete kayd olunan her bir a'zâ her ay nihayetinde cemiyete hadd-ı asgarî beş guruş olmak üzere muayyen bir meblağ tediyesiyle mükellefdir.

Yirminci Madde: Dört mâh zarfında sebeb-i meşru' olunmaksızın muhassasatını tediye etmeyen a'zâ, cemiyet defterinden ismi tayy edilmek suretiyle ihraç olunur.

Yirmibirinci Madde: Cemiyetden isti'fa eden yahut ismi tayy edilen a'zâların evvelce verdikleri muhassasat ile teberruat iade edilmez.

Dördüncü Fasıl:
Heyet-i umumiye vezâifi

Yirmiikinci Madde: Bil-cümle a'zâ-i cemiyetin ictimâ'ına hey'et-i umumiye tesmiye olunur.

Yirmiüçüncü Madde: Hey'et-i umumiye merkez-i umumi hey'et-i idaresinin tensib ve ta'yin edeceği mahalde her sene mayısın birinci günü ictima' eder.

Yirmidördüncü Madde: İctima' eden hey'et-i umumiye hey'et-i idarenin bir senelik icraat ve hesabatını tedkik etmek üzere yedi a'zâdan mürekkeb bir hey'et-i teftişiye intihab ve tefrik eyler.

Yirmibeşinci Madde: Hey'et-i idare a'zâları hey'et-i teftişiye a'zâlığına intihab olunamazlar.

Yirmialtıncı Madde: Hey'et-i teftişiye nihayet onbeş gün zarfında raporunu tanzime ve cemiyet gazetesiyle i'lâna mecburdurlar.

Yirmiyedinci Madde: Hey'et-i teftişiye raporunun i'lânından beş gün sonra hey'et-i umumiye tekrar hey'et-i idarenin tensib edeceği mahalde ictima' ederek heyet-i idarenin yeniden intihâbıyla iştigâl eyler.

Yirmisekizinci Madde: Evvelce hey'et-i idarede bulunan a'zâlar tekrar intihab olunabilirler.

Yirmidokuzuncu Madde: Hey'et-i idare a'zâları hey'et-i umumiyenin rey-i hafisiyle ve ekseriyet-i ârâsıyla tefrik olunurlar.

Beşinci Fasıl
Şuba'tin suret-i teşkili

Otuzuncu Madde: İstanbul'da ve vilâyatda ve memalik-i saire-i İslâmiyede cemiyetin merkez-i umumiyesine müracaatla şu'beler tesis olunabilur.

Otuzbirinci Madde: Şu'be tesisi için merkez-i umumiye vâki' olacak tahrirî müracaatda la-akall beş imza bulunacakdır.

Otuzikinci Madde: Bil-cümle şu'beler cemiyetin gâyesini takib edeceklerdir ve her bir hususda merkez-i umumiye merbut bulunacaklardır.

Otuzüçüncü Madde: Şu'belerin hey'et-i idareleri beş a'zâdan teşekkül edecekdir. Bunlardan birini riyâsete merkez-i umumî tensib eyleyecekdir.

Otuzdördüncü Madde: Şu'beler mukarrerâtını şu'be mühür-ü mahsusiyle tebliğ edeceklerdir.

Otuzbeşinci Madde: Şu'belere kayd olunacak a'zâlar cemiyete kayd olunan sair a'zâlar gibi programın üçüncü faslında beyan olunan mevadd ahkâmına tabi' bulunacaklardır.

Otuzaltıncı Madde: İşbu program mevaddını ta'dil ve tevsi' merkez-i umumî hey'et-i idaresine aiddir.

KADINLAR DÜNYASI, sayı 55, ss.1-2, 28 Mayıs 1329

Cemiyet üyelerinden eğitimci Aziz Haydar Hanım.

lotuyla uçmasını düşünür, yetkililerden izin alındıktan sonra, üyelerden Belkıs Şevket Hanım, 18 Teşrin-i Sâni 1329'da (18 Kasım 1913) Tayyare Okulu'ndan Fethi Bey'in kullandığı uçakla uçar.[14] Bu olay yurt içinde olduğu kadar yurtdışında da önemli yankılar uyandırır. Hatta Hindistan'dan "Hind Hevatın İslâm Cemiyeti" Belkıs Şevket'e gösterdiği kahramanlıktan ötürü tebrik yazısı gönderir, bu yazı dergide yayınlanır.

Programındaki üçüncü madde de, cemiyet kadınlığını yükseltecek ve bunu tüm topluma yayacak bir dizi ilke edinmişti: Özel okulların açılması, gazete ve kitapların yayınlanması, konferanslar düzenlenmesi cemiyetin faaliyet konuları arasındadır.[15] Bu yolda ülkedeki en önemli sorunun eğitimsizlik olduğu belirtilerek, okullarda köklü bir değişime gitmenin zorunluluğu vurgulandı.[16] Dernek yöneticilerinin savlarına göre ilköğretim zorunlu ve tek tip olmalıydı, kızların eğitimine gereken önem verilmeli, yurdun her tarafına kız liseleri açılmalıydı. Kızlara yüksek öğrenim hakkı da verilmeliydi. Bu hakkın hem insanlık hakkı, hem de vatanın ihtiyacı açısından bir an önce kazanılması gereğine işaret edilerek, hükûmetten ve Maarif Nezaretinden bu konuya yönelik girişimde bulunmaları istendi. Dahası, yüksek öğrenim hakkı için kızların Avrupa'ya gönderilmesi düşüncesi savunuldu. "Bir şey öğrenmek için mutlaka onun bulunduğu yere gitmek lâzımdır" denilerek, Avrupa'da öğrenim gören, aynı zamanda dernek üyesi olan kızların yazıları dergide yayınlandı. Bu yöndeki teşvik edici yazılara sıkça yer verildi.[17] Dernek üyelerinden eğitimci Aziz Haydar Hanım okul açma konusunda önderlik ederek tüm maddî desteğini kendisinin sağladığı bir okul açtı ve açtığı okulun yönetimini üstlendi. Genel kitaplık kadınlara kapalı olduğundan, bu ihtiyacı karşılamak için dernek üyelerinden Cazibe Hakkı Hanım da bir kitaplık oluşturmak çabasına girişti.

Kadının İstediği

"Terakki etmek, teâli etmek, mesud yaşamak isteriz. Her şeyi görmek ve anlamak istiyoruz. Hayatımızı medenî bir hayata, ataletimizi mesâiye kalb etmek istiyoruz. Bu da ancak cemiyet hayatına karışmaklığımızla, erkekler derecesinde hukuka nail olmaklığımızla vasıtadır"[18] denilerek, bu uğurda mücadele edecekleri, hukuklarını savunacakları önemle vurgulanmış, bu mücadeleyi kendi başlarına verecekleri, erkeklerin yardımını istemedikleri ifade edilmişti: "Biz Osmanlı kadınları, kendimize mahsus inceliğimiz, kendimize mahsus âdet ve âdâbımız vardır, bunu erkek muharrirler bir kadının anlayacağı ruhla anlayamazlar. Lütfen bizi kendimize bıraksınlar, hayallerine bazice [oyuncak] buyurmasınlar. Biz kadınlar, hukukumuzu bizzat kendi ictihadımızla müdâfaa edebiliriz."[19]

Kadının özgürlüğü, bu hakkın hâlâ kazanılmadığı, II'nci Meşrutiyet'in beşinci yıldönümünde yayınlanan bir yazıyla gündeme getiriliyor, kadınlara seslenerek şöyle deniliyordu: "...10 Temmuz'da erkeklerimiz hakk-ı hâkimiyetlerine, hakk-ı medenî ve insaniyetlerine nail oldular... Ah kadınlık! Sen hâlâ zulmet içinde kalacak mısın?.. Kadınlar... Kadınlar... Hürriyeti erkeklerimize vermediler, onlar cebren aldılar. Hak verilmez alınır... Biz hukuk-u tabiiye ve medeniyemizi isteyelim. Vermezlerse biz de cebren alalım."[20]

Önceleri tartışma konusu bile edilmeyen siyasal hak, 1918'lerde gündeme getirilerek, çok yakın bir gelecekte kadınların siyasal haklarını alacakları belirtiliyor; "kadın işçiler, sanatkârlar, tacirler, memurlar gibi pek yakın bir âtide dahi hanımları mebus göreceğiz ve kürsü-i hitabette âlem üzerine irad edecekleri noktaları yazacağız. Bu artık tahakkuk etmiş bir hakikattir" deniliyordu.[21]

Cemiyet yaptığı işler, ileri sürdüğü, savunduğu gikirlerle Osmanlı kadınlığında önemli etkiler yaratırken yurtdışında da ilgi uyandırmış, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan,Romen, Rus ve Amerikan basınında yer almıştı. Bu ilgide *Kadınlar Dünyası*'nın bazı sayıla-

rının Fransızca ekli olarak çıkmasının yanısıra, çeşitli milletlerden kadın gazetecilerin cemiyetin yardımcı üyesi olmasının payı da büyüktür. *Times* gazetesinden Grace Ellison, Alman Odett Feldmann, Fransız Berthe de Launey, Berthe Dangeness, Rus Fahroul-Benat Selimva, Romen Lia Harşu, Romalı Friede Duzcar yazı ve fotoğraflarını *Kadınlar Dünyası*'na göndermişler, kendi gazetelerinde Osmanlı kadınlığı hakkında yazılar yazmışlardır.

"Fransız Kadınları Hakk-ı İntihap Cemiyeti" ile ilişki kurulmuş, dernek üyelerinden bazıları aynı zamanda Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin yardımcı üyesi olmuşlar, ülkelerinde Osmanlı kadını hakkında konferans vermişlerdi.

Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti tüm bu mücadele ve faaliyetine karşın, diğer kadın dernekleri gibi toplumun ileri gelen tanınmış kişilerinin maddî ve manevî yardımına sahip olamamıştı. Daha çok orta halli halk kadınından destek görmüştü. Bu durum, tüm gelirini giriş ücretleriyle bağışlardan karşılayan dernek için amaçladıklarının tümünü gerçekleştirememek demekti. Buna karşın, cemiyet verdiği mücadele ve yaptığı yayınla etkili olmuş, Osmanlı kadınının toplumsal yaşama girmesi konusunda önemli adımlar atmıştı. Böylece, sadece ev içinde anne ve eş rolleriyle sınırlanan kadın için yeni kimlikler belirecek, "sosyal kadın", "meslek kadını" kimliklerine kavuşacaklardı.

Yazımızı cemiyetin kurucusu olan Ulviye Mevlan'ın sözleriyle noktalayalım. "Muhitimizde müstehlikleri [tüketici] müstahsillerden [üretici] kat kat ziyade gördüm. Bu muharrib ve fesad-ı ahlâkı müvellid hâlin esbab-ı def'ini muhakeme ettim. Neticede kararım şu oldu: "Kadınlığı uyandırmak, müstahsilleri arttırmak lâzımdır, dedim. Bu lüzûma da imân ettim. Bu imân ve gayenin şevkiyle Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti vücud buldu, mürevvic-i efkârı olarak *Kadın Dünyası* namıyla bir de gazete doğdu. Bir çok maddî manevî nevakıs, bir çok an'anât-ı müşkülât ve müsadematı arasında haylice hırpalandıktan sonra yalnız memleketimizin matbuatında değil, Avrupa, hatta Amerika matbuatına kadar sadâmızı duyurmağa, varlığımızı tanıtmağa muvaffak olduk.[22] □

[1] Nezihe Muhittin'in Osmanlı kadını ve faaliyetlerini anlatan *Türk Kadını* (Nümune Matbaası, İstanbul, 1931) isimli kitabına ilişkin bazı saptamalarda bulunmak istiyoruz. Kendisinin de aktif rol aldığı dönemi anlatan kitap, okuyucu tarafından bir başvuru kaynağı olarak görülmesine karşın, bazı yanıltıcı bilgiler vermektedir. En azından Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti açısından bu böyledir. Şöyle ki kitapta: "... Babanzade tarafından tesis edilip müessirlik sıfatıyla okuma yazması bile olmayan haremine ifaze edilen (Ulviye Mevlan Hanım kastediliyor. S.Ç.) Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nden bahsetmek ihtiyacını duymuyorum. Çünkü bu sözde kadın cemiyetinin arasında okuyup yazan, aklı eren yalnız iki hanım vardı. Biri şair Nezihe Yaşar, diğeri bir muallim hanımdan (Aziz Haydar Hanım kastediliyor. S.Ç.) ibaretti. Bu cemiyet uzun ömürlü olamamıştı, hiçbir iş yapmadan ademe karıştı". (s.50-51.) "... Ömürleri bir hafta on gün nihayet iki üç ay devam eden "Asri Kadın, Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan, Müdâfaa-i Hukuk Kadınlar Şubesi gibi bir takım kadın cemiyetlerinin ortaya çıkmaları ile kapanmaları hemen hemen aynı tarihe isabet etmiştir..." denilmektedir (s.85).

Oysa, incelememize göre, dernek ne cahil kadınlardan oluşmuş, -ki bir dernek kurup, dergiye yazı yazabilecek düzeyde olan kişinin cahil olabileceği düşünülemez, hele de o dönemde; -kastedilen herhalde tanınmış olmaktır- ne de belirtildiği gibi bir hafta ya da iki üç ay devam etmiştir. En azından 1913'den 1921'e dek devam ettiğini bilmekteyiz. Üstelik verdiği mücadele ile kadına önemli kazanımlar sağlamıştır. Ruşen Zeki "Bizde Hareket-i Nisvan"da (*Nevsal-i Millî*, 1332, içinde s.343-352) bizimle aynı fikirdedir. Aynı yazı daha önce *Kadınlar Dünyası*'nda 25 Nisan 1330, no.140'da yayınlanmıştır. Ayrıca (s.45)'de Darülfunun Konferans Salonu'nda kadınlar için, kadınlar tarafından verilen konferansları düzenleyen cemiyet olarak Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ismi geçer. Oysa konferansları düzenleyen cemiyet, Balkan Savaşı'ndan sonra ülke savunmasına yardım amacıyla kurulan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Osmanlı Hanımlar Heyeti'dir. Konuyla ilgili olarak, verilen konferansların toplandığı "Darülfunun Konferans Salonunda Hanımlarımızın İctima'aları" (İstanbul, Tanin Matbaası, 1328) isimli kitapçığa bakılabilir.

[2] 4 Nisan 1329 (1913) yılında yayına başlayan *Kadınlar Dünyası* o yıllarda gazete olarak adlandırılmasına rağmen, içerik açısından dergi niteliğindedir. Zaten ilk yüz sayı günlük olarak çıkmışsa da, 100'üncü sayıdan itibaren haftalık olarak yayınını sürdürmüştür. Derginin sahibi aynı zamanda Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin kurucusu olan Nuriye Ulviye'dir. -108'inci sayıdan itibaren herhalde evlenme nedeniyle Ulviye Mevlan olarak geçmektedir.- Birinci Dünya Savaşı sırasında yazı kadrosundaki kadınların gönüllü hemşire olarak savaşa katılmaları sonucu 1914-1918 yılları arasında yayınına ara vermiştir. 1918 yılından sonra tekrar çıkan derginin kütüphanelerden bulabildiğimiz sayılarına bakarak 1921 yılına dek devam ettiğini görüyoruz. Ancak 1921 yılına dek çıkan sayıların tümünü bulamadık. Dahası, 1921 yılı sonrasında devam etmesi de olası. Dergi ile ilgili önemli bir diğer bilgi ise, çoğunluğu cemiyetin üyesi olan Müslüman Türk kadınının fotoğraflarını yayınlayarak yeni bir çığır açtığı, bu konuda diğer gazetelere öncülük ettiğidir.

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti üyesi Berthe de Lavney.

[3] "Lüzum-u İttihat", Kadınlar Dünyası imzasıyla *Kadınlar Dünyası*, 2 Mayıs 1329, no.29

[4] *Kadınlar Dünyası*, 28 Mayıs 1329, no.55

[5] 17 Aralık 1908'de Servet-i Fünun'da çıkan bir haber oldukça ilginçtir. "İslâm Kadınlarının Bir Teşebbüsü" başlığıyla yayınlanan bu haberi aynen aktarmakta yarar gördük. "Geçen gün İslâm Kadınları İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine müracaatla Meclis-i Mebusân'ın resmî küşadıyla içtima'atında hazır bulunmak istediklerini söylemişler ve eğer Hıristiyan kadınlarının bulunmasına müsâade edilirse kendilerinin de be-heme-hâl kafes arkasında müzakerâtı isti'mâllerine müsâade edilmesini Hıristiyan kadınlarına müsâade verilib de kendilerine verilmezse, geçenlerde İngiliz Parlamentosu önünde İngiliz kadınlarının yaptığı gibi, nümayişler icrâ' edeceklerini dermiyân eylemişlerdir." (4 Kanunu- Evvel 1324) no. 916 (17 Aralık 1908) s.45.

[6] "Osmanlı Müdâfaa-i Hukukk-u Nisvan Cemiyeti Programı", *Kadınlar Dünyası*, 28 Mayıs 1329, no.55.

[7] "Erkekler Kadınlık Yalnız Meyve Değildir", Kadınlar Dünyası imzasıyla, a.g.d., 11 Mayıs 1329, no.38

[8] "Ailede İmtizaç", Kadınlar Dünyası imzasıyla, a.g.d., 12 Temmuz 1330, no.151

[9] "Görücülüğün Yerine", Mükerrem Belkıs, a.g.d., 4 Nisan 1329, no.62 "Bizde Usul-u İzdivaç", Mükerrem Belkıs, a.g.d., 3 Ağustos 1329, no.103

[10] "Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti Programı", a.g.d., 28 Mayıs 1329, no.55

[11] a.g.d., aynı numara.

[12] "Hürriyet İsteriz", Kadınlar Dünyası imzasıyla, a.g.d., 23 Nisan 1329, no.20

[13] Bu konuyla ilgili olarak derginin 23, 26 ve 139'uncu numaralarına bakılabilir.

[14] "Uçarken", Belkıs Şevket, 30 Teşrin-i Sani 1329, no.120

[15] "Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti Programı", a.g.d., no.55

[16] "Bizde Kız Evlâtlarının Tahsili", Aziz Haydar, 16 Nisan 1329, no.13, "Maarif Nezaretinden Büyük Bir Temenni", Mükerrem Belkıs, 4 Temmuz 1329, no.92

[17] "Avrupa'da Tahsil-i Nisvan", Mükerrem Belkıs, a.g.d., 9 Haziran 1329, no.67, "Kadınlar Dünyası Müdüriyetine" (Paris'ten) Meliha Zekeriya, 16 Mayıs 1330 (1914), no.143

[18] "Düşünüyorum", Ulviye Mevlan, a.g.d., 6 Temmuz 1918, no.181

[19] "Hukuk-u Nisvan", Kadınlar Dünyası imzasıyla, a.g.d., 4 Nisan 1329, no.1

[20] "10 Temmuz", Kadınlar Dünyası imzasıyla, a.g.d., 10 Temmuz 1329, no.98

[21] "Düşünüyorum", Ulviye Mevlan, a.g.d., 25 Mayıs 1918, no.175

[22] "Düşünüyorum", Ulviye Mevlan, a.g.d., 2 Mart 1918, no.163.

19. Yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı

Alliance Israèlite Universelle (Evrensel Yahudi İttifakı) ve Çıraklık Kuruluşları*

ESTHER BENBASSA—ARON RODRİGUE

Osmanlı İmparatorluğunda, bu yazının kapsamı dışında kalan Selânik'ten başka yerlerde pek bir Yahudi proletaryası oluşmamış; ancak kendi örgütleri, İstanbul, İzmir ve Edirne'deki Yahudi esnafının durumlarının geliştirilmesi için hayli başarılı çalışmalar yapmışlardır.

YAHUDİ cemaatlerinin toplumsal-meslekî profilinin "üretici kılınarak"[1] dönüştürülmesi, Avrupa'da XIX. yüzyıl Yahudi reformcularının seyri içinde sabit bir saplantı olarak beliriyor. Özellikle de Doğu'daki Alliance Israélite Universelle'in (A.I.U.) çalışmalarının temel amaçlarından birini oluşturur. Yahudilerin özgürleşmesi ve "maddî ve manevî kalkınma"sı için temelleri 1860'ta Paris'te atılan bu örgüt, 1862 ile 1914 yılları arasında Akdeniz havzasında tarım okullarının ve çıraklık kuruluşlarının da eklendiği önemli bir eğitim ağı kurdu.[2] Bu sonuncuların, Yahudi toplumunun ekonomik bir yeniden yapılanmasına yolaçması gerekiyordu. Çıraklık kuruluşları el emeğinin değerini yükseltme yoluyla Yahudi esnafa yeni bir hız kazandırmaya çalıştı. Bugünkü Türkiye sınırları içinde yeralan -İstanbul, İzmir, Edirne- başlıca üç çıraklık kuruluşunu ilgilendiren A.I.U. arşivlerinin tetkiki, Türkiye'deki Yahudi esnafın durumunu ve bu alanda Alliance'ın eylemini değerlendirmeyi sağlar.

Bu cemaatlerin, en azından XVIII. yüzyılda başlayan ekonomik çöküşü XIX. yüzyılda iyice belirginleşti; bu, birçok belge ve tarihçilerin çalışmalarıyla da kanıtlanmıştır.[3] Bunlar, çöküşü izleyen sefalet durumunu betimlerler: Yoksulluk, dilencilik, eğreti yaşam koşulları; işte gözlemciler tarafından "koyu renklerle resmedilmiş"[4] bir toplumun baskın çizgileri. Örneğin 1874 yılında İzmir'de 5000 Yahudi aile babasından anca 500'ü dükkânıyla ya da el işiyle geçiniyordu. Geri kalanlar geçici çözümlere yönelmişti. Bin kadar aile geçimini dilencilikten kazanıyordu.[5] Edirne'de "binlerle sayılıyordu düzenli yaşam koşulları olmayan insanlar: dilenciler, kaçakçılar, hamallar, seyyar meyve ve sebze satıcıları, üstelik en derin sefalet -sefalet ki müzminleşmiştiiçinde yaşayıp giden hahamlar bile."[6]

Alliance okullarının müdürleri bu kararsız ekonomik durumu, nitelikli iş, özellikle de el işi yokluğuyla kendisini tanımlayan azınlığın toplumsal-meslekî yapısına bağlıyordu. Edirne A.I.U. (ilk)okulunun 1867 tarihindeki kuruluşundan itibaren verdiği mezunlar tarafından seçilen meslekler üzerine 1879 tarihli bir liste, bu belirlemeyi destekler görünüyor (bkz. 1. Tablo).

Bu listeye, durumları "belirsiz", "serseri", "başıbozuk" diye nitelendirilen 9 eski öğrenci ile derslerini izleyen diğer iki öğrenciyi de eklemek gerekirdi. 95 mezun üzerinden yalnız 13'ü el işi sayılabilecek bir meslek icra eder; bu 13 kişi içinde 2 şekerci, 1 hırdavatçı, 1 cilâcı, 3 şeritçi, 2 terzi, 1 fırıncı, 1 tütün imalâtçısı vardır. Bu tabloda görüldüğü üzre, tercihler daha çok tüccarlık, sarraflık/bankacılık, satıcılık gibi mesleklere yöneliyordu. Bu mezun öğrencilerin üçte birinden fazlasının malî durumu "orta" ya da "kötü" düzeydedir. Bu tablo Edirne'nin öğrenim düzeyindeki Yahudi nüfusunun tümünü içermiyor, ama meslek seçiminde ve cemaatin içinde sunulan iş alanlarındaki genel eğilimi temsil edici olarak kabul edilebilir.

1. TABLO[7]
EDİRNE A.I.U. OKULUNUN 1867'DEKİ KURULUŞUNDAN 1879'A KADAR VERDİĞİ MEZUNLAR TARAFINDAN SEÇİLEN MESLEKLER LİSTESİ

Simsar	3	Fırıncı	1
Kapıcı	1	Bakır satıcısı	1
Bakkal	7	Sarraf	10
Ayakkabı satıcısı	3	Tütün imalâtçısı	1
Satıcı	13	Eczacı yamağı	1
Bankacı	7	Cilâcı	1
Hazır giyim terzisi	2	Un satıcısı	1
Hizmetçi	1	Hırdavatçı	1
Fes satıcısı	1	İmalâtçı	1
Tüccar	5	Şekerci	2
Cerrah	1	Memur	5
Şeritçi	3	Öğretmen	3
Demir satıcısı	1	Çalıştırıcı	1
Meyhaneci	1	Tercüman	1
Eskici	1	İşportacı	1
Son moda eşya satıcısı	3		

Bir diğer tablo, üstteki verileri doğrular görünüyor. 1895'te, İzmir Alliance okulunun 336 öğrencisinden 30'u öksüzdür. 306 öğrencinin babaları tarafından icra edilen meslekler şunlardır:

Niteliksiz meslekler konusunda da aynı baskınlığı belirliyoruz.

Alliance okullarının heterojen öğrenci nüfusu, cemaatin toplumsal gerçekliğini yansıtıyordu. Alliance bu gözlemden yola çıkarak, eğitim eylemini, cemaatleri köklü bir biçimde dönüştürmesi açısından yetersiz buldu. Çıraklık kuruluşlarının önemi bundan dolayıdır. İzmir okulunun müdürü bunu 1874'de şöyle dile getirir: "Bu mutsuz Cemaat için tek düzelme şansı, çalışmaktır [...] Böylesi korkunç bir sefalete deva götürmek: işte Smirna'da (İzmir) bir çalışma okulu kurmakla edineceğimiz amaç budur. İyi örgütlenmiş ve akıllıca yönetilen bu türden bir kurum, on yıl içinde Smirnalı Yahudilerin durumlarını değiştirmeye, onlara, kendilerini çevreleyen toplumda vaktiyle sahip oldukları, ama aldırmazlıkları, yetersiz girişkenlikleriyle Ermeni ve Yunanlılara kaptırdıkları yeri kazandırmaya çalışacaktır."[9]

Alliance'ın ilk çıraklık kuruluşları 1873 tarihlidir. 1878'den itibarendir ki Türkiye'nin büyük kentlerinde kurulmaya başlanırlar. İstanbul, İzmir, Edirne gibi yerleşim yerlerinde eşraf, el işini yardım kuruluşları sayesinde gerçekleştirmeye çalışmıştı. Bunların eylemleri, bu girişimlerin üzerine giderek eylem alanını genişletebilen Alliance kuruluşlarının oluşturulmasına kadar sınırlı kaldı. Çıraklık sistemi her şeyden önce, tercihan 14-15 yaşlarında, eğitimden geçmiş yoksul öğrencileri, yaklaşık üçdört yıl çıraklık yapmaları için kentteki esnaf patronların yanına yerleştirme'ye dayanıyordu. Yerleşim bölgelerindeki Alliance iştirakçilerinden oluşan bir denetim kurulu bu çırakların ilerlemeleri ile meşgul olmayı ve çıraklıklarının sonunda onlara iş bulmayı üstlenmişti. Alliance'tan gelen para desteği Edirne gibi bazı kentlerde cemaatçe tamamlanıyordu. Yapılan masraflar temelde çıraklara (ayda 4 ile 8 Frank arası) ve bazen işverene ödenen aylıklardan oluşuyordu. Kuruluş aynı zamanda çırağın giyimini ve yemeğini üstlenmişti. Müdür her ayın sonunda çırağın aylığının üçte birini ya da yarısını bir yedek kaynak oluşturması için geri alıyordu. Çıraklığın sonunda bu rezerv, âlet satın alması ve yeni işe başlayan zanaatçi tesisatı için çırağa veriliyordu.[10]

II. TABLO[8]
İZMİR A.I.U. OKULU ÖĞRENCİLERİNİN BABALARI TARAFINDAN İCRA EDİLEN MESLEKLER LİSTESİ

Tellâl	51	Elden düşme eşya satıcısı	4
İşportacı	37	Kayyum	4
Çalışmayan	35	Meyve satıcısı	4
Perakendeci	34	Şarap satıcısı	4
Terzi	21	Öğretmen	3
Memur	20	Kömürcü	3
Haham	11	Tenekeci	3
Bakkal	10	Ciltçi	2
Ayakkabıcı	10	Eczacı	2
Sarraf	9	Kuyumcu	2
Hamal	8	Ayakkabı boyacısı	2
Çeşitli işçi	7	Çeşitli	11
Büyük tüccar	-		

Bu örgüt, Fransa Yahudilerinin çıraklık kuruluşları, özellikle de 1853'te kurulan ve A.I.U. Merkez Kurulu üyelerinin de işbirliği yaptıkları "Paris'teki Yahudi İşçi ve Çıraklarını Koruma Derneği" gibi işliyordu.[11] Amaçlar benzerlik gösteriyordu: "... olası en büyük sayıda genç insanı çok düzensiz, çok geçici ve çok az para ödenen küçük işletmelerdeki işlerinden ayırmak". "... okulun mutlaka gerekli rasyonel sürerliği"[12] olarak düşünülen bu kuruluşun içinden okulun eylemine destek olan, sade, modern, çalışkan, özellikle de ahlâklı, Doğu Yahudiliğinin "maddî ve manevî yeniden canlanmasına" katkıda bulunmaya muktedir bir Yahudi esnaf oluşturulacaktı. Ahlâk kazandırma modernizasyon ile atbaşı gidiyordu. Yalnızca bir esnaf oluşturmak yeterli değildi, çıraklık kuruluşlarının içine yerleştirilmiş gece kursları sayesinde çırakların "eğitim"lerinin tamamlanmasına da göz-kulak olunmalıydı.

Bu kurslar Alliance müdürlerince düzenleniyor ve haftada en az üç kere oluyordu. Yahudi tarihi, muhasebe, hesap, geometri ve özellikle de resim kavramlarını kapsıyordu. "Bu son konu özellikle hemen hemen bütün el işlerinde yararlıydı."[13] Kuruluşun ahlâk kazandırma eylemi, İstanbul'daki Balat okulunun müdürü ve aynı kentin çırak kuruluşunun müfettişi olan A.H.Navon'un şu kısa değerlendirmesinde çok iyi özetlenmiştir: "Ne pahasına olursa olsun çıraklarımızın eğitimini sağlamak zorundayız (...) Onlara biraz okuma, biraz hesap dersi vermek; onlara tarihten alınmış örneklerle, çevrelerinde betimlenişini duydukları el işini sevdirmek; işçinin temel erdemleri olan ekonomi, yetingenlik ve düzeni işlemek, kelâm ve kitap ile ruhlarını içinde yetiştikleri ahlâkî düzeyin üstüne yükseltmek zorundayız. Ben görevimizi böyle anlıyorum ve buna ulaşılması gerekir."[14]

Bu görev inandırıcı oldu mu? 1899/

1900'de değişik illerdeki (İzmir, Edirne ve İstanbul'da 22 tane) çıraklık kuruluşlarının kuruluşundan itibaren elde edilen sonuçlar üzerine Paris Merkez Kurulu tarafından istenen ve müdürlerce düzenlenen özetleyici tablolar kuruluşun başarısını, aynı zamanda Türkiye'deki Yahudi esnafın durumunu kestirmeye olanak tanır. (Bkz. III. ve IV. Tablolar)

Trakya tahıl ticaretinin ağır bastığı sıradan bir kent olan Edirne ile tam bir ekonomik gelişme içinde, kozmopolit bir liman olan İzmir'in ekonomik ve coğrafi durumlarına karşın, iki ilde de terzilik, ayakkabıcılık, tenekecilik, şekercilik gibi geleneksel diye adlandırılan mesleklerin hayatta kalışı insanı hayrete düşürmektedir. İzmir'de 893 zanaatkârın yarısı Avrupa tarzı terzi, Türk giysileri terzisi, ayakkabıcı ve çanta tamircisinden oluşur. Edirne'de Yahudi zanaatkârların yaklaşık beşte biri Türk ve Avrupa giysileri terziliği, % 6,8'i tenekecilik, % 9,1'i duvarcılık, % 8,5'i şekercilik mesleklerini icra etmektedir. Trakya'nın en önemli pazarı olan bu kentin tarımsal yönelimi, peynircilik ve koyun kırkıcılığı gibi mesleklerin icrasıyla da kanıtlanmıştır.

Bu kentlerin Yahudi esnafı, A.I.U. çıraklık kuruluşlarının 22 yıllık varlığından sonra bile sınırlı bir düzeyde kalır ve nüfusun günlük gereksinmelerine yanıt veren, fazla nitelikli olmayan, büyük yatırım gerektirmeyen meslekler çevresinde yoğunlaşır. Alliance'ın katkısının Batı'dan tamamlanmış mal ithaliyle doğan birçok gereksinmeyi karşılamak için Yahudilerce nispeten az icra edilen arabacılık, demircilik, dökmecilik, tamircilik, fotoğrafçılık, dizgicilik (tipograflık), marangozluk, ince marangozluk özellikle de demir ve tahta işçiliği gibi mesleklerin artmasında belirgin olarak ortaya çıktığını görebiliriz. Bununla birlikte, Alliance'ın "çilingirlik, kazancılık, nalbantlık, demircilik, ince marangozluk, halıcılık, arabacılık, duvarcılık, saraçlık" gibi "hakiki"[16] meslekleri "berberlik, şekercilik, tenekecilik, eczacılık (...), terzilik, ayakkabıcılık, şapkacılık, kuyumculuk"[17] gibi mesleklerin yerine geçirme niyeti birçok engelle ve üstelik Yahudilerin, bu yörelerin Yahudi esnaf geleneği ile ters düşen zor mesleklere girmeyi reddiyle karşılaştı.

Paris'teki Merkez Kurulu'nun yukarıda adı geçen sektörlere çırak yerleştirmeden sakınma yönündeki emirlerine rağmen, müdürler, başta çıraklık kuruluşları içinde terzilik ve ayakkabıcılık mesleklerinin bulunuşunu açıklayan bu direnmeyi gözönüne alma zorunluluğu içinde bulunuyorlardı. Ancak XIX. yüzyılın şafağında talimatlara titizlikle uyulacaktır. Ama başarı sağlandığı oldukça şüphelidir. Edirne'de 1878 ile 1900 yılları arasında yerleştirilmiş 194 çıraktan 40'ı hâlâ çıraktı; geriye kalan 154'ten de 21'i (% 13,6) çıraklıkla-

III. TABLO[15]
1900 YILINDA EDİRNE'DEKİ YAHUDİ ESNAFI (YAHUDİ NÜFUSU: 15.000)

Meslekler	Alliance'ın yetiştirmediği esnaf Patronlar	İşçiler	Toplam	Alliance'ın yetiştirdiği esnaf Patronlar	İşçiler	Toplam	Yahudi Esnafın Toplamı
Terzi	49	30	79	6	—	6	85
Tenekeci	44	—	44	1	—	1	45
Koyun kırkıcısı	—	60	60	—	—	—	60
Duvarcı, el işçisi	—	60	60	—	—	—	60
Şekerci	25	30	55	1	—	1	56
Peynirci	—	44	44	—	—	—	44
Ayakkabıcı	12	18	30	6	4	10	40
Türk usulü terzi	—	31	31	—	—	—	31
Ciltçi	9	15	24	1	—	1	25
Kasketçi	5	15	20	—	—	—	20
Sobacı	9	9	18	—	2	2	20
İmbikçi	—	19	19	—	—	—	19
Çilingir	7	4	11	—	1	1	12
İnce marangoz	—	—	—	10	7	17	17
Dülger	—	6	6	—	4	4	10
Camcı	7	7	14	—	—	—	14
Onarıcı	—	13	13	—	—	—	13
Eczacı	5	4	9	—	—	—	9
Saatçi	—	—	—	2	1	3	3
Berber	6	—	6	3	1	4	10
Fırıncı, pastacı	7	—	7	—	—	—	7
Kumaş boyacısı	7	—	7	—	—	—	7
Sandıkçı	2	1	3	3	3	6	9
Halıcı-Dekoratör	—	3	3	1	1	2	5
Badanacı	—	4	4	—	3	3	7
İç yağından mum imalâtçısı	—	5	5	—	—	—	5
Yaldızcı	—	—	—	2	1	3	3
Arabacı	—	—	—	—	1	1	1
Demirci	—	—	—	3	—	3	3
Terazici	—	—	—	1	1	2	2
Marangoz	—	—	—	2	1	3	3
Fıçıcı	—	—	—	1	1	2	2
Tipograf	—	—	—	—	1	1	1
Hattat	—	—	—	—	1	1	1
Demirci-Tamirci	—	—	—	—	2	2	2
Saraç	1	1	2	—	—	—	2
Bıçakçı	—	—	—	1	—	1	1
Şeritçi	—	1	1	—	—	—	1
Fotoğrafçı	—	2	2	—	—	—	2
TOPLAM	195	382	577	44	36	80	657

rı bitmeden, 37'si (% 24) bittikten sonra işi bırakmıştı. Mesleklerini icra etmeye devam eden 96 (% 62,3) kişi arasından 16'sı Dimetoka, Mustafa Paşa, Dedeağaç, Sofulu, Kırkkilise (Kırklareli) gibi çevredeki kentlere ve Bulgar kentlerine yerleşti. 22 yıl içinde, kuruluş için çırakların toplamının % 40'ı kadar bir kayıp saptıyoruz.[18]

İzmir'de, kuruluşun 21 yıllık süresi içinde alınan 289 öğrenciden 45'i 1899 yılında hâlâ çıraktır. Diğer 244 üzerinden 17'si (% 6,9) ölmüş, 98'i (% 40,16) çıraklıkları bitmeden, 10'u (% 4,09) bittikten sonra işi terketmişti. Kuruluş için kayıp sayılan çırakların toplamını 125 (% 51,22) olarak hesaplıyoruz. Yalnızca 119'u (% 48,77) ilk mesleklerine bağlı kalmıştı. Bu sayılar, çırakların toplamının % 40'la 50 arasındaki bir bölümünün kaybını gösteriyor.[19]

Nedenleri çoktur: çıraklıktan önce ve sonraki düşük ücretler, okulda sorun çıkaran öğrenciyi çıraklığa yerleştirmekten oluşan keyfi toplama, ilerde çırak olacakların yönelimlerine duyulması gereken saygının azlığı, dört yerine bir ya da iki yılda eksik meslek edinimiyle hemen para kazanma eğilimi, âlet eksikliğinden doğan ekonomik zorluklar, bazı meslek dallarında daha güçlü olarak temsil edilen Cemaatlere karşı rekabet bu göreli başarısızlığı açıklayabilecek etkenlerdir. Kuruluşun temellerinin atılmasından itibaren çıraklara öğretilen 42 meslekten 11'i 1899 yılında artık öğretilmiyordu, bunların arasında en basitleri olarak şunlar vardı: Alçıdan heykel yapımcılığı, saatçilik, kuyumculuk, şeritçilik, kapıcılık, nalıncılık, sepetçilik. Saraçlık, kumaş boyacılığı, sepicilik meslekleri sırf Türk ve Rumların ellerindeydi.[20] Aynı nedenlerle Edirne'de kazancılık, duvarcılık, taş yontuculuğu, dokumacılık, kuyumculuk, terazicilik, hasırcılık, çilingirlik, keçecilik meslekleri Yahudi çırak kabul etmiyordu.[21]

Çözümlerden biri, çırakları döndüklerinde doğdukları kente yerleşsinler ve yanlarında çıraklar yetiştirsinler diye Kudüs'teki A.I.U. meslek okuluna ya da yabancı ülkelere göndermek oldu. Uzun vadede bu sistemin yanlış olduğu ortaya çıktı; yabancı ülkelerde yetişen zanaatkârların çoğu orada kalmayı yeğledi.

İstanbul'da ise çıraklık kuruluşunun iyi işleyişine engel oluşturan öğelerin başa çıkılamaz olduğu görüldü.

Bu kentte, yerleştirilmiş 325 çıraktan yalnızca 104'ü (% 32) mesleğiyle geçimini sağlıyordu. Kayıp, özellikle demir ve döküm işi alanlarında oldukça önemli görünüyor. İstanbul çıraklık kuruluşunun maliyeti yılda 10.000 Frankı. A.I.U. tarafından yapılan bu yardım, İzmir ve Edirne'ye yapılanlardan üç kat daha fazlaydı. İstanbul'da yetişen bir zanaatkâr Alliance'a yılda 1500-1550 Franga maloluyordu, oysa bu rakam İzmir'de yalnızca 572 Frankı.[23] Bütün çıraklık kuruluşlarının bulun-

IV. TABLO[16]
1899 YILINDA İZMİR'DEKİ YAHUDİ ESNAFI (YAHUDİ NÜFUS: 25.000)

Meslekler	Alliance'ın yetiştirmediği esnaf			Alliance'ın yetiştirdiği esnaf			Yahudi Esnafın Toplamı
	Patronlar	İşçiler	Toplam	Patronlar	İşçiler	Toplam	
Terzi	25	130	155	6	4	10	165
Tenekeci	20	18	38	1	—	1	39
Berber	3	2	5	1	—	1	6
Dökmeci	2	3	5	—	4	4	9
Demirci	2	—	2	2	4	6	8
Tipograf	2	—	2	1	3	4	6
Marangoz	10	15	25	12	14	26	51
Ayakkabıcı	97	100	197	7	4	11	208
Fırçacı	2	2	4	—	2	2	6
Şapkacı	2	2	4	1	1	2	6
Sandıkçı	8	20	28	1	1	2	30
Tornacı	1	—	1	1	1	2	3
Çanta Tamircisi	—	100	100	—	—	—	100
Kazancı	13	17	30	—	7	7	37
Türk giysileri terzisi	18	17	35	—	—	—	35
Duvarcı	5	—	5	—	—	—	5
Halıcı	2	—	2	2	2	4	6
Şekerci	6	18	24	1	—	1	25
Kuyumcu	10	—	10	—	—	—	10
Yorgancı	1	3	4	1	1	2	6
İaşeci assubay	3	—	3	—	—	—	3
Camcı	20	—	20	—	—	—	20
Mermerci	1	1	2	—	2	2	4
Ciltçi	3	—	3	1	—	1	4
Sigara kâğıdı imalatçısı	4	6	10	—	—	—	10
Halatçı	—	5	5	—	—	—	5
Badanacı	2	4	6	1	1	2	8
Fotoğrafçı	1	—	1	2	3	5	6
Nalıncı	8	10	18	—	—	—	18
Kalaycı	2	3	5	—	—	—	5
İskemleci	5	9	14	—	2	2	16
Saatçi	6	—	6	—	—	—	6
Şemsiye imalâtçısı	5	—	5	—	—	—	5
Tunççu	—	—	—	—	1	1	1
Karoserci	—	—	—	—	3	3	3
Tamirci	—	—	—	1	1	2	2
Eczacı	—	—	—	1	—	1	1
Muslukçu	—	—	—	2	1	3	3
Tahta oymacısı	—	—	—	4	1	5	5
Fıçıcı	—	—	—	3	4	7	7
TOPLAM	289	485	774	52	67	119	893

dukları yerde karşılaştıkları zorluklara İstanbul'da fazladan etkenler ekleniyordu: Kentin topografyası -Yahudi mahallelerinin dağılımının çıraklar üzerinde eksiksiz bir denetimin yerleştirilmesini engellemesi, çıraklık kurulunun gevşekliği ve Yahudi cemaatinin iç istikrarsızlığının yapılan eylemi etkisiz kılması gibi.

Konu üzerindeki kesin verilerin yokluğu yüzünden İstanbul'daki Yahudi esnafın durumu hakkında genel bir özet vermek zor olurdu. Bununla birlikte, 1900 yılında çıraklık kuruluşu müfettişi A.H. Navon'un Doğu Kılavuz Kitabı üzerine temellenen -daha ziyade belirsiz- olan gözlemleri, genel eğilimi gösterir. Metal işlerinde Yahudi zanaatkârların yokluğu fakat terzi ve ayakkabıcı bolluğu Türkiye'nin büyük kentlerindeki Yahudi esnafın değişmez genel eğilimleridir.[24]

Nitelikli bir Yahudi esnafın oluşumundaki en büyük engellerden biri mesleklerin değişik kesimler tarafından paylaşımı oldu. Türkiye'de gelenekten dolayı belirli sayıda bazı meslekler, sırf Yahudilerin katılımına loncaları aracılığıyla bazen karşı çıkan belirli etnik grupların elinde bulunuyordu. Hıristiyan patronlar çoğunlukla onları çırak almayı reddediyordu. Bu direniş ayrıca, cemaatlerarası çekişmeleri bir yana bırakırsak, Yahudi çırakların cumartesi tatiline uymalarıyla da açıklanıyordu. Örneğin Edirne'de, Rum patronların yanında fıçıcı, cevahirci, terzi, saatçi çırağı yetiştirmek olanaksızdı.[25] Yine aynı kentte terziler ve sandıkçılar Yahudiler arasından oluşuyordu. 1900 yılında, yerleştirilmiş 40 çırak üzerinden yalnızca 7'si Hıristiyan patronların yanındaydı.[26] Aynı şekilde Yahudi patronların yanında ya hiç Hıristiyan çırak bulunmuyordu ya da tek tük bulunuyordu.

Ülkenin genel ekonomik durumu, yabancı ürünlerin rekabeti etnik gruplar arası çekişmelerin tırmanmasını hızlandırıyordu. Bu arada, işsizlik ve pazar yokluğu da, geleneksel üretim biçimlerinin hüküm sürdüğü özellikle Edirne gibi kentlerde, esnafın gelişmesini durduruyordu. Zor olan tek şey çırakları yerleştirmek değildi, yetiştiklerinde üstüne üstlük onlara iş alanı da bulmak gerekiyordu. Küçük ticaretin, özellikle de gezici ticaretin çekiciliği, bu zorluklardan doğan ve çıraklık kuruluşlarında öğretilen mesleklerin yaklaşık % 40 ile 50 arasında değişen oranlarda bırakılışını açıklar. İzmir'de 1899 yılında patronlar haftada ortalama 14 Frank, işçiler ise 9,5 Frank kazanıyordu. Bu ücretler "çok fazla değildi. Ama İzmir gibi bir kentte, yeterliydi"[27]; ama esnafa önemli bir gelişme sağlatacak kadar doyurucu değildi. Edirne[28] gibi kentlerde altı ay kadar sürebilen ölü mevsimlerden etkilenen esnafın[29] istikrarsızlığı çıraklık kuruluşlarının işini özellikle zorlaştırıyordu.

Bu durumların düzeltilmesi amacıyla Edirne ve İzmir'de, yardımlaşma örgütleri kurma girişimleriyle karşılaşıyoruz. Girişim her zaman Alliance'dan ve işsizlik dönemlerinde zanaatkârlardan bazılarına tesisatları için zorunlu âlet alımını sağlayan ödünç para verme sistemiyle zanaatkârları desteklemeye arzulu, bu iki kentteki okul müdürlerinden gelir. Bu işçi dernekleri, Türkiye Yahudiler, arasında önceden varolan yardım derneklerinin köklü geleneğine bağlanır, ama içlerinde Avrupa'daki yardımlaşma sandığı türü örneklerden alınmış bir tür modernite de taşırlar. İzmir'de ise bu örgüt, okulun "Eski öğrenciler birliği" tarafından yürütülmüştür.

Ama özellikle, iş sorununun şiddetli bir biçimde belirdiği Edirne'dedir ki,

V. TABLO[22]
İSTANBUL ÇIRAKLIK KURULUŞUNCA 1878'DEKİ KURULUŞUNDAN 1900'E KADAR YERLEŞTİRİLEN ÇIRAKLAR

Meslekler	Yerleştirilmiş çırak sayısı	Kuruluştan öğrendikleri mesleği icra eden eski çırakların sayısı
Marangoz	63	23
Terzi	38	13
Ayakkabıcı	32	14
Halıcı	21	5
Tenekeci	19	9
Demirci	16	1
Hakkâk	15	2
Tipograf (Dizgici)	12	4
Boyacı-Bezekçi	12	4
Ciltçi	10	2
Dökmeci	9	1
Sobacı	9	3
Duvarcı	7	4
Cevahirci	6	2
Tornacı	6	1
Kalaycı	6	—
Tamirci	6	2
Arabacı	4	1
Saatçi	4	1
Şeritçi	3	2
Yontucu	3	1
Litograf	3	2
Fotoğrafçı	2	—
Yaldızcı	2	—
Eczacı	2	2
Mermerci	2	1
Hekim	2	2
Saraç	1	1
Kazancı	1	—
Telgrafçı	1	—
Sandıkçı	1	—
Şemsiye işçisi	1	1
Bilinmeyen meslekler	6	—

örgüt dikkate değer bir gelişme gösterdi. 1903'te örgüt kentin Yahudi zanaatkârlarının üçte birini kapsıyordu ve bir bakkal kooperatifi ile bir danışman hekim sayesinde ek hizmetler dağıtıyordu. Bu derneklerin içinde el işinin yararları ve Yahudi dayanışması üzerine okul öğretmenlerince verilen haftalık konferanslar zaten çıraklık kuruluşlarının gece kurslarıyla başlatılmış olan Alliance'ın ahlâk kazandırıcı eylemini genişletmeyi amaçlıyordu. İzmir'de örgüt eksiksiz bir propagandayla işlerini iyi bilen patronlara müşteri bulmak, İzmir dışındaki ya da içindeki atölyelerde işçilere iş bulabilmek için tavsiye mektubu sağlamak, onlara hastalık ya da kaza durumlarında[31] yardım etmek istiyordu. İstanbul, çıraklık kuruluşunu az başarılı kılan aynı nedenler yüzünden bu gelişmelere kayıtsız kaldı: Yahudi nüfusunun tüm kente önemli bir şekilde dağılmış olması ve merkezileştirmenin olanaksızlığı [bu nedenlerdendir].

Yahudi esnafın sorunsalı XIX. Yüzyılın sonu Türkiye'sini belirleyen Batılılaşma bağlamında yer alır. Bütün Cemaatler'i etkileyen Batılılaşma, eğitim yoluyla dönüşümünü başlatan A.I.U.'in ortaya çıkmasıyla Yahudi Cemaati çerçevesinde çok daha açıkça belirir. Yahudi esnafı, nüfusun geri kalan kısmı gibi, bu etkiye maruz kaldı. Türkiye'ninki gibi, Yahudi esnafın Batılılaşmasının da eksik kaldığı ortaya çıktı. Modernizasyon belirli bir eşiği geçemedi ve Yahudi işçi geleneklerinin direnişine, ayrıca kendi gelişmesine az uygun olan ekonomik bir durumun çerçevesi içinde esnafın değerleniminin maddî olanaksızlığına çarptı. Bu, kısmen etraftaki sefaletle, Batılı rekabet karşısında sanayilerin boğulmasıyla, dar bir ekonomik alanda cemaatlerarası çekişmelerle açıklanır. Bu durumda, A.I.U.'in Yahudi esnafı dönüştürme tasarısının, iddialı olmuş ve Yahudi esnafın göreli büyümesini sağlamış da olsa, yine de sahici bir Yahudi işçi sınıfının oluşumuna yolaçmadığını saptayabiliriz.

ÇEVİRİ: LEVENT YILMAZ

---

* *Turcica*, Cilt XVII (1985) s.113-26

[1] S.W.Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York, Columbia University Press, 1937, II. cilt, s.276.

[2] Bunun yanında genç kızlar için, başlıca dikiş, nakış, yağlıkçılık, ütüleme'den oluşan çıraklık atölyeleri vardı. Erkek esnafa nazaran özellikleri onlara başka bir yer kazandırır ve ayrı bir çalışmayı gerektirir.
— A.I.U. tarafından tarım okullarının kurulması Doğu Yahudiliğinin toplumsal-meslekî profilinin değişimi tasarısı içinde yer alır ve bu yaklaşımın ayrıntılı bir yazıyı oluşturması gerekir.

[3] Örneğin: A.Galante, *Histoire des Juifs d'İstanbul*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1942, II. cilt, 14. başlık, s.183-185.

[4] Paul Dumont, "La Condition Juive en Turquie à la fin du XIXe siècle", *Nouveaux Cahiers* içinde, No.57 Yaz 1979, s.25.

[5] Alliance Israélite Universelle Arşivi (A.I.U.), Cazès, Turquie, LXXX E, 16 Ekim 1874 keza, *Turquie* I.C.I., 26 Ekim 1873'de alınan mektup.

[6] A.g.k., Loupo, *Turquie*, VIII E, 1 Ağustos 1899.

[7] A.g.k., Cazès, *Turquie*, VI E,3 Eylül 1879'da alınan mektup.

[8] A.g.k., Arié, *Turquie*, LXXIV, 6 Ocak 1895.

[9] *A.I.U. bülteni*, II. dönem 1874, s.70.

[10] *Instructions générales pour les professeurs*, A.I.U., 1903, s.84-86.

[11] Léon Kahn, *Les professions manuelles et les institutions de patronage*, Paris, Librairie A.Durlacher, 1885, s.36.

[12] *Instructions...*, A.I.U., 1903, s.82.

[13] *A.g.k.*, s.85.

[14] A.I.U. Arşivi, Navon, *Turquie* LXIII E, 15 Ağustos 1899.

[15] A.I.U. Arşivi, Loupo, *Turquie* X E. 12 Ocak 1900.

[16] A.I.U. Arşivi, Arié, *Turquie* LXXXVI E, 27 Kasım 1899.

[17] *Instructions...*, s.84.

[18] Loupo, *a.g.k.*

[19] Arié, *a.g.k.*

[20] *A.g.k.*

[21] Loupo, *a.g.k.*

[22] Navon, *a.g.k.*

[23] Arié, *Turquie* LXXIV E, 12 Mayıs 1899; Navon, a.g.k.

[24] A.I.U. Arşivi, Navon, *Turquie* II C 8, 15 Ocak 1900.

[25] A.g.k., Loupo, *France* XVI F 27, Yıllık Rapor 1885-86.

[26] A.I.U. Arşivi, Loupo, *Turquie* X E, 12 Oçak 1900.

[27] Bkz. dipnot 16.

[28] A.I.U. Arşivi, Antébi, *Israël* LVII, 21 Eylül 1900.

[29] Örneğin Edirne'de 1897-1900 yılları arasındaki terzi (A.I.U. tarafından yetiştirilmeyen) sayısının 133'ten 79'a düşmesine bakınız. A.I.U. Arşivi, Loupo, *Turquie* X E, 12 Ocak 1900. Ayrıca bkz: Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the last Decades of the Alliance Israélite Universelle", Benjamin Braude ile Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire; The Functionning of a Plural Society* içinde, New York, Holmes and Meier Publishers, 1982, I. cilt, s.234-235.

[30] İtshak Rofe, "Hevrat Hesed sel ba ale hesirot be Kusta" *Sefurat*, 10. cilt, 1966, s.621-663.

[31] Sendika üzerine bkz. birçok mektup:
— A.I.U. Arşivi, Arié, *Turquie* LXXV E, 16 Haziran 1897.
— A.g.k., Loupo, *Turquie* IX E, 6 Ocak 1899; 30 Ocak 1899 ve *Turquie* X E, 29 Ocak 1901; 22 Ocak 1902; 7 Şubat 1903; 5 Haziran 1903.

YENİ ÇIKTI

VERSO A.Ş.
Konur Sok. No: 13/7
Kızılay/ANKARA
Tel: 125 71 80

BERLİN'DE OSMANLI KLÜBÜNDE BİR YEMEK

CLUB DER OSMANEN IN BERLIN

MENU

Potage crème d'artichaut

Turbot d'Ostende, sauce russe

Pilaw de volaille à l'orientale

Selle de mouton rôtie
Compote — Salade

Bombe à l'Alhambra
Petits fours

DJULUSS HOUMAYOUN

Berlin, le 27 Avril 1912

Kremalı Enginar Çorbası
Rus Sosuyla Ostende Kalkanı
Doğu Usulü Tavuklu Pilâv
Fırında Kuzu Sırt
Komposto-Salata
Elhamra Usulü Dondurma
Polifur

NURİ AKBAYAR KOLEKSİYONU

İtalyan Tiyatrosu'nda Türkler ve Türk Tarihi

METİN AND

Avrupa'da, Osmanlı İşgali altına girmediği halde Türkleri en yakından tanıyan ülke İtalya'dır. Yine de, İtalyanların Türkleri hep egzotik terimlerle gördüklerine, Bale ve operaları gibi Tiyatro Oyunları da tanıklık ediyor.

TARİH VE TOPLUM dergisinde iki sayıda Türk ve Türk tarihiyle ilgili İtalyan opera ve balelerden örnekler vermiştim.[1] Çok önceleri başladığım bu çalışmayı *Tarih ve Toplum* dergisine yazarken, bu konuda Ümit Gürol'un bir doktora tezi olduğunu, hem bu tezin benim çalıştığım Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yapıldığını, hem de yakın bir tarihte yayınlandığını öğrendim.[2] Gerçi kitap İtalyan edebiyatında Türkler konusunu incelemekle birlikte, bir ölçüde sahne eserlerine de yer vermiştir, nitekim bir yazıda onun bulduğu bir oyunu da sözkonusu ettik.

İtalyanlarda öteki Avrupa devletleri gibi sahne eserlerinde ve şiir, roman, öykü ve halk türküleri gibi edebiyat türlerinde pek çok sayıda ürün bulunmaktadır. İtalyanlar birçok kavramı bu oyunlarda eşdeğer olarak tutmuştur. Türk egemenliğinde olan Kuzey Afrika bağlamında Berberia (Kuzey Afrika) ile Barbaria (barbarlık) birbirine karıştırılıyor, bunun gibi Türk, Müslüman, Doğulu, Sarasen, Mağribî de zaman zaman eşanlamda sözcükler oluyordu.

Türklerle ilgilenmenin, onları sahne eserlerine koymakta çeşitli amaçlar vardı. Bunlar bir yandan din, tarihsel-siyasal ve toplumsal nedenler, öte yandan estetik amaçla, sahne eserlerine bir egzotik görünüm vermek, bir renklilik sağlamaktı. Bu sonucu da harem, kadın-erkek ilişkileri gibisinden sahnelerle ilgilidirler.

Ancak özellikle başlangıçta en önemli konu din ayrımıydı. 15. yüzyıl sonralarında Napolili ünlü yazar Iacopo Sannazaro'nun iki *farsa*'sını örnek gösterebiliriz. *Farsa* güldürmece anlamına *farce*'dan çok değişik bir türdü. Belki bir tür bile değildi, belli bir kuralı yoktu, tragedya, komedya, pastoral gibi çeşitli türler için kullanılan belirsiz bir terimdi. Her iki oyunda da Sannazaro Müslümanlığı küçük düşürmek için sahneye yenik düşmüş gibi gösterilen Hz. Muhammed'i çıkarmıştı. Bunlardan ilki 1490 Karnavalı'nda oynanan *Farsa dell'ambasciario del Soldano* (Sultanın Elçisi) başlığını taşımaktadır. 4 Mart 1490 gününde Napoli'de Capueno şatosunda Düka Alfonso'nun emriyle oynanmıştır. Gösteri vesilesi, Hıristiyanların kazandığı bir zaferi kutlamak içindir. Burada çok sayıda sütunlu, üzerinde haç olan bir tapınak dekoru içinde Hz. Muhammed'in kaçışı gösterilmiştir. Sannazaro'nun ikinci *farsa*'sı bundan iki yıl sonra gene Napoli'de 1492 yılında oynanmıştır, aynı şatoda. O sırada Napoli'de hüküm süren V. Alfonso'nun oğlu Don Ferrante idi. Oyunun adı *Trionfo della Fama* idi. Oyunun oynanış nedeni İspanya'da Müslümanların elinde bulunan son kent Granada'nın İspanyol ordusunca ele geçirilişini kutlamaktı. Don Ferrante de İspanyol ordusuna komutanlık eden Katolik Ferdinand'ın yeğeniydi. Burada da bir tapınak vardır. Tepesinde bir haç ve Kastilya sarayının armasını taşıyan bir bayrak bulunuyordu. Hz. Muhammed ilk girer ve yitirdiği topraklar için bir ağıt okur, Afrika'ya kaçacaktır, ancak 'Kastil aslanı' kendisini orada da bulacaktır. Onu Ün (Fama) izler. İspanyol kralına övgüler yağdırır. Müzik ve danslarla oyun sürer gider.

Tarih olayları çok önemli rol oynamaktadır. Çeşitli tarih olayları oyunlara konu oluyordu. İtalyanlar zaferle biten ya da yenik düştükleri savaşları bu sahne eserlerine yansıtıyorlardı. Örneğin, bunların İtalyanlar ve bütün Avrupa

için en önemlisi, İnebahtı'da kazandıkları zaferdi. Bu birçok sahne eserine yansımıştı. Örneğin Leopoldo Tarantini'nin *Battaglio di Lepanto* (İnebahtı Savaşı) gibi. Türklerin bir başarısız Malta kuşatması da Luigi Scalchi'nin tragedyası *L'assedio di Malta*'nın yazılmasına yol açmıştır. Bunun gibi, Türklerin 1522'de Rodos'u almaları da gene oyunlara yol açmıştır. Bunlardan Andrea Rubbi'nin *Rodi Presa* (Fethedilen Rodos) adlı 1773'de Venedik'te yayınlanmıştır. Oyun bir ölçüde tarihsel gerçeklere bağlı kalmıştır. Burada Hıristiyan-Müslüman karşıtlığına başka ve daha insancıl bir yaklaşım bulunmaktadır. Kendi dinine ters düşen Piero, Rodos'un hâkimi Gabriele Martinengo, Zizimo (Cem Sultan) gibi kişiler ve Kanunî Süleyman alışılagelmişten çok değişik bir biçimde işlenmiştir. O sırada bir yanda Luther Reformları, öte yanda V. Charles ile I. François arasındaki düşmanlık nedeniyle, Avrupa büyük bir sarsıntı geçiriyordu. Oyunda Kanuni'nin sağ kalan düşmanlarını kurtarması, soylu bir davranış gibi gösterilmiştir.

Bunun yanısıra başka örnekler de verilebilir. IV. Mehmet de bir tragedyaya konu olmuştur. Bu, Gio Batista Stecchi ile Anton Giuseppe Pagani'nin *Maometto IV* adlı tragedyasıdır. Oyunun iki baskısı vardır: Firenze 1766 ve 1769. Bu oyun da IV. Mehmet çağına raslayan Girit deniz savaşlarının etkisiyle yazılmış olabilir. Nitekim Adriano Morsalli'nin ölümünden sonra yayınlanan *L'Ibraim Sultano* (Venedik, 1692) adlı dramı da, Girit savaşları onun hükümdarlığında başladığına göre, aynı nedenle yazılmış olabilir.

Bu eserlerin bir de başka ülkelerdeki benzeri oyunların bulunması nedeniyle yazılabileceği, özellikle Fransa'dakilerin, gözönünde tutulması gereken bir nedendir. Geçen yazımızda Kanuni Süleyman üzerine yazılmış pek çok sayıda opera ve balenin kaynağının Fransız yazarı Marmontel'in *Les Contes Moraux* (Öğrenek Öyküleri) adlı kitabındaki 'Süleyman' öyküsünden kaynaklandığını belirtmiştim. İlginç olanı Marmontel'in bu eserini İtalyancaya *Novelle morali* (Venedik, 1762) adıyla çevirenin ünlü oyun yazarı Carlo Gozzi olmasıdır. Bir başka çeviri bizi çok yakından ilgilendirmektedir. Domenico Bresciani Fransızcadan *Le Vedove turche* (Venedik, 1797) 'Türk Dulları' adıyla kısa bir komedi çevirdi ve oynattı. Aslında bu oyun Fransız yazarı Saint-Foix'nın *Les Veuves Turques* adlı oyunudur. Saraydan bir kadın Türk elçisi Said Efendi onuruna düzenlediği bir şölen için yazarına ısmarlamıştır. Konusu kısaca şöyledir: İstanbul'da bir delikanlı, Osmin, bir Yahudi dükkancı kadından evlenme konusunda öğüt alır. Kadın önemli bir adamın dul kızı Fatma'yı önerir. Fatma bu evliliği birinci kocasını elinden alan Zaide'den öç alabilmesi koşuluyla kabul eder, öyle ki Zaide'yi Osmin'le evlenmeye kandırır. Böylece Osmin birbiriyle rakip iki dulun kocası olur. Bir başka ilginç konu, oyunun Said Efendi'nin oğlu eliyle Türkçeye çevrilmiş olmasıdır. Fransız şairi Gèrard de Nerval Türkiye anılarında *Le Mari des Deux Veuves* (İki Dulun Kocası) adlı bir Ortaoyunu seyrettiğini belirtir.[3] Büyük bir olasılıkla bu Said Efendi'nin çevirisi olabilir. İtalyanca'ya çevrilmiş bu oyunun herhangi bir İtalyan oyununa konu olup olmadığını kesinlikle bilmiyoruz, ancak Türkiye'deki çok evliliğe büyük ilgi duyan İtalyanları etkilemiş olduğu kesindir.

Önceki yazılarda gördük, Fatih üzerine büyük ilgi vardı, bu konuda pek çok tiyatro, opera ve bale eseri yaratılmıştır. Bu arada Fatih'in Irene'e duyduğu aşkı ele alan Fransız eserlerinden biri İtalyanca'ya çevrilmiştir: *Il Maometto Secondo* (Bologna, 1774). Bu oyun Fransız yazarı Jean Sauvé de La Noue'nin *Mahomet Second* adlı tragedyasıdır. İlk kez Paris'te 1739 yılının Şubatında oynanmıştı. Oyunda Fatih'in İstanbul'u aldıktan sonra Irene adlı tutsak bir Rum kızına âşık olur. Sadrıazam, Şeyhülislam, Yeniçeri Ağası hep bu ilişkiye sert biçimde karşı çıkarlar, ayaklanmalar olur. Fatih, Sadrazamı öldürür. Irene de Fatih'i sevmektedir. Ancak Fatih aşkından vazgeçmezse ordunun ayaklanacağını düşünerek Irene'i öldürür. La Noue oyununu yazarken Chateaubrun'den, aynı addaki oyunundan yararlanmış, ancak Chateaubrun'ün oyununda Irene'nin kendi canına kıymasına karşın La Noue'da Fatih, Irene'i öldürmüştür. Geçen yazılarımda belirttiğim gibi, Fatih-Irene konusu da İtalyan sahne eserlerine alınmıştır. Son bir örnek verirsek, Racine'ın ünlü tragedyası *Bajazet* iki İtalyan

METİN AND ARŞİVİ

Solimano *tragedyasından 3. Perde, Mustafa -Hürmüz- Adrato*

yazarına örnek olmuş, ona özenerek birer oyun yazmışlardır. Bunlar Pier Jacobo Martello'nun *Perselide*'si, öteki Giuseppe Gorini Corio'nun *Meemet* adlı oyunudur.

Opera ve balede görüldüğü gibi tiyatroda da, Kanuni Süleyman çok ele alınmış bir konudur. İtalyanların bu konuda Fransız eserlerinden yararlanmış olmakla birlikte aşağıda göreceğimiz Fransız eserlerine de bir İtalyan oyunu etkide bulunmuştur. Bu da Kanuni Süleyman üzerine en eski tragedyalardan biri olan İtalyan yazarı Prospero Bonarelli'nin *Il Solimano* adlı tragedyasıdır. İlk kez yazarın doğum yeri olan Ancona'da 1618 yılında oynanmış, gösterimi 4000 kişi seyretmiştir. Bonarelli, Medici sarayıyla ilgiliydi. Ayrıca doğum yerine yakın olan Modena ve Ferrara saraylarında da çalışıyordu. Eserini Büyük Düka II. Cosimo'ya ithaf etmişti. Süleyman'ın tragedyası denebilir ki, 17. yüzyıl İtalya'sında en tutunmuş oyundu. Oyunun konusu o dönemdeki İtalyan tarihçisi Sansavino'nun *Türk Tarihi* adlı eserinden alınmış, hayal gücüne de yer verilerek büyük değişikliklerle yazılmıştır. Burada Süleyman, Trakya ve Suriye kralı olarak gösterilmiştir.

Oyunun konusu kısaca şöyle özetlenebilir: İran Şahı'nın kızı Despina, Şehzade Mustafa'ya âşıktır. Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa ile Hurrem Sultan'ın entrikaları sonucu Süleyman oğlu, Mustafa'yı öldürtür. Olaylar sürekli Halep'te geçmektedir. Floransalılar o tarihte Türkler'e büyük ilgi duymaktaydılar. Ancak tragedyanın Halep'te geçmesinin belli bir nedeni olmalıdır. Bu sıralarda Medici sarayının Lübnan Emiri Fahreddin, Toskana Dükası Ferdinand I ile olduğu kadar Grandüka Cosmos II'nin de çok yakınıydı. Ona Caffardino adını takmışlardı. Önceleri bağımsız bir Filistin devleti kurmak için İtalyanlara yanaşmıştı, Cosmos II de ondan Kudüs'teki Kutsal Mezarı Floransa'ya getirtip Medicilerin mezarlarının bulunduğu San Lorenzo kilisesine yerleştirmek dileğindeydi. Bunun için de Fahrettin'in yardımını istiyordu. Fahrettin de 1614 ve 1615 yıllarında Medici sarayında bu tür tiyatro gösterimlerinde bulunmuştu. Osmanlı devletinin başına belâ olan Fahrettin birinci kez İtalya'ya kaçarak Osmanlıların elinden kurtulmuş, ancak ikinci kez Cezzine'de yakalanarak 1635'de boynu vuruldu. Böylece Floransalıları çok etkileyen güncel olayların sonucu, Kanuni Süleyman tragedyası da Halep'te geçiyordu.

Bonarelli'nin tragedyasının iki bakımdan önemi vardır. Birincisi gösterimin dekorlarını yapan Giulio Parigi'nin dekorda bu gösterimle ilgili olarak getirdiği yeniliklerdir, fakat daha önemlisi ünlü Fransız grafik sanatçısı Jacques Callot 1611-12 yıllarında Floransa'da bulunuyordu. Burada yaptığı çeşitli eserler arasında Bonarelli'nin Süleyman tragedyasının 1620'deki ilk baskısına, Kanuni Süleyman'ı gösteren bir kapak resmi ile tragedyanın beş perdesini de gösteren toplam altı resim yapmıştır. Böylece tiyatro tarihi bakımından Giulio Parigi'nin dekorlarını görebildiğimiz gibi, ayrıca konumuz bakımından altı resim kazanmış oluyoruz. Resimlerin ilginç yanı önemli kişilerin altlarına kısaltılmış biçimde adları yazılmıştır. Birinci perdede Süleyman Rüstem Paşa ile Danışmanı Ahmet'le Türkler ile İranlılar arasında barış olacağına umudunu belirtmektedir. Üçüncü perdeyi gösteren bir resimde Mustafa, Hürmüz olayları anlatan, Mustafa'nın subayı Adrosto'yu karşılamakta, o da Rüstem Paşa ile Hürrem Sultan'ın Mustafa'nın öldürülmesini plânladıklarını bildirir. Son perde ise Halep'in Ahmet ve Adrosto eliyle yıkılışını göstermektedir. Resimde, yağma, ölüm, yıkım, alevler çok iyi canlandırılmıştır. Sanatçı Callot, ayrıca Süleyman tragedyası için bugüne kalmış yüz kadar, çoğu Yeniçerileri gösteren küçük skeçler yapmıştır. Bunların bir kesimi büyük resimler içine yerleştirilmiştir.

Kanuni üzerine başka oyunlar da yazılmıştır. Örneğin F. Cerlone'nin *Il Solimano*'su (1772), C. Federici'nin *Solimano il Magnifico*'su (1800). Bunlara Anton Maria Caspi'nin *Il Mustafa* (1606) adlı tragedyasını da katabiliriz. Beyazıt-Timurleng üzerine opera ve baleye temel olan A. Piovene'nin eserinden başka da eserler bulunmaktadır. Örneğin F. Benedetti'nin *Il Tamerlano* (1816) adlı eserini sayabiliriz.

Rossi'nin Fatih operasına esas olan Cesare Della Valle'nin tragedyasından başka aynı adla iki eser daha yazılmıştır. Bunlardan biri Francesco Gambara'nın eseri, öteki ise V. Formaleoni'nin *Anna Erizzo ossia la caduta di Negroponte* (Venedik, 1783). Bu ikincisi eserinde belki tek olarak konuya çok insancıl bir açıdan bakmıştır. Eserde Türklerin de insanca ve içten duygulara sahip olduğunu belirten yerler bulunmaktadır.

Sultan Selim üzerine de ilginç bir oyun yazılmıştır. Bu Rodigolu G. Malmignati'nin *Ordaura* (Venedik, 1630) adlı oyunudur. Oyunda Selim'i Türkçe konuşturarak ve onu yüce gönüllü ve hoşgörülü bir kişilik olarak sunmaktadır.

İtalyan halk komedyası *commedia del'arte*'de de Türk konuları işlenmiştir. Ancak bu taslaklar tam metin olmaktan çok, bir öngörü ya da libretto biçimindedir. Bunlar yazma olarak çeşitli koleksiyonlarda bulunmaktadır. Bunlardan örnekler vermeden önce bulundukları koleksiyonları kısaltmalarıyla gösterelim:

Biancolelli = Paris Bibliotheque Nationale fond. fr. 9328 (3358); Casanatense = Biblioteca Casanatense Roma 4186; Corsiniana = Biblioteca Corsiniana Roma 4565&4566; Locatelli = Biblioteca Casanatense Roma F.IV 12-13 (1211-12); Napoli = Biblioteça Nazionale Napoli XI AA ; Scala = *Il Teatro delle favole rappresentative overo la ricreatione comica, boscareccia e tragica* (yayına hazırlayan Flaminio Sca-

J.Callot'un Soliman Kanuni tragedyası için çizdiği yeniçeri skeçleri

la) Venedik, 1611.

Bu koleksiyonlardan şu örnekleri verebiliriz: *Elisa Ali Bassa* (Corsiniane), *Elisa Ali Bassa* (Locatelli), *Finti Turchi* (Napoli), *Li Finti Turchi* (Locatelli, aşağıdaki *Li tre Turchi*'nin aynıdır), *La Fortuna di Flavio* (Scala), *La Forza di amore con la Turca costante* (Casanatense), *Le Glorie di Scanderbech con la liberta della patria sotte Amurat imperatore di Constantinopoli* (Casanatense), *La Schiava* (Locatelli, Corsiniana), *La Schiavetta* (Corsiniana, aşağıdaki *La Turchetta*'nın tıpkısı), *Lo Specchio con la Turcha constante* (Casanatense), *Tre Finti Turchi* (Biancolelli, iki tane), *Li tre Turchi* (Corsiniana, *Li Finti Turchi*'nin tıpkısı), *La Turchetta* (Locatelli, *La Schiavetta*'nın tıpkısı).

Kuşkusuz *commedia dell'arte*'nın Türk dağarcığının bu çok küçük bir kesimidir. Hele bu sayı İtalyan komedyasının Fransa'ya yerleşmesinden sonra çok daha artmıştır. Aslında burada Türkler oyuna bir çeşni katmak ve dolantılara katkıda bulunmaktan öteye gitmeyen, yüzeysel bir biçimde ele alınmıştır. Bunu göstermek için *La Fortuna di Flavio* ile *La Schiava*'nın konularını kısaca görelim. Bunlardan *La Fortuna di Flavio* yer yer Shakespeare'in romantik komedyalarını andıran bir oyundur. Oyunun kişilerinden Captano Spavento, Flaminia'nın erkeklere yamanan bir kadın, babası Pantalone'nin ise muhabbet tellâlı olduğunu sanmaktadır. Orazio ise sonradan Hıristiyan olmuş bir Türk beyidir, Spavento gibi Flamina'ya âşıktır. Orazio sevdiği Flamina'nın babasının yitik oğlu için kederlenmesine üzülmektedir. Oysa yitik oğul Flavio, Captitano Spavento'nun kölesi Morat'dan başkası olmadığı anlaşılır. Ancak onun sevinci uzun sürmez, çünkü kızkardeşi Flaminia'yu, Orazio'ya söz vermiştir, oysa canını kurtaran efendisi Capitano'nun da kızda gözü vardır. Bu arada Arlecchino Capitano'ya arkada bıraktığı sevgilisi Lidia'nın da onu izleyerek aynı kente geldiğini haber verir. Bu arada birçok dolantılar olur. Graziano, Arlecchino ve şarkıcı kız Turchetto'dan oluşan bir oyuncu takımı kentin meydanında gösteriler yaparlar. Bunlardan Turchetto aslında Aliffa adında bir Türk kızıdır ve Orazio'nun kızkardeşidir. Her şey mutlu bir sonuca ulaşır. Capitano ile Lidia birbirine kavuşur, soylu Orazio Flaminia ile, Pantalone'nin hizmetçisi Franceshina ile Orazio'nun uşağı Pedrolino birleşir.

La Schiava'ya gelince, aşağıda da göreceğimiz gibi, Türk korsanların eline esir düşme gibisinden çok kullanılan bir tema üzerine kurulmuştur. Kısaca konusu şöyledir: Pantalone'nin kızı Hortensia çok zamandır yitiktir. Bir Türk kılığında, aslında Pantalone'nin uşağı Zane bir esire getirir, bu da Hortensia'dan başkası değildir. Ancak Pantalone'nın kızına kavuşması böylesine çabuk olmaz, birçok karışıklıklardan, dolantılardan ve kızın çeşitli efendilerce el değiştirmesinden sonra babasına ve kendisini seven Leandro'ya kavuşur.

Bu tiyatronun önde gelen ilişkinleri, yalnız oyuncu olarak değil, kimi oyunlar da yazıyorlardı. Konumuzla ilgili olan iki oyunu Giovan Battista Andreini yazmıştır. Bu ünlü oyuncu çağının en önemli kadın sahne sanatçılarından Isabella Andreini'nin yedi çocuğundan biridir. Türklerle ilgili iki oyunu vardır. Bunlardan biri *La Turca* (Venedik, 1616), öteki *La Sultana* (Paris, 1622)'dır. *La Turca* (Türk Kadını)'da baş kişi Laurindo, bir şair taslağıdır, lâkabı 'Türk' La Turca diye bilinen Candida adında bir kızla ilgilidir. Onda yitik kızını bulur, aynı zamanda köle Nebi ise gene yitik oğlu Florindo'dan başkası değildir. Candida ile ikiz kardeşi Florindo çok küçük yaşta Türk korsanlarınca kaçırılmıştır. Bu arada çocuk-

Iacopo Ligozzi Türk opera ve baleleri için oldukça fazla sayıda resim, skeç vb. çizimler yapmıştı. Yanda çizdiği resimlerden bir örnek görülmekte.

Arlecchino Türk sultanı rolünde

METİN AND ARŞİVİ

METİN AND ARŞİVİ

Bonarelli'nin Soliman oyunu için J.Callot'un çizdiği kapak resminde Kanuni Sultan Süleyman

larına kavuşan Laurindo ile Lelio ve Capitano, Corazzo arasında birtakım karışıklıklar olur. Oyun yazarına Francesco Gonzago ile Margherita di Savoie ile düğününde oynanmak üzere ısmarlanmıştır. Andreini'nin *La Sultano* adlı oyununda ise Napoli'den Celia adında bir kızın hikâyesidir. Celia, Sultan'la evlenmeyi başarır ve sonra onu terkeder. Oyunda çok renkli sahneler bulunmaktadır.

Aslında Renaissance İtalyan komedyasında bu tür oyunları çok buluyoruz. Andreini'den önce *La Turca* adında komedyalar yazılmıştır. Bunların ilki Gian Franco Loredano'nun *La Turca* (Venedik, 1597)'dır. Bu oyun İnebahtı savaşından sonra kaçan esirlerden esinlenerek yazılmıştır. Oyunun kişileri arasında Aiace ile Tutio adındaki iki kardeş ile eşleri Briseida ve Hersilia arasında karışık birtakım olaylarla geliştikten sonra İmerale adında sonradan Hıristiyan olmuş bir Türkün karısı Famelica'yı geri almak için İstanbul'dan İtalya'ya gelişiyle gelişir. Bu oyunda Türk töreleriyle önyargılara dayanılarak alay edilmektedir. Özellikle aşırı doymak bilmez seks eğilimleri, kadını sürekli bir kapalılık içinde tutmanın olanaksız olduğu üzerinde durulur. Burada Türk aşağılanırken Hıristiyan'ın üstün olduğu, fakat İtalyan'ın ise öteki Hıristiyanlardan da üstün olduğu vurgulanır. Ancak oyunun başında Tutio köle Scartozzo ile konuşurken Türkler arasında da iyi, olumlu insanların bulunabileceğine değinilir. Bu oyuna öykünen başkaları da yazılmıştır. Örneğin Giovan Battista della Porta'nın *La Turca* komedyası gibi. Yazar, Napolili olmasına karşın, eseri önce Venedik'te 1606'da, sonra da kendi kenti Napoli'de 1726'da yayınlanmıştır.

İtalyan halk tiyatrosu *commedia dell'arte* yukarıda belirttiğimiz gibi daha çok öngörülere dayanan doğmaca bir tiyatroydu. Bunun karşısında seçkinlerin tiyatrosu *commedia erudita* vardı. Bu edebî metinlere dayanan ve çoğunlukla eski Roma komedyasına öykünen klâsik biçimlerdeydi ve çok yaygın değildi. Bununla birlikte *commedia dell'arte* ilişkinlerinin yazdıkları edebî metinler vardı. Yukarıda örneklerini verdiğim gibi, Andreini'nin oyunlarıyla, gene *commedia dell'arte* oyuncuları yukarıda adını verdiğimiz Della Porta'nın oyunlarını çok oynuyorlardı, kesin bilinmemekle birlikte, Della Porta librettolar da yazmış olabilir. Renaissance'da Türk konulu oyunlara gelince, bu yazarların oyunlarından örnekler verebiliriz. Ancak bunların çoğunda Türklere anıştırmalar çok geçici ve yüzeyseldir. Ya eserde bir iki yerde Türkler üzerine birtakım önyargılar dile getirilir ya da sık sık başvurulduğu gibi Türk korsanlarının kaçırdığı İtalyanlar motifi daha çok dolantılara yardımcı olan bir yöntemdir.

Özellikle Türkler aleyhine ya da Türk korkusunu serpiştirilmiş anıştırmalar olarak pek çok Renaissance oyununda buluyoruz. Söz gelimi Machivelli'nin *La mandragola* adlı ünlü oyununda iki yüzlü, din ve ahlâk tanımaz bir din adamı Fra Timoteo ile konuşan bir halk kadını, rahibe korkuyla Türklerin gelip gelmeyeceğini sormaktadır. Il Ruzzante adı ile tanınan Angelo Beolco'nun oyunlarında bu korkuyu buluyoruz.

Onun *Piovana* (1548) adlı komedyasının kişilerinden Tura ile Garbugio arasındaki söyleşmede iki korku, Luthercilik ile Türk düşüncesi bir tutulur. Gene oyun kişilerinden Garbinello ile Resca arasındaki söyleşme Türklerdeki çok kadınla evlilik üzerine konuşulur, bir başka yerde de dört kadın alan erkeği kutlar, çünkü yaratan ve çoğaltan Tanrı'nın da buyruğuna uyduğunu alaylı bir biçimde Osmanlı çok evliliği söz konusu olur. Ruzante'nin bir başka eseri *Anconitena* (Anconalı Kız) komedyası 1551'de yayınlanmış ve ilk kez 1522'de oynanmış komedyasında bir Türk köleye âşık olan bir kadın anlatılırken, Türk korkusu teması işlenir, onlar kazığa vurmadan Kıbrıs'a kaçmaktan söz edilir.

Önemli bir komedya Bernardo Dovizio da Bibbiena'nın *La Calandria* (Calandro'nun Çılgınlıkları) adlı komedyasıdır. 1513 tarihli bu eser Plautus'un 'İkizler' *Casian* adlı komedyalarıyla, Boccaccio'nun *Decameron*'undaki bir öyküden yararlanılmıştır. Türkler Modon'u yağmaladıkları zaman, bu kentte oturan Demetrio adındaki bir ikiz çocuğun babasıdır. İkizlerden oğlan Lidio, kız ise Santilla'dır. Dadı ile Fannio adındaki uşak kıza erkek giysisi giydirerek üçü kentten kaçarlar. Öte yandan Lidio'nun korsanlarca öldürüldüğü sanılmaktadır. Ancak üçü İstanbul'a getirilir, Perillo adında biri onları satın alarak Roma'daki evine getirir. Perillo, Santila'yı erkek sanarak kızıyla evlendirmeyi düşünür. Öte yandan Lidio, Türklerin elinden uşağı Fessenio ile kaçar, Roma'ya gelir ve Calandro adında birinin karısı Fulvia'ya (la Calandria) âşık olur. Lidio, Calandro'nun evine uşak olarak girmiştir. Bu arada bir de Türk kadını Samia (Samiye) vardır, bu Fulvia'nın hizmetçisidir. Samia'nın dolantılarda bir rolü vardır, ancak sürekli hakarete uğrar. Oyun ikizlerin birbirine karışmasından, bu arada Ruffo adında bir büyücünün de sözde zaten kadın olan Santillo'yu kadın yaptığını sanmak gibi dolantılarla gelişir.

Bu dönemin yazarlarından Andrea Calmo'nun *Il Travaglia* (Venedik, 1556) da, oyunun baş kişilerinden Alpago bir Türk kılığına girerek kaçan Osmanlılar elinde bir köledir. Orada öğrendiği Türkçe sözcükleri ve bir takım töreleri yarım yamalak söyler.

Adria'lı kör şair Luigi Groto'nun *Emilia* (1579) adlı komedyası bu dönemin oyunları içinde en çok Türkiye'ye yer veren oyun olduğunu söyleyebiliriz. İnebahtı zaferine karşın Venedik doğudaki topraklarını giderek yitirmenin kaygusu içindeydi. Nitekim Kıbrıs da Türklerin eline geçmişti. Oyunun kahramanı Polidoro yirmi yılını Kıbrıs'ta geçirmiştir. Genç bir dul kadınla ilişkisi olur, ondan oyunun son perdeye kadar kimliği bilinmeyen bir kızı olur; bu, oyuna adını veren Emilia'dır. Oyun daha çok Kıbrıs'ın Türkler eline geçtiği yıllarda İstanbul'da geçer. Emilia'nın erkek kardeşi onunla kardeş olduğunu bilmeden âşık olur. Düzenci uşak Chrisoforo, Flavia adında bir köle kızı Polidoro'ya kızı Emilia gibi yutturursa da Emilia ile annesinin ortaya çıkmaları sonucu herşey anlaşılır. Flavia'nın da önemli saygın bir kişinin kızı olduğu anlaşılır. Oyun İstanbul'da geçmekle birlikte, oyunda Türkler üzerine pek fazla birşey yoktur.

Bu dönemin yazarları arasında oyunlarında özellikle Türk korsanlarının kaçırdığı İtalyanlar temasına değinmişlerdir. Urbino'lu Cornelio Lanci'nin *Olivetta* adlı oyununda Olivetta adıyla kız olarak bilinen, aslında erkek olan Fabrizio'yu çocukken Türkler kaçırmıştır. Siena'lı Luca Contile'nin oyunu *La Pescara*'da Lucio ve Curzio adında iki arkadaş, ikisi de Antofilonia adında bir kıza âşıktır. Floransalı tacir Vergilio aslında Antofilonia'nın babası değildir. Sonunda iş anlaşılır, Antofilonia aslında yıllarca önce Türkler tarafından kaçırılmış, gerçekte Curzio'nun kızkardeşidir. Yukarıda *La Turca* adlı bir oyunun yazarı olduğunu belirttiğimiz Della Porta'nın da *La Sorella* adlı oyununda yaşlı Pardo oğlunu, Türklerin eline esir düşen karısını ve kızını kurtarması için oğlu Attilio'yu İstanbul'a gönderirse Attilio, parayı Venedik'te Sofia adında bir köle kıza harcar ve kızı babasına kızkardeşi gibi tanıtır, annesinin

METİN AND ARŞİVİ

C.Goldoni'nin İzmir Emprazaryosu'ndan bir sahne

de ölmüş olduğunu söyler ve kızla gizlice evlenir. Üçüncü perdede İstanbul'dan gelen Pedolitro, Pardo'nun karısının ölmediği haberini getirir. Oyun birçok karışıklıklardan sonra mutlu bir sonuca bağlanır. Bu arada oyunda düzenci uşak Trinca uydurma bir Türkçe konuşur. Son bir örnek ise, ilk kez Siena'da oynanmış Alessandro Piccolomini'nin *L'amor costante* (Değişmez Aşk) adlı oyunudur. 'Romeo ve Juliet' konusundaki oyunda, birbirini seven Ferrante ile Ginevra gizlice evlenirler, fakat Türkler çifti tutsak ederler ve birbirinden ayırırlar.

XVIII. yüzyılda İtalyan dramatik edebiyatının üç önemli yazarı Carlo Goldoni, Carlo Gozzi ve Pietro Chiari'nin oyunlarına da Türk konuları sinmiştir. Goldoni'nin bu konuda en önemli eseri *L'Impresario delle Smirne* (İzmir Emprezaryosu)'dir. Üzerine iki de opera yazılmış olan bu oyunun konusunu bundan önceki yazımızda vermiştik. İlginç olan Ümit Gürol araştırmasında bu oyunun bir çeşit devamı gibi olan ve yazarı bilinmeyen bir 19. yüzyıl oyunu bulmuştur.[4] Adı *L'Impresario alle Smirne* (Emprezaryo İzmir'de) olan bu yazarı bilinmeyen oyunda İzmirli Ali'nin düşü gerçekleşmiş, opera kumpanyası İzmir'e gelmiştir. Ancak Ali'nin İtalya'da sanıldığı gibi zengin olmadığı ortaya çıkmıştır. Oyuncuların paraları ödenmemiştir. Üstelik ülkelerine dönmeleri de yasaklanmıştır. Birçok dolantı ve karışıklıktan, ayrıca birçok tersliklerden sonra sabrı tükenen İzmir'li seyirciler tiyatroyu ateşe vermişlerdir.

Yeniden Goldoni'ye dönersek gene geçen yazımızda belirttiğimiz *Lugrezia Romana in Costantinopoli* adında opera için bir libretto da yazmıştır. Goldoni'nin başka eserleri de vardır. Bunların kimi Türkiye'de geçmemekle birlikte gene de Türk törelerini İtalyan seyircisinin, özellikle evlenme gelenekleri bakımından merakını gıcıklayacak konulardadır. Örneğin *La Dalmatina* (Dalmaçyalı Kız), *La Bella Giorgiana* (Güzel Gürcü Kızı) gibi oyunlarda bunun izlerini buluruz. İran üzerine bir üçüzlemesinde de doğulu kadınlar, Türk törelerine, evlenme geleneklerine değinir ve ayrıca Ferrau, Mahmud gibi Türk karakterleri de vardır. Bu üçüzlemenin oyunları şunlardır: *La sposa Persiana* (İranlı Gelin), *Ircana in Julfa* (Ircana Julfa'da), *Ircana in Ispaan, o sia Osmano ritornato dal campo* (Ircana İsfahan'da).

Goldoni *Il genio buono e il genio cattivo* (iyi dahi-kötü dahi) adlı komedyasında aslında *Arlecchino e Camilla schiavi in Berberia* adlı bir librettodan yararlanmıştır. Bu komedyası Trablusgarb'ta geçer. Oyunun kahramanı Arlecchino Londra'dan Kuzey Afrika'ya gelir, Yeniçerilerden korkuya kapılır. Bu arada bir de Türk kadınlarını denemek ister. Gerek haremdeki, gerek cezaevindeki deneyimlerinden sonra kadı onu kazığa oturtmak üzere hüküm verir. O sırada kentin beyi Arlecchino ve karısı Corallina'yı serbest bırakmasını kadıya emreder. Aslında oyunun oynanma tarihi olan 1768-69 yıllarından birkaç yıl önce Venedik ile Kuzey Afrika beyliği arasında bir dostluk anlaşması yapılmıştır. İşte oyunun sonucunda da buna bir anıştırma buluyoruz.

Goldoni *Le donne di casa soa* (Ev Kadınları) adlı komedyasında erkekle kadın ilişkileri güldürünün ana konusudur. Oyunun kahramanı Cecchina adlı kadın zengin bir doğulu erkek Isidoro ile evlenmeye karar verir. Burada kocasına bağlı doğulu kadınla, kocasına hükmeden İtalyan kadın arasındaki karşıtlık gösterilmektedir. Isidoro doğulu erkeklerin savunmasını yapar.

Goldoni ve Gozzi'nin çağdaşı Pietro Chiari İslâm dünyasına daha bir yakınlık ve duyarlılıkla bakmaktadır. Onun *La Veneziana in Algeria* (Cezayir'de Bir Venedikli Kadın) aslında A. Anelli'nin librettosu üzerine Rossini'nin ünlü operası *L'Italiana in Algeri* (Cezayir'de Bir İtalyan Kadını) ile benzer konulardadır. Oyunun kahramanları Cezayir'de tutsakevindeki Venedikli esirlerdir. Oyunun doğulu karakteri Seremet Bey insan ve filozof kişiliğe sahiptir, hoşgörülü ve aydın bir kişi olarak çizilmiştir. Bununla karşıtlık yapan Zuglano tipi ise Osmanlı sert yasalarını körükörüne uygulayan, kadın özgürlüğüne karşı olan çağdışı bir tiptir. Pietro Chiari'nin bu konularda iki oyunu daha vardır: *La vedova di quattro mariti* (Dört kocadan dul kalan kadın) ve *La Zingana* (Çingene Kadın). Birincide başından birçok aşk ve evlilik geçmiş bir kadın Trablusgarb'a gelir, doğulu kadınları tanımak istemektedir, oradaki bir beyle evlenir, sonunda haremdeki kadınların erkeklerin zevki için buraya kapatıldıklarını öğrenerek haremden kaçar. Bu türden oyunlara bir de F. Griselini'nin *La Schiava nel serraglio dell'aga dei Costantinopoli (Commedia Turca,* Firenze, 1761) katabiliriz.

Carlo Gozzi'ye gelince o hem Pietro Chiari'ye hem de Goldoni'ye sert tepki gösteriyordu. Çünkü onların Fransız tiyatrosuna öykünerek İtalyan güldürü geleneğinden uzaklaştıklarını ileri sürüyordu. Gozzi, uzak ülkelerde geçen *fiabe*'ler, masallar yazıyordu. Goldoni'ye sert tepkisine karşın onun oyunlarında da iki bakımdan Türkiye ile ilişki bulabiliriz. Önce oyunları Pekin, Semerkant, Tiflis gibi yerlerde geçse de oyunun içinde Sadrazam, Saray gibi Osmanlı Devlet görevlerini ve kurumlarını ve Türk adlarını buluyoruz. Örneğin *I Pitocchi fortunati* (Talihli Dilenciler) oyununda Semerkant kralı, Sadrazam Muzaffer, Said, onun nişanlısı Zümrüd gibi Türk adları buluyoruz. Bir oyununun adı *La Zobeide* (Zübeyde)'dir. Ayrıca Mesud, Şemseddin, Tuğrul, Abdullah, Dilara gibi adlar taşıyor kişileri. İkincisi Gozzi'nin oyunlarındaki masalların kimi Türk-İran kaynaklıdır, en azından bu masallar bu iki kültürde de bulunmaktadır. Onun en önemli oyunu *Turandot* gibi. Ayrıca onun *Il Corvo* (Kuzgun) adlı oyunu da Türkistan'daki bir masalın tıpkısıdır.

19. yüzyılda da Türklerle ilgili pek çok oyun yazılmıştır. Bunlardan Luigi Forti'nin *Il Rinnegato di Venezia* (1838) adlı oyunu, 17. yüzyılda Osmanlıların Mora'yı Venediklilerden geri almak için girişimlerini ele almaktadır. Bir başka oyun Luigi Carabelli'nin *Il Turco corbellato* (Gülünç Düşürülen Türk) adlı oyununda İtalya'ya gelen bir Türk tacirinin başına gelenleri anlatan bir komedyadır. Bir de yazarı bilinmeyen *Selimo bascia di Salonica* (Milano, 1871) Selânik Paşası Selim adında bir oyun vardır. Oyunun bir de değişik bir adla olanı vardır: *Selimo bascia di Salonica. Adelgiso, o l'amor figliale* (1894). Bu oyun Yunanistan'ın bağımsızlık savaşı yıllarında geçer. Bu saydıklarımız dışında şu oyunları da örnek olarak verebiliriz: Fel. Govean'ın *Il Paleologi e Maometto II* (1878), Guido Dezan'ın *Solimano II* (şiirsel dram, 1886), Vittorio Salmini'nin tragedyası *Maometto II* (1877), Gir. Mariani ve Ach. Tedeschi'nin komedyası *Il Paradiso di Maometto* (1897), kukla tiyatrosu için bir tragedya benzeği, Giov. Visconti Venosta'nın *Nicolo e la questione d'Oriente* (1886), Silvia Calamasi'nin komedyası *Alla porta dell'harem* (1890), Cem Sultan üzerine Gius. Perosio'nun dramı, *Djem la Zingara* (1832) ve başkaları.

[1] Metin And, "Türkler, Türk Tarihi, İtalyan Opera ve Baleleri", *Tarih ve Toplum,* I (Mart 1989), II (Nisan 1989).
[2] Ümit Gürol, *İtalyan Edebiyatında Türkler (Başlangıcından 1982'ye kadar)* Ankara, 1987.
[3] Gerard de Nerval, *Voyage en Orient,* Paris 1861, I, ss.546-47.
[4] Ümit Gürol, *a.g.e.*, ss.122-127.

Karamanlıca Epigrafyasına Katkı

Eskişehir'de Karamanlıca Bir Mezartaşı Kitabesi

YILDIZ DEMİRİZ

Prof.Dr. Yıldız Demiriz'in "Karamanlıca Bir Mezartaşı Kitabesi" hakkındaki yazısı, (Atina'dan Evangelia Balta arkadaşımızın yayın kataloglarını geliştirdiği) Karamanlıların yerleşimlerinin Anadolu içindeki dağılımına ek bir ipucu sağlıyor.

ESKİŞEHİR'DE, otogar yakınındaki bir inşaatın temelinden çıkan ve inşaat malzemesi olarak kullanılması düşünülen, Yunan harfleri ile yazılı bir mezartaşı, Anadolu Üniversitesi'nde görevli bir öğretim elemanının dikkatini çekmesi üzerine üniversitenin Yunus Emre Kampusu'nun bahçesinde korunmaya alınmıştır. Anadolu Üniversitesi'nde görevli olduğum 1987 yılında, başka bir öğretim üyesinin, taşın Yunan harfleri ile yazılı olduğunu ve 1891 tarihini taşıdığını bildirmesi üzerine, Karamanlıca olabileceğini düşünerek ilgilendim. Beton ve kireç harçlarına bulaşmış ve oldukça kirli olan taşa daha ilk bakışta bile bazı Türkçe sözcükleri seçmek mümkün oldu. Daha iyi okunabilmesini sağlamak için, genç meslekdaşlarımın da yardımı ile, yazıları hırpalamadan, olabildiğince temizledim.[1]

Karamanlıca konusundaki bilgilerin, genel kültür düzeyini aşmamakla birlikte, hocam Prof.Dr. Semavi Eyice ile Anadolu'da yaptığımız inceleme gezilerinde tanıdığım örneklerden edindiğim deneyime dayanarak metni okudum ve eksik kısımlarını tamamlamaya çalıştım. Kitabede ilginç bir hayat hikâyesi, kısa bir cümle ile anlatılıyordu. Eskişehir yöresinde Karamanlıca kullanımı hakkındaki açıklamaları, dil ve imlâ bakımından yorumu, uzmanlarına bırakmak istiyorum. Ancak, yayınlarda Eskişehir ve kitabede adı geçen Kütahya'dan örnek bulamadım.[2] Burada gayem, Karamanlıca epigrafyasına küçük bir katkıda bulunmak üzere taşı tanıtmak olacaktır.

Sarı damarlı Afyon mermerinden 123 × 53 × 22 cm. boyutlarındaki taşın arka yüzü işlenmemiştir. Yukarıda, dilimli kaş kemer şeklinde son bulan taşta, kemerin içinde yer alan güneş kursundan başka süsleme yoktur. Silmelerle çerçeveli çökertme panonun yukarı kısmında, ince çizgilerle oyulmuş bir haçın bulunduğunu gösteren izler vardır. Haçın sadece alt kolunun bir bölümü bırakılarak, gerisi kazınmıştır. Bundan da taşın ikinci bir defa kullanıldığı ve haçın da bu sırada yok edilmeye çalışıldığı anlaşılıyor. Bu işlem sırasında, yazının bazı harfleri de tamamen silinmiş veya okunamayacak kadar hırpalanmıştır. Ayrıca, taşın daha ilk işlenişinde, damarların bulunduğu yerler atlanarak yazıldığı da dikkati çekmektedir. Buralarda yazının aralıklı olmasına rağmen, eksik harf bulunmadığı için kelimelerde eksiklik ve anlamda kopukluk meydana gelmemiştir. Sanat değeri ve özelliği olmayan taşta yazılar, çok basit harflerle dişi olarak mermere kazılmıştır. Harf boyları çok düzenli değildir ve 15-20 mm. arasında değişmektedir. Taşın tekrar kullanılışı sırasında, belki de boru geçirilmek üzere açılan bir delik ise, yazıların bitiminden sonraki bölümdedir ve kitabenin okunmasına engel olmamaktadır. Bu açıklık, belki de bir su tesisinde, mesela bir çeşmede ayna olarak kullanılmış olabileceğini gösterir.

Okunabildiği kadarı ile kitabe metni şöyledir:

KÜTAKHİE(Lİ) ESAGI(?)MIZI FOTİ'NİN(N) EBLATLARI OLUP GRİGOR DESPOİNİ VE HARALAMPOS 1883 SENESİNTEN 90 SENESİNE TEK 22 SER GİASLARINDA OLTUKLARI KHALTE EBLATLA-

Şu anda Anadolu Üniversitesi'nin Yunus Emre kampüsünde korumaya alınmış olan kitabe

RI KENTUSİNTEN EBEL MEFAT ETTİLER NİHAGETİ 91 SENESİ MİLAGETİNİN APRILOU 9 TARİKHİNTE KENDUSİ TAKHİ MEFAT ETTİ PU KHANESİNTE SAYE UMETİ KALMAMISTI MR HO THEOS SEN KHORUSU 1891.

Bu metni daha doğru bir Türkçe ile şöyle yazabiliriz:

Kütahyalı eczacımız Fati'nin evlatları olan Grigory, Despina ve Haralambos, 1883 senesinden (18)90 senesine kadar 22'şer yaşlarında oldukları halde, evlat-

Kitabenin okunabilmesi için kâğıda yazılmış metni

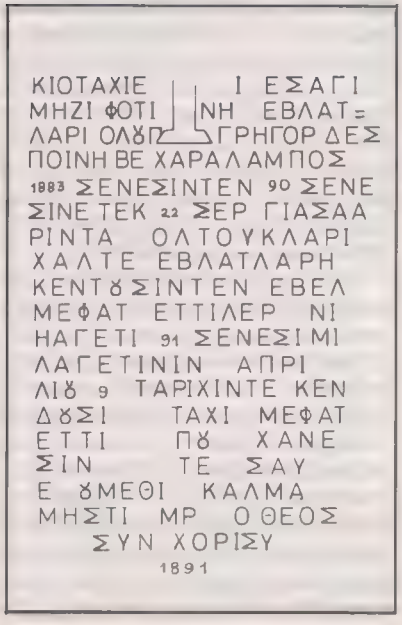

Kitabeden ayrıntı

ları kendisinden evvel vefat ettiler. Nihayet, (18)91 seneyi miladîsinin Aprîliu (Nisan) 9 tarihinde kendisi dahi vefat etti. Bu hanesinde zaten ümmeti kalmamıştı. Mater Ho Theos (Tanrı'nın anası: Hz. Meryem) seni korusun. 1891

Hazreti Meryem'den Tanrı Anası diye söz edilirken kullanılan birbuçuk Rumca kelime dışında, Orta Anadolu Rumlarının şivesine uygun bir Türkçe, kitabede dikkati çekmektedir. Konusu ise ilginç bir aile dramıdır. Üç evladını kaybetmenin acısını tadan, aile ocağı sönen, son yıllarını yalnız geçiren Kütahyalı Foti'nin hazin sonu. □

[1] Taşın korunmaya alınması, sayın Hasan Sami Yaygıngöl'ün ilgilenmesiyle mümkün olmuştur. Bana haber vererek ilgimi çeken Doç. Halis Biçer'e teşekkür ederim.

[2] Karamanlıca kitabeleri topluca tanımak ve konuyu çeşitli açılardan tanımak için bkz. S.Eyice, Anadolu'da "Karamanlıca" kitabeler (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler), *Belleten* C.39, 1975, s.25-48; makalenin ikinci bölümü, *Belleten* c.44, s.683-696.

Tütün Keyfi

KUDRET EMİROĞLU—ÜMİT UZAY

Geçen Ocak ve Şubat sayılarımızdaki, Atilâ Türk'ün Sigarasının Dumanı'ndan sonra, bu kere, 43 yıl önce Türkçeye çevrilmiş bir kitapla yeniden Tütün Tarihi'ne eğiliyoruz.

DOSTUMUZ Feyyaz Özer'in kitaplığını düzenlemek gibi umutsuz görünen bir işe başladığımızda, "gelecek yıllarda muhtemelen bütün dünyada yasaklanacak" olan tütünün tarihiyle ilgili bir kitap keşfedince hemen ilgilendik: *Tütün Keyfi, tütün içmenin menşei, mücadele ve zaferi.* Yayınlayan Tekel Tütün İnstitüsü, Tekel Basımevi'nde İstanbul'da 1946'da basılmış, yazarı Egon Caesar Conte Corti, çeviren Tekel Cibali Sigara Fabrikası İmalât Murakıbı Cemal Çağlar.[1] Önsözde Viyana Ocak 1930 deniliyor; yazar on yıl önceki bir konuşmanın kitabın yazılmasına vesile olduğunu, Schloezer'in bir yazısında "tütün tarihi, dünya tarihinde, büyük Timurlenk veya Asuri tarihi kadar önemli ve ilgi çekicidir" cümlesini okuyunca ilgisinin daha da arttığını söylediğine göre, kitabın öyküsü 1920'lere gidiyor. Kitabın tütünün leh veya aleyhinde olduğu sorusuna da Önsöz'ünde cevap veriyor: "Tütüne karşı şahsî vaziyetime gelince, kitabı okuyan, onu elinden bırakınca, müellifin tütün içip içmediği sorusuna cevap verememişse beni çok sevindirecektir". Biz de aynı dilekte bulunarak tütün tarihinin meraklı sayfalarını çevirelim.

1492 yılı Kasım ayında Küba'ya yaklaşan Kristof Kolomb, adaya "İbranice, Arapça ve Chalda [Kaldanî] lisanlarına vakıf" İspanyol Yahudisi Rodrigo Yerez'i yolluyor, bu dillerden biriyle yerli halkla anlaşabileceğinden emin. Yerez, yurduna tütün tiryakisi olarak dönüyor: "Aile efradı birden bire burun ve ağzından duman çıktığını görünce fevkalâde korkmuşlar ve içerisine şeytan kaçtığını zan etmişlerdi. Rahibe koşmuşlar o da hâkime müracaat etmişti. Bunun neticesi olarak Yerez hapishaneye sevk olunmuş ve vatandaşlarının bir çoğu bu âdeti kabul ettikten, yani aradan seneler geçtikten sonra serbest bırakılmış idi ki, Yerez bu zamanı ızdırablar içerisinde yaşamak mecburiyetinde kalmışdı."

Tütün Avrupa'da önce süs bitkisi ve şifalı ot olarak tanındı. Portekizli denizciler tütünü uğradıkları limanlara tanıtırken doktorlar da yeni dünyaların yeni otları peşindeydiler. 1511'de tütün yeni keşfolunan dünya hakkındaki bir esere girdi, 1543'de Salamanka Üniversitesi tarafından ilâç olarak öğütlendi. II. Filip özel doktoru Francisco Hernandez de Toledo'yu 1559'da "hayvanat, nebatat ve medeniyet hakkında tedkikatda" bulunmak üzere Meksika'ya yolladı. Bin iki yüzden fazla Amerika bitkisini tanıtan doktor, tütün tohumlarıyla yurduna döndü. 1565'de Sevilla profesörü Nicolo Monardes "tütünün öksürüğe, astıma, baş ağrısına, mide ağrılarına, kusma ve kadın ızdırablarına" karşı etkili olduğunu yazdı. "Taze tütün yaprağını karnın üstüne koymak bağırsak kurtlarını tard etmeye" yeterliydi. "Taze yaralar ve evram-ı habiseyi taze yapraklar ve tütün merhemi kolaylıkla tedavi ediyordu." Monardes'in yazısı Latince, Fransızca, İngilizce ve İtalyancaya çevrildi. Yazıyı Fransızcaya çeviren Gohorry (1572) Kraliçe Katherina'ya yaranmak için kitabına *'Herbe Medicée'* adını koydu. Fransa'da tütün bir zaman bu adla bilindi ve daha sonra "taammüm eden enfiyenin kraliçe tarafından keşf olunduğu rivayetinin zuhuruna sebeb oldu".

J. Nicot gibi Lizbon'da elçilik yapan Prospero Santa Groce tütün tohumlarından Papa'ya göndererek şifalı olduğunu bildirdi. Papa bunları Vatikan bahçelerine diktirdi ve bitki Roma'da *'Herba di Santa Groce'* olarak anıldı. Aynı şekilde 1560-1565'de Paris'de Toskana Dükası Cosimo'nun elçisi olarak bulunan Nicolo Tornabuoni Dükü tütünden haberdar etmiş, sonunda tütün Cosimo'nun özel doktorunun bahçesine dikilmiş ve Toskana'da *'Herba Tornabuoni'* olarak anılmıştı.

İngiltere'ye tütün keyif maddesi olarak girdi. 1586'da İngiltere'nin Virginya sömürgesinden bir buçuk yıllık başarısız yerleşme çabalarından sonra yurtlarına dönen göçmenlerin ağızlarında pipoları vardı. Kraliçe Elizabeth'in tarihçisi Camden "fena halde kokan, buhardan başka bir şey olmayan tütün dumanını eğlenceleri ve sıhhatlerinin idamesi için büyük bir şevkle çeken ve dumanı ağız ve burunlarından tekrar dışarı üfleyen" göçmenleri tarihine kaydetti. Tütünü Kraliçe de denedi. "Da-

ha sonraki zamanlarda sert tabiatını ve münzeviyane hayatını kendisinin kadın olmayıp bilakis erkek olmasına hamleden halk onun tütün içmesini de bu romantik faraziyelerini izah için zikrettiler."

İngiltere'de tütün içmek çok hızlı yayıldı. "Bir gencin bilmesi icap eden dans etmek, ata binmek, avlanmak, kağıt oynamak gibi meziyetlerden biri sayılıyordu. Tütün içmek sanatının profesörleri vardı ki, bunlar yeni yetişenlere bu işin esrarını öğretirler ve nihayet bunlar havada dumandan halkalar yapmasını bilen sanatkârlar yetiştirirlerdi. Bu sırada tütün fevkalâde pahalı idi. İngiltere'de ilk istimal edildiği zamanda gümüşle tartılırdı. Lüks gümüş pipodan içine saman çöpü sokulmuş ceviz kabuklarından yapılmış uydurma pipolara kadar pipo görülüyordu. Bununla beraber ilk zamanlarda pipo nadir bir şey idi, ancak *Tabagieen* tesmiye olunan bir nevi şarap veya birahaneler tarzında yapılan tütün içmeğe mahsus yerlerde elden ele dolaşıyor ve bu suretle bir çok insanlar aynı zamanda bir pipodan içiyordu".

Kraliçe Elizabeth'den sonra tahta çıkan I. Yakob [James] bir kaç ay geçmeden tütün aleyhinde Latince bir yazı yayınladı. Tütünün sağlığa iyi gelmediğini, tersine zararlı olduğunu yazıyor, "dona, gece nöbetine ve açlığa tahammül edemeyen askeri tutmak da tehlikeli bir iş olacaktır. Tütünün yoksuzluğuna tahammül edemeyen insanlarla harbde ne yapılabilir?... Herhangi birisi için ve dolayısıyla bizim halkımız için terk edilemeyen her âdet tehlikelidir... Neslimiz her sene bu uğurda çok para sarf etmek suretiyle ne kadar kayb edecektir: 1600 unz gümüş. Birisinin böyle bir şey için masraf etmektense hiç parası olmaması daha iyi değil midir?" diyordu. 1605 yılında Kral, kendisine destek bulmak amacıyla Oxford Üniversitesi'ne başvurarak felsefe ve tütünle ilgili bir münazaraya katılmak istediğini bildirdi. Üçüncü gün sıra tütünün tartışılmasına geldiğinde, saray doktorları ve üniversiteden bazı doktorlar tütün aleyhinde konuştular. Kral da söz aldı ve "Tütün evvela barbarlar tarafından istimal edilmiştir, bu sebeble mütemeddin insanlara böyle milletlerin âdetlerinden herhangi birisini kabul etmek yakışmaz" diyerek sözlerini bitirdi. Sırası gelen doktor Chaynell ise kürsüye ağzında piposuyla çıktı, herkesin kahkahaları arasında tütünün yararlarını anlattı.

Kral tütünle mücadeleden yılmadı. 1619 yılı Eylül ayında tütün tarımını yasakladı. Tütün ticareti tekelini kraliyete bırakan bir emirname hazırladı. 1621 Nisan'ında konu tartışıldı ise de, bir sonuca varılamadı. Tütün içme alışkanlığı yayılıyor, İngiliz korsanlar İspanya'nın tütün taşıyan gemilerini yağmalıyorlardı. Altın bulamayıp tütün yetiştirmeye başlayan Virginya göçmenleri de Kralın İspanyollarla işbirliği yaptığını düşünmeye başlamışlardı. 1625'de Kral ölünce oğlu I. Karl [Charles] kraliyet tütün tekelini güçlendirmek ve ithal tütünden vergi almak yolunu yeğledi. Sonunda da tekeli para karşılığı iki kişiye devretti. 1643'den itibaren vergiler artırılarak tütün yetiştirmek serbest bırakıldı. 1644 yılında İspanya sömürgelerinden gelen tütünün yarım kilosundan 1 şilin, Virginya'dan gelenden 2 peni ithalat gümrüğü alınmaya başlandı.

Tütünden vergi alınmaya Venedik Cumhuriyeti'nde 1622'de başlanmıştı. Oysa daha 1615'de İtalya'da tütün henüz çok yeniydi. Kısa sürede öteki İtalyan şehirleri de Venedik'i izlediler.

Tütünün Orta Avrupa'ya girişi İtalya ve Hollanda yoluyla oldu. 1636 yılındaki veba salgını tütünün Hollanda'da yayılmasına yardımcı oldu. Doktor Diemer Brook, "halkın kendisini onlara uydurmak için büyüklere baktığı gibi veba zamanında da sirayet tehlikesinden kendilerinin ne suretle muhafaza edildiğini öğrenmek için doktorlara bakıyorlar. Gündüz her yemekten sonra tütün içiyordum. Hastaların tebahhüratı gayrı kabili tahammül bir hal alınca hemen her şeyi bırakır ve tütün içerdim. Tütün vebaya karşı en müessir ilâçtır, fakat yaprağın tabiatı iyi olmalıdır. Ben onu çok kullandım" diyor.

Tütünün yayılmasında en büyük yardımcı Otuz Yıl Savaşları oldu (1618-1648). Her ulustan ücretli askerler Almanya'yı dolaşıyor, İspanyollar Rennehri boyunca ilerliyor, İngilizler kıtaya giriyor, askerler tütünü her yere götürüyorlardı. İsveçliler 1630'da savaşa katıldılar ve tütüne alıştılar. Avusturya ve Macaristan'a da böyle girdi. Savaşın sonunda Almanya'da gençler ve öğrenciler tütüne alışmıştı. Alman yazar Grimmelshausen Almanya'da piposu bulunmayan hiç bir köy evi bulunmadığına hayret ediyordu: "Bir kısım tütün içer, diğer bir kısmı onu yer, bazıları tarafından enfiye halinde çekilir, kulağına sokana tesadüf etmediğime hayret ediyorum... Bunlardan her biri onu niçin kullandığını ve niçin kendisine iyi geldiğini söylemesini bilir, bir kısmının gözlerinin kabiliyetini artırır, diğerinin dimağına sükûnet verir, üçüncüsünün diş ağrısını teskin eder, dördüncüsünün kulak uğultusu ve gürültülerini def eder, beşincisinin uykusunu getirir, altıncısının susuzluğunu teskin eder, yedincisinde içilen suyun mazarratını vücuttan def eder, sekizincisinde vakit geçirir, dokuzuncusunda herkese tâbi olmak için içer. O yetiştiren köylü için, hazırlayan, şehre taşıyan arabacı ve tacir ve komisyoncu için faidelidir".

Otuz Yıl Savaşları'nı izleyen dönem düzeni yeniden kurma dönemi oldu. Alman şehirlerinin çoğunda tütün içme yasaklandı. Eczane dışında tütün satışına ve kullanılmasına çeşitli cezalar getirildi. 1651'de Bautzen'de, 1652'de Bavyera'da, 1653'de bütün Saksonya'da, 1656'da Württemberg'de tütün yasaklandı ve yasak gittikçe yaygınlaştı. 1634 yılında Rusya'da enfiye çekenlerin burunları yarılmakta, tütün içenler kırbaçlanmakta, mallarına el konmaktaydı. İçki ve tütünü yasaklayan IV. Murat'ın İran seferleriyle tütün İran'a da girmiş, Şah tütün içmenin cezasını idam olarak belirlemişti. Portekizliler tütünü Filipinler'e, Hindistan, Japonya ve Çin'e götürmüş, tütün biraz tanındıktan sonra yasaklamalar da başlamıştı. Japonya'ya tütün tohumu 1596'da girdi, 1607'de tütün kullanımı yasaklandı. Tütün alışkanlığı burada da durdurulamadı ve 1625 yılında pirinç tarlaları ve sebze bahçeleri dışında ekimi serbest bırakıldı. 1639'da tütün çayla birlikte konuklara ikram edilmesi gereken bir madde haline gelmişti. Çin'e ise tütün 1567'de girmiş, 1641'de yasaklanmış, ancak 1644'deki Mançu işgalinden sonra yasak unutulmuştur.

Tütün içmek ve sonra enfiye çekmek papazlar arasında da çok yaygınlaşmış, kiliselerde halk tütün kullandığı gibi ra-

Jean Nicot

hipler de âyin sırasında ve kürsüde tütün kullanmaktan çekinmez olmuşlardı. Hapşıranlar, tükürenler eksik kalmıyordu. Seville kilisesi Papa'ya başvurarak 1642'de bir karar çıkarttı. Fakat bu karardan tütün içmenin yalnız kiliselerde yasaklanmış olduğu anlamı çıkartıldı, hatta kiliseden maksadın Sevilla kiliseleri olduğu yorumu yapıldı. 1650'de ikinci bir yasak çıkartılınca bu yasağın da Sen Piyer Kilisesine ilişkin olduğu benimsendi. Rahip Pâter Diana ile kilise hocalarından Pascalizo Papa kararlarına uyulduğu takdirde tütün içenlerin ölümle ödenebilecek bir günah işlemiş sayılmaları gerektiğini savundular. Bu yorumun dindarlar arasında yarattığı heyecanı Kardinal Lugo böyle bir günah olmadığını resmen açıklayarak dindirdi. 1655'de bir müteahhide verilen tütün ve şarap satış tekeli önemli gelir kaynaklarından biri olduğundan, dindarların yorum ve baskılarına karşın tütün yasağının üstüne gidilmemesi yeğleniyordu.

Rus Çarı Petro din adamlarının etkinliğine karşı sakalı nasıl mücadele aracı yaptıysa tütünü de bu etkiyi kırmak için kullandı. Din adamlarının günah ilân ettikleri tütünü alenî olarak, törenlerde içti. İngiltere'deyken tütüne alışmış, bir de tütün ticaret anlaşması yapmıştı. 1698'de yapılan anlaşmaya göre İngiltere'den yılda 400.000 libre tütün ithal edilecek, Çar'a da her defasında 2000 altın 'hediye' verilecekti. Yurda dönüşünde Petro tütün tekeli kurarak işletilmesini Mençikov'a bıraktı.

Tütün tekelleri kurulup tütünden alınan vergiler hükûmetler için yeni ve önemli gelir kaynağı durumuna gelmeye başlayınca yasaklar gevşedi ve biçim değiştirdi. Tütünün halka açık yerlerde alenî olarak içilmesi âdaba aykırı bir hareket olarak kabul edilmekteydi. Bu yasaklamalar en şiddetli biçimini Alman şehirlerinde uzun zaman korudu. Hamburg'da 1752'de halkın yürürken ağzında pipo bulundurmamasına dikkat etmek zabıtanın göreviydi. Köprülerde, şehir kapılarında, ağaçlar çevresinde kimsenin yanan pipoyla dolaşmaması ve pipo içilmesine müsaade edilmemesi için emirnameler çıkartılıyordu. Pipoyla dolaşanların ağızlarından pipoları alınacaktı. Bir yandan da tütün ödülleri verilmeye başlandı. Tütünün tekele satılması mecburiyeti ve tütün kolcularının aramaları çatışmalara yol açmaktaydı. Büyük Friedrich'in 1765'de Marsilyalı bir tüccarla yaptığı tütün tekeli sözleşmesine itiraz Brandenburg eyaleti memurlarından gelmiş, kolcuların aramalarından söz edilerek "herkes dört duvarı arasında emin yaşamalı ve herkes kendi evinde yabancıların taarruzundan masun olmalıdır" denilmişti.

1740'lardan itibaren soylular arasında piponun yerini enfiye almaya başladı. İngiliz yazar Samuel Johnson 1773'de "tütün içmek ölüyor. Her halde ağzınızdan çıkanı başkalarının ağzına, burnuna ve gözüne üflemek nefret edilecek bir şeydir" diye yazıyordu. Tütünün zararları ve yararları üstüne yayınlar devam ederken, 1715'de Madam Levcoranden Lindenstadt da kadınların tütün içmesini savunan bir kitapçık kaleme almıştı.

Enfiye yüksek tabaka içinde piponun yerini alırken, puro da Avrupa'ya, gene önce İspanya'ya gelmişti. 1788'de Hamburg'da ilk puro fabrikası İspanya örnek alınarak kuruldu. Ancak yeni ürün revaç bulmamış, fabrika sahibi Hans Heinz Schlottmann purolarını Hamburg'dan altı saat uzaklıktaki Cuxhaven'e götürerek oradan ithal puro diye geri getirmiş böylece satışını artırabilmişti. 1799'da resim öğrenmek için Roma'ya gelen Peter Wendler, Papa hükûmetinden *bastoni di tobacco* (tütün çubuğu) imâl hakkını almıştı. İspanya'da savaşan İngiliz ve Fransız orduları puroyu yurtlarına götürdüler. Napolyon seferleri tütünü yaygınlaştırdı. Deniz aşırı ülkelerden tütün ithal etmenin zorlaşması, tütün fiyatlarını yükseltti. Çeşitli otlar tütün olarak kullanılmaya çalışıldı, İngiltere'de kiraz yaprakları denendi. Sonuçta yeni tütün ekim alanları oluştu.

1809'da yayınlanan Brockhaus Ansiklopedisi puroyu yeni bir şey olarak tanımlıyordu: "Burada tütün içmenin ayrı bir şekli de zikr olunmalıdır: *purocigarros*... bir ucu yakılır, diğer ucu ağza sokularak içilir. Bu istimal tarzı İspanyol Amerikası'nda pipo yerine taammüm etmiş, bu havalide de çoğalmaya başlamıştır. Acaba bu surette içenler için bundan mütevellid zevk de ıslah edilmiş midir? Bunu tayin etmek güçtür, çünkü bu daha ziyade zevk meselesidir."

Avrupa'da daha çok Fransız Reji puroları yayıldı. Avusturya'da 1818 yılındaki ürün listesinde ilk kez *zigari* adıyla kaydedildi. 1829 yılında İngiltere'de puroya konan vergi düşürüldü ve puro kullanımı arttı. Fakat Kraliçe Viktoria tütünün aleyhindeydi, onun zamanında Windsor Sarayı'na gelen konuklar dumanlarını bacadan çıkıp gitmesi için sobaya doğru üflemek zorundaydılar. 1845'de Wellington, orduda tütün alışkanlığıyla mücadele edilmesini, merasim yerlerinde ve odalarda tütün içilmesinin yasaklanmasını emretti.

Almanya'daki tütün yasaklarını Fransız işgali gevşetmiş, 1808 Aralığında Fransız işgali bitince 1809 Mayıs'ında tütün yasağının eskisi gibi devam ettiği duyurulmuştu. Bütün yasaklara karşın tütün alışkanlığı artarak sürdüğünden sık sık emirnameler çıkartılıyordu. Berlin Polis Müdürü 8 Haziran 1810'da şu yasağı yayınladı: "Sokaklarda, gezme yerlerinde alenen tütün içmek tehlikeli olmakla beraber, edeb ve terbiyeye muhalif medenî ve muntazam bir şehrin karakterine uygun olmadığından, tütün içmek yalnız Berlin için değil, Charlosttenburg ve Tiergarten için de şiddetle men edilmiştir. Mezkûr iki yerde yalnız kapılarının önünde oturanlar ve duranlar tarafından tütün içilebilir. Bu emre riayet etmeyen kimse durdurulur, piposu alınır ve beş taler para yahut münasip hapis veya beden cezasile tecziye olunur. Tekerrürü halinde cezalar ziyadeleşir, muhalefet derhal tevkif edilmeği mucib olur."

1813 yılında Fransa'ya açılan savaş tütün yasağının uygulanmasını çok zorlaştırdı. 2 Mayıs 1813 tarihli bir polis raporunda durum şöyle anlatılıyordu: "Yolda bir adamı tütün içmekten men eden çavuş hemen halk tarafından çevrilerek tahkir ve fena muamele edilmişti. Çavuş adamın piposunu almak istiyordu, fakat yanan pipolarıyla dört şahıs çavuşun üzerine hücum ettiler. Halk da buna en fena sözleri söyledi. Polisin hiç bir şey söylemeğe hakkı yoktur, zira şimdi herkes tütün içiyor, herkes serbesttir, çünkü herkes askerdir. Bun-

dan sonra yirmi kadar asker geldi, bunların hepsinin pipoları vardı. Bunlar da o çavuşu tehdit ettiler. Nihayet çavuş kaçmağa mecbur oldu. Polis nöbetçileri kendilerini bu hususta tamamile yalnız görüyorlar ve bizzat hayatlarının tehdit edildiğini hissediyorlardı."

1830 ihtilâli sırasında bir kaç akşam saray meydanında toplanan halk vergi yükünün hafifletilmesini, kira ve köpek vergilerinin lâğvını ve hayvanat bahçesinde tütün içilmesine müsaade edilmesini istemişti.

1831 yazında kolera salgını başladığında halk arasında tütünün koleraya iyi geldiği inancı yaygın olduğundan polisle çatışmalar daha da şiddetlendi. Sonunda polis müdürü iç işleri bakanından kolera süresince yasağın kaldırılmasını istemek zorunda kaldı. Yasak kaldırılmadıysa da gevşetildi ve kısmi izinler verildi. 13 Şubat 1832'de koleranın artık geçtiği ve yasağın eski biçimiyle geçerli olduğu ilân edildi. III. Friedrich Wilhelm tütün içmiyordu ve "açık bir yerde alenen tütün içmek hükümet kudretine karşı bir saygısızlık addediliyordu. O zamanın silindir şapka modasında keçe şapka giyen bir kimse ihtilâlci olarak şüphe altına alındığı gibi, cadde üzerinde her tütün içen de tehlikeli bir demokrat telâkki ediliyordu."

Berlin Polis Müdüriyetine vatandaşlar adına Schiulze imzasıyla verilen bir yazıda şöyle deniliyordu: "Vatandaşlara verilen haklardan istifade ederek onların menfaati namına mahzurlu kanunlar hakkında bizzat hükümdara aşağıdaki hususatı arz eylerim: hali hazırda caddelerde ve umumi yerlerde tütün içmeği men eden barbarlar zamanından kalma bir kanun mevcuttur. Bu zevk kimseye zarar vermez ve kimseye de mani olmaz. Ahlâk ve âdetlere mugayir olduğu da kafi derecede naks olunabilir. Almanya'nın bir çok büyük şehirlerinde bizzat medeni Fransa'da dahi bu hal hiç bir suretle edeb ve terbiyeye mugayir addedilmez. Bu sebepten medh edilmeğe layık bir polis müdürü bu memnuiyeti geri almak isterse halkın hürmetini celb edecek, bu suretle artık alınmayacak olan para cezaları hayvanat bahçesinin tekrar serbestçe ziyaret edilmesiyle telafi edilmiş olacaktır."

Almanya'da tütün içme özgürlüğü İtalyanların Avusturya tütününü boykot etmeleriyle başlayan süreç sonunda kazanıldı. 1847 yılında İtalya'da şu slogan yayılmıştı: 'Sokakta tütün içen ya Alman yahut casustur'. 1 Ocak 1848'de bağımsızlık örgütlerinin başlatılmasına karar verdiği tütünü boykot kampanyası, çocukların tütün içenlere saldırısıyla patlak verdi. Tütün içmek tehlikeli bir hal alınca Almanlar askerlere puro dağıtarak ve en az üç kişi dolaşmalarını öğütleyerek onları sokaklara saldılar. Hakaretler karşılıklı çatışmalara yol açmaya başlamış, ölenler olmuştu. 3 Ocak'ta hapishanedekilerin sokakta tütün içme koşuluyla serbest bırakılacakları dedikodusu yayıldı. Aynı gün askerler kahvehaneleri basarak halkı dışarı attılar ve tütün içtiler. O gün büyük çatışmalar oldu. Ertesi gün halk sinmişti, fakat boykot başka şehirlere sıçradı. 8 Ocak'ta subaylarla öğrenciler arasında çıkan çatışmada iki Avusturya subayıyla bazı öğrenciler öldü. Milano, Venedik ve Lombardiya'ya yayılan hareket, sonunda savaşa dönüştü. Piemonte-Avusturya savaşı, Paris'deki Şubat ihtilâli Avusturya'ya sıçradığında Metternich'in düşmesini kolaylaştırdı. Almanya'ya da yayılan ihtilâl Berlin'de oldukça kanlı oldu. 25 Mart 1848'de kralın aşağıdaki olağanüstü emirnamesi yayınlandı: "Şehir merkezinde ve civar sokaklarında yangın tehlikesi olmayan yerlerde tütün içme memnuiyeti kaldırılmıştır".

Tütün içmenin ne kadar önemli olduğunu, herhalde 1851'de Alman birliğine doğru atılan adımlardan biri olan Alman devletlerinin Frankfurt toplantısında Prusya'yı temsil eden Bismarck'ın öyküsü anlatabilir. Moritz Busch Bismarck'ın ağzından anlatıyor: "Askerlik komisyonunun müzakerelerinde Rochow Prusya'yı temsil ediyor ve bu mecliste yalnız Avusturya mümessili tütün içiyordu. Rochow tütün tiryakisi olduğu için memnuniyetle içmek istiyor, fakat cesaret edemiyordu. Ben oraya gidince aynı suretle puro içmeği şiddetle arzu ettim ve içmekte bir mahzur görmediğim için riyaset mevkiinde bulunan Avusturya elçisi Thun'dan ateş istedim ki, bu hal o ve arkadaşları tarafından hayret ve istikrah ile karşılandı. Herhalde bu vaziyet onlar için bir hadise idi. Bu defa da yalnız Avusturya ve Prusya elçileri tütün içiyordu. Fakat diğer elçiler bu hali o kadar mühim gördüler ki, mensup oldukları hükûmetlere yazarak ne suretle hareket etmeleri lâzım geleceğini intizan ettiler. Bu iş uzun uzadıya tedkik edilmeği icap ettiriyordu, bu da altı ay devam etti. Ve bu müddet zarfında her iki büyük milletlerin elçileri, Avusturya ve Prusya, tütün içtiler. Bundan sonra Bavyera elçisi Schrenkh dahi tütün içmek suretiyle mevkiinin kudretini temin etti. Saksonyalı Nostitz de herhalde içmek için büyük bir arzu hissediyordu. Fakat nâzırından henüz müsaade alamamıştı. Müteakip toplantıda Hanoverli Bothmer'in tütün içtiğini görünce hemen çantasından bir puro çıkararak içmeğe başladı. Şimdi yalnız Württemburg ve Darmstadt mümessilleri kalmışlardı. Bunlar hiç içmiyorlardı. Fakat kendi hükûmetlerinin haysiyet ve ehemmiyeti kendilerinin emsalinden aşağı kalmamasını icab ettiriyordu. Bunun için müteakip celsede Württembergli ince açık sarı renkte bir puro çıkardı ve memleketinin şerefine hiç olmazsa yarıya kadar içti. Yalnız Darmstadtlı kıskançlıkta bu kadar ileri gitmemek için içmemekte ısrar etti".

Sigara İspanya'ya Brezilya'dan geldi. 1844'de Fransa'da sigara üretimi başladı. Avusturya Rejisi kaba kıyılmış tütünle doldurulmuş ve kağıt purosu *(papier zigare)* denilen sigara-puro üretimine başladı. Sigaranın Avrupa'da yayılmasına da Kırım Savaşı yardımcı oldu. El ile yapılan ve purodan daha ucuza gelen sigarayı Türk, İngiliz ve Fransız askerleri burada birbirlerinden öğrendiler. 1860'dan sonra sigara için iyi tütün ve ince kağıt kullanılmaya başlandı. Avrupa hükûmetleri yeni ürünle ilgilendiler ve o zamana kadar rakipsiz olan puroyla rekabete başladılar. Avusturya Rejisi 1865 yılında ilk gerçek sigarayı *doppelsigarette* adıyla üretti. Bugünkülerin üç katı uzunluğunda ve iki tarafı zıvanalıydı. Ortadan koparılarak içiliyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tütün alışkanlığı bütün ülkelerde olağanüstü oranda arttı. "Henüz içmeyenler pek az müstesnasile içmeğe alıştılar. Harp sahalarında siperlerde iktiham olunan ruhi ve bedeni ızdırab ve yorgunluklar herkesin maruz olduğu daimi tehlike diğer cihetten imkânsızlık, uzun fasılalar ve sükûnet hüküm süren cephelerde boş zamanları tahrik edici bir meşguliyetle doldurmak arzusu" sigara içme nedenleri oldular. Askerlere öteki istihkakları yanında bir miktar da tütün verildi. Amerika Ordusunun Başkumandanı General Pershing, Washington'a şu telgrafı göndermişti: "Tütün günlük gıda gibi lâzım olan bir şeydir, derhal bin ton tütüne ihtiyacımız vardır".

[1] Kitabın Almanca adı *'Die Trockene Trunkenheit'* (Kuru Sarhoşluk)tur ve cizvit papazı Jakob Balde'nin 1638'de yayınladığı kitabından alınmıştır. On bölüm halinde düzenlenmiş olan kitabın aslında dört zeyil varsa da çevresinde tütünle ilgili bu yazıların birer paragraf halinde tanıtılmasıyla yetinilmiştir. X + 161 sayfa tutan kitapta 13 tablo, bir kısa kronoloji (Tütün Takvimi) ve kapsamlı bir bibliyografya (s.137-146) bulunmaktadır.

19. Yüzyılda İstanbul Hayatı

ENGİN ÇİZGEN

"1929 yılında Genç Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Alman Arkeoloji Enstitüsü Türkiye'de bilimsel çalışma izni aldığında, yapılacak çalışmaların ülke tarihinin tüm devirlerini kapsaması kararlaştırılmıştı. Anadolu'nun tarihöncesi devirlerinden antik devirlere, Ortaçağ'dan Osmanlı devrine dek uzanan bir geçmişinin varolduğu da göz önünde bulundurulacaktı. Bilimsel çalışma çerçevesinde kütüphaneyi, koleksiyonları ve fotoğrafları içeren bir enstitü arşivi kurulmuştu. Özellikle 60 yılı aşan bir zaman diliminde oluşturulan fotoğraf arşivinden bilim adamlarının yanı sıra geniş kitlelerin yararlanabilmesi ve onlara bu konuda tanıtım yapılması amaçlanmıştı. Geçmişe duyulan ilginin giderek arttığı, çağdaş ihtiyaçları yüzünden geleneklerin kaybolmaya yüz tuttuğu ya da akıl almaz kazançlar uğruna zengin bir geçmişe ait yeri doldurulamayacak hatıraların zarar gördüğü bir dönemde böyle bir girişim gerekliydi.

Enstitü'nün fotoğraf arşivi geçmişin büyük bir koleksiyonunun satın alınmasıyla yenilendikten sonra, yukarıda açıklanan görüşler nedeniyle diğer bireylere enstitüde bulunan malzemenin en azından bir kısmının ulaştırılabilmesi arzulandı ve elinizdeki kitabın oluşturulması kararına varıldı."

Yazarları, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*'na böyle bir giriş yazısıyla başlıyorlar.

Renate Schiele, 1932 yılında Doğu Almanya'da doğmuş. Münih'te Deutsche Staatslehranstalt für Photographie'de okumuş. 1965 yılında Türkiye'ye gelen Schiele, özellikle 19. yüzyıl ağırlıkta olmak üzere tarih araştırmalarına başlamış.

Prof. Wolfgang Müller-Wiener, 1923'de Friedrichswerth'de doğmuş. 1951 yılında Karlsruhe Üniversitesi'nin Mimarlık Fakültesi'ni bitirmiş. 1956-1962 İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde, 1962-1967 Kahire Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışmış. 1967-1976 Darmstadt Teknik Üniversitesi'nde mimarlık tarihi dersleri vermiş. 1976'dan 1986'ya kadar İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün genel direktörlüğünü yapan Müller-Wiener, 1977-86 yılları arasında da İstanbul Üniversitesi'nde misafir profesör olarak, arkeoloji mimari tarihi dersleri verdi.

19. Yüzyılda İstanbul Hayatı, Schiele ve Müller-Wiener'in birbuçuk yıla yakın çalışmaları sonucunda 27 × 20 cm boyutta 106 sayfa, Türkçe ve Almanca olarak ayrı ayrı basılmış.

19 Ağustos 1839 yılında, Fransız fizikçi François Arago tarafından, Fransız Bilimler Akademisi'nden bulunuşu dünyaya duyurulan fotoğraf, bulucusu Louis Jacques Mande Daguerre'in adıyla "Daguerreotype" diye anılmaya başladı. Görüntü elde etmek için kullanılan aracın da, elde edilen görüntünün de adı "Daguerreotype"dı. Bu yeni tekniği öğrenen mimar, arkeolog, ressam ya da maceraperestler, başta Orta Doğu olmak üzere, dünyaya dağılmaya başladılar. Osmanlı toprakları içindeki Orta Doğu ülkelerine gelenler ve bu arada gemilerin uğrak yerleri İstanbul ve İzmir limanlarında fotoğraflar çekenler bu ilk gezginlerdi. Frederic

Kitabın 80. sayfasında yeralan ve kadrajla kesilmiş fotoğrafın tüm boyutlarını gösteren baskısı. Kitaptaki fotoğrafta seyyar berberlerin sağında oturan ve solunda ayakta duran kişilerin olmadığı görülecektir.

Goupil Fesquet, Joseph Philbert Girault de Prangey, Maxime du Camp, Alfred Nicolas Normand, bu yeni tekniği Osmanlı İmparatorluğu'na getiren öncülerdir.

19. Yüzyılda İstanbul Hayatı'nda dönemin fotoğrafçılığı;

"1851-1856 yılları arasında fotoğrafçılığı başlatanlar James Robertson, E.Coranza ve Abdullah Kardeşler'dir. Hemen sonra G.Berggren, Kargopoulo Atelyesi ve Sebah and Joaillier bu öncüleri izlediler"(s.7) diye anlatılıyor.

İstanbul'da fotoğrafçılığın öncülüğünü yapanlar arasında, James Robertson ve ortağı Felice Beato, Ernest de Caranza (soyadı kitapta Coranza olarak yanlış yazılmış), Kompa, Carlo Naya (1845 yılında İstanbul'a geldi ve 1857 yılına kadar Pera'da stüdyo sahibi olarak çalıştı) ve Basil Kargopoulo'nun (stüdyosunun açılış tarihi 1850'dir) adları sayılabilir. Hemen sonra izleyenler ise yine sırası ile, 1857 yılında Pascal Sebah (daha sonra Policarpe Joaillier ile ortak olduğu için, El Chark olan stüdyonun adı, Sebah and Joaillier olarak değiştirildi) ve Abdullah Kardeşler'dir. (Kardeşlerden Kevork'un Venedik'ten tahsilini tamamlayarak dönmesi ile stüdyo 1858 yılında açıldı.)

1868 yılında ise ünlü fotoğraf stüdyolarına Andreomenos da katıldı.

Guillaume Berggren, 1855 yılında dünyayı gezmek amacı ile Stockholm'den gemi ile yola çıktı. Gezisine kara yolu ile devam eden ve uğradığı her yerde çeşitli konularda çalışan Berggren, 1866 yılında Rusya'nın Odesa limanına geldi. Buradan bir gemi ile Karadeniz, Boğazlar, Marmara, Ege ve Akdeniz yoluyla Marsilya limanına ulaşmayı kararlaştırdı. İstanbul limanında Osmanlı fotoğrafı için büyük şans sayılabilecek bir olay yaşandı.

Bazı gümrük işleri için limanda bekletilen gemiden inen Berggren İstanbul'da kalmaya karar verdi. Önceleri bir gemi firmasında çalışan Berggren, 1870 yılı başlarında fotoğraf stüdyosunu açtı. 1920 yılında 85 yaşında İstanbul'da öldüğünde hâlâ fotoğrafçılıkla uğraşıyordu.*

19. Yüzyılda İstanbul Hayatı, bir İstanbul masalı gibi okuyanı saran bir çalışma. Akıcı bir dille yazılan kitap, okuyucuyu yüzyıl öncesinin İstanbul'unda güzel bir geziye çıkarıyor. Genel İstanbul görünümleriyle başlayarak, ahşap evlerle çevrili sokakların dünyasına giriyorsunuz.

"Binbir çeşit baharat, şifalı ot, ıtırlı madde ve boyanın satıldığı Mısır Çarşısı'nın, İstanbul yerlileri ve dünyanın dört bucağından gelen yabancılar üzerinde büyüleyici, çekici bir etkisi vardı."

"Güzel kokular sürme ve kına kullanma, saç ve sakala pomat, kahve fincanlarına esans sürme, çubukların üzerinde bir parça ödağacı veya kurs, misafirlerin önünde buhurdanlıklarda esans yakma gelenekleri, attarların ve esans satıcılarının iyi işler yapmalarını sağlardı." (s.23)

Mısır Çarşısı'ndan içeri girip, dönemin sosyal yaşantısını esnafından başlayarak tanıtıyor kitap. Bu arada mide için macun formülü bile verilmiş. (s.25)

1861 yılında Bakkal esnafının Şehiremaneti tarafından tesbit edilen satış fiyatları (s.27), şekerciler, kunduracılar, Kapalıçarşı ve esnafı, kahvehaneler, bu mekanlardan portreler, yalnızca bir fo-

Kitabın 39. sayfasında yeralan Eminönü Meydanı'nın görünümü. Ön tarafta atlı tramvaylar görülmektedir.

toğraf tariflemesi olarak kalmayıp, gelenekleriyle birlikte bir düş gibi anlatılıyor.

Daldığınız bu dünyadan;

"Kaaaaahveciiiiiii..." (s.54) ya da

"Lahana kadar baş, on paraya traş" (s.60)

sesleri ile dikkatiniz başka konulara çekiliyor.

19. Yüzyılda İstanbul Hayatı ya da bir İstanbul masalı, eski İstanbul'u hatırlamak isteyenlerin kitaplığında bulunması gereken bir albüm.

Kitabın sonunda kaynakça ve indeksin olmayışı biraz yadırgatıcı.

Apa Ofset tesislerinde gerçekten büyük bir özenle basılan albümde hiç kabul edilemeyecek bir şey var. Bu da sayfa düzenine uydurmak için, kitaba basılan 100 adet fotoğraftan yalnızca 5 adedinin dışında (s.7, 8, 9, 94, 95), 95 adedinin kare boyuta getirilerek dörtte birinden daha büyük bir kısmının kadrajla kesilmiş olması. Bu kesilme sonucunda, sur kemerinin tamamlanmadan bir yarısının eksik kaldığı (s.82), grafik akış düzeni içinde göze hoş gelmeyen ve başı sonu belli olmayan çubukların fotoğrafın orta yerinden uzanıverdiği (s.69), bazı objelerin fotoğrafın çerçevesinin kenarına sıkıştığı (s.26) sayfalara çok sık rastlanıyor.

Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, 100.000 adetlik büyük bir fotoğraf koleksiyonunun sahibi. Fotoğrafların 15.000 kadarı sosyal, geri kalanı da arkeolojik konularda. Enstitü'nün bu zenginliği bundan böyle de *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı* niteliğinde albümlerle görücüye çıkarmasını dilerim. □

* Engin Çizgen, Photography in the Ottoman Empire 1839-1919, Haşet Kitabevi A.Ş., İstanbul 1987 (Sayfa: 59-67, 78-89, 90-99, 110-114).

Osmanlı Belgeleri Arasında Sultanlar ve Padişahlar

SUHA UMUR

Fatih Sultan Mehmed'in Fetihten Önce Galata Zımmîleri İle Yaptığı Ahitnamenin Sureti

Ben ki ulu padişah ve ulu şehinşah sultan Mehmed han bin sultan Murad hanım yemin ederim ki yerleri ve gökleri yaradan perverd-gâr hakkı içün ve hazret-i Resul aleyh-üs-salavat-ves-selâmın pâk-i münevver mutahhar ruhu içün ve yedi mushaf hakkı içün ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkı içün ve dedem ruhu içün ve babam ruhu içün ve benim başım içün ve oğlancıklarım başı içün ve kuşandığım kılıç hakkı içün şimdiki halde Galatanın halkı ve merdümdâdeleri atebe-i ulyâma dostluk içün elçile'ri (..... ile kal'ai mezkûrenin miftâhını getürüb bana kul olmağın itaat ve inkiyad göstermişlerin dahi kabul eyledim ki kendûler (....) âyînleri ve erkânları ne vech ile câri olageldiyse yine ol üslub üzre âdetlerin ve erkânların yerine getüreler ben dahi üzerlerine askerimle varub kal'alarını yıkub harâbe itmeyim buyurdum ki kendûlerin malları ve rızkları ve mülkleri ve mahzenleri ve bağları ve değirmenleri ve gemileri ve sandalları ve bilcümle meta'ları ve avratları ve oğlancıkları ve kulları ve cariyeleri kendûleri ellerinde mukerrer ola mütearrız olmayam ve üşendirmeyem (?) meta'ları ve avretleri ve oğlancıkları ve anlar dahi rençberlik ideler gayrı memleketlerim gibi deryadan ve kurudan sefer ideler kimesne mani ve zahim (?) olmaya muaf ve müsellem olalar ve ben dahi üzerlerine şer'i haraç vaz idem sal be-sal eda ideler gayriler gibi ve ben dahi bunların üzerlerinde nazar-ı şerifim diriğ buyurmayub koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kiliseleri ellerinde ola âyinlerince okuyalar ama çan ve nâkus çalmayalar ve kiliseleri alıp mescid itmeyim bunlar dahi yeni kilise yapmayalar ve Ceneviz bezirgânları deryadan ve kurudan rençberlik idüb geleler ve gideler gümrüklerin âdet üzre vireler anlara kimesne taaddi itmeye ve buyurdum ki yeniçeriliğe oğlan almıyam ve bir kâfiri rızası olmadığın müslüman etmeyeler ve kendûlerin aralarında kimi ihtiyar ederlerse maslahatları için kethüda nasbedeler ve buyurdum ki evlerine doğancı ve kul konmaya ve kal'a-i mezkûr halkı ve bezirgânları engüriyeden muaf ve müsellem olalar şöyle bileler ve alâmet-i şerife itimad kılalar tahrîren fî evâil-i şehr-i cemaziyelevvel li-sene seba' ve hamseyn ve semanemie.

GALATA KADILIĞI
Defter 17 - Sahife 190
Cemaziyelevvel başları 857 (10/20 Mayıs 1453)
(İstanbul'un fethi: 29 Mayıs 1453)

Mihrimah Sultanın Nikâhı

Yevm-ül-cuma fî 23 receb 946 (5.12.1539)

Sebeb-i tahrir budur ki cenab-ı (.... ....) hazret-i sultan Mihrimah bint-i hazret-i sultan-ı âzam sultan Süleyman han kıbelinden akd-i nikâh için Sünbül ağa ibn-i Abdurrahman ve Bilâl ağa ibn-i Abdurrahman şehâdetleri ile vekâleti sabit olan Selman ağa ibn-i Abdülmetin ve cenab-ı ali-i hazret-i Rüstem paşa ibn-i Abdurrahman kıbelinden akd-i tezevvüc için Mehmed bin Süleyman ve Mustafa bin Ömer şehâdetleri ile vekâleti sâbit hazret-i Süleyman paşa meclis-i şer'e hazırlar olup ve mezkûr Selman ağa hazret-i müvekkile-i merkumeyi zikrolunan vekâleti hükmü ile mumaileyh Rüstem paşa hazretlerine yüz bin tam-ül-vezin flori-i sultani mehr-i müeccel üzere tezviç ve nikâh edip ve müşarün-ileyh Süleyman paşa dahi hazret-i müvekkil-i merkum için zikr olunan mehr üzere akd-i mezbûru kabul ettikten sonra şerâit-i icab ve kabul akd-i nikâh kemâ-yenbağî riayet ve müeddî kılındıktan sonra bu huruf tahrir olundu fî yevm-ül-cuma es-sâlis-vel-işrin akib-üs-salat min şehr-i receb-ül-mürecceb li sene 946

Şuhûd-ül-vekâleten ve Mehmed bey el-müteferrika Ali bin Abdullah kethüda el-bevvâbin ve el-hac Aydın ve Hasan ve Sinan ve el-hac Mehmed ve Ahmed ebna-i Abdullah el-bevvâbin

EVKAF-I HÜMAYUN
Sicil 2 - Sahife 89
23 receb 946, Cuma (5.12.1539)

Abdülaziz'in Hal'inden Sonra 5. Murad'ın Tahta Çıkması Hakkında

İstanbul Kadısı semahatlû efendi hazretleri

Mukadderat-ı ilâhiyeden olarak bu kerre ittifak-ı umumî ile Sultan Abdülaziz hazretleri hal' ile taht-ı âli-i baht-ı osmanî

II. Abdülhamid şehzadeliği sırasında

vâris-i meşru'-u hilâfet-i ulyâ olan şevketlû mahabetlû kudretlû Sultan Mehmed Murad-ı hâmis hazretlerinin culûs-u meyâmin me'nus mülûkaneleriyle teşerrüf ederek biat-ı umumiyye resm-i celili emr olunduğu misillû sünnet-i seniyye-i seyyid-ül-mürsilinden evvel kıraat-i hutbe kaide-i mubareke ve müteyemminesinin taraf-ı eşref-i hilâfetpenahîlerinden bilvekâle îfâ olunması emrinde hutebâ-yı kirâma mezûniyeti hâvi hatt-ı humayûn-ı şevket meşhûn-ı melikdâri şeref pira-yı sahife-i sütur olmuş ve mantuk-ı münifi üzere keyfiyet Galata ve Eyüp ve Üsküdar nâibi efendilere bildirilmiş olmakla zât-ı semûhileri dahi keyfiyet-i mezuniyetlerinin ve esna-yı kıraat-ı hutbe-i şerifede nâm-ı nâmî ve ism-i sâmî-i hazret-i padişâhinin yad ve tilavet olunması hususunun Dersaadette bulunan bilcümle cevâmi-i şerîfe hutebâ-i kirâmına ifâde ve ilânına himmet buyurula deyû

İSTANBUL KADILIĞI
9 cemaziyelevvel 1293 (2.6.1876)

Sultan Murad'ın Hal'inden Sonra Abdülhamid'in Tahta Çıkması Hakkında

İstanbul Kadısı semahatlu efendi hazretleri

Sultan Murad han hazretleri culûslarından beri mübtelâ oldukları illetten ifâkat bulamadıkları cihetle şer'an mütehallî olduklarından taht-ı alî-i baht-ı osmanî vâris-i meşru-u hilafet-i ulyâ olan şevketlû mehabetlû kudretlû sultan Abdülhamid han-ı sanî hazretlerinin culûs-u meyâmın me'nus mülûkaneleriyle teşerrüf ederek biat-ı umumiyye resm-i celîli icra olunduğu misillû sünnet-i seniyye-i seyyid-ül-mürsilinden evvel kıraat-i hutbe kaide-i mübâreke ve müteyemminesinin taraf-ı eşref-i hilâfetpenahîlerinden bilvekâle îfâ olunması emrinde hutebâ-yı kirâma mezûniyeti havi hatt-ı humayun-u şevket meşhun-ı melikdari şeref pira-yı sahife-yi sütur olmuş ve mantuk-ı münifi üzere keyfiyet Galata ve Eyüp kadıları ile Üsküdar niyâbetine bildirilmiş olmakla zat-ı semûhileri dahî keyfiyet-i mezûniyetlerinin ve esnâ-yı kıraat-ı hutbe-i şerifede nâm-ı nâmî ve ism-i sâmî-i hazret-i padişahinin yad ve tilavet olunması hususunun Dersaadette bulunan bilcümle cevami-i şerife huteba-i kiramına ifade ve ilânına himmet eyliye deyû

Gece saat 7'de vürud etmiştir.

İSTANBUL KADILIĞI
Sicil 334 - Sahife 201 (defterin ikinci kısmında)
11 şaban 1293 (1.9.1876)

Abdülhamid'in Cülûsundan Sonra Adına Hutbe Okutulmasına Dair Tezkire

Faziletlû efendi hazretleri

Şevketlû sultan Abdülhamid han efendimiz hazretlerinin mes'adet efza-i vuku olan culûs-u humâyun-u mülûkanelerine mebnî bilcümle hutebânın nâm-ı hilâfetpenâhileriyle icrayı hitâbet etmelerine izn-i mahsûs-u şâhâneleri erzan buyurulmuş olduğundan îfâ-yı mukteza-yı celiline himmet olunması siyakında tezkere-i senaveri terkim kılındı.

Vezir-i Azam
Mehmed Rüşdü
(mühür)

Yevm-i perşembe saat yedide vürûd etmiştir.

İSTANBUL KADILIĞI
11 şaban 1293 (1.9.1876)

Sultan Abdülhamid'e Gazi Unvanının Tevcihi ve Hutbelerde Bu Unvan İle Yad ve Tavsif Olunması

İstanbul Kadısı faziletlu efendi

(.... ....) vuku' olan mukaddemât-ı muzafferiyyet münasebetile nâm-ı meâl-i ittisam hazret-i zıl-ullahinin menâbir ve mehâfilde Gazi unvaniyle yad ve tavsif olunmasının meşruiyetine dair tanzim ve taraf-ı sami-i hazret-i fetvâpenahîden ba-tezkere irsal olunan fetvâ-yı şerîfe mûcibince işbu şehr-i cemazi-ül-ulânın 5 inci Cuma günü bilûmum hutebanın cevâmîde nâm-ı meâl-i ittisan hazret-i hilâfetpenâhiye unvan-ı şerif-i mezkûre ile tavsif etmeleri için izin ve ruhsat-ı humâyun îtâ buyurularak keyfiyet Galata ve Eyüp kadıları ve Üsküdar nâibi faziletlû efendilere bildirilmiş olmakla zât-ı fâdılaneleri dahi esnâ-yı hutbe-i şerifede unvân-ı celil-i mezkûrun yad ve tilavet olunmak üzere ruhsat-ı seniyye-i şahânenin Dersaadette bulunan bilcümle cevâmi ve mesâcid-i şerifte huteba-yı kirâma ifâde ve ilâmına himmet eyliyesiz deyû

İSTANBUL KADILIĞI
Sicil 334 - Sahife 7 (İkinci kısmın)
3 Cemaziyel-ula 1294 (16.5.1877)

Perverd-gar: rızıklandıran, Allah. Merdüm: insan, adam. Atebe-i ulya: padişah katı. Kuru: kara, toprak. Diriğ: esirgeme. Nakus: çan. Engüriye: angarya. Kıbel: taraf. Mehr-i müeccel: boşanma veya ölüm halinde kız tarafına verilecek bedel. Kema-yenbağı: Layıkı veçhile, gereği gibi. Akib-üs-salat: namazdan sonra, Huteba: hutbe okuyanlar.

Tahsin Banguoğlu'dan Birkaç Hatıra

Çok Partili Hayata Girerken...

İSMAİL KARA

Ülkemizde demokratik yaşamın yeniden kurulduğu 1940'lı yılların ikinci yarısında, CHP DP'yle yarışabilmek için sağa kaymış, soldaki seçeneklere ise izin verilmemişti. Bu yapılanmanın mimarlarından biri daha aramızdan ayrıldı.

TAHSİN Banguoğlu Hoca'yı da kaybettik. Geçtiğimiz Ramazan Bayramı'nın ikinci günü (18.5.1988) arkadaşlarla birlikte merhum Banguoğlu Hoca'yı ziyarete gitmiştik. Her zaman olduğu gibi, "kallavi bardak"larla takdim edilen güzel çayların eşliğinde birçok şey konuştuk. Burada, konuşmaların önemli bulduğum -ve sanırım çoğu bilinmeyen- kısımlarını özetlemek istiyorum.

Tahsin Banguoğlu Hoca tanınmayan biri değil. Yine de anlattıklarının daha rahat değerlendirilmesi için CHP içindeki siyasî hayatını özetlemekte fayda var: 1904 Drama doğumlu olan Banguoğlu, 1943'te Bingöl milletvekili seçildi. Maarif Encümeni'nde çalıştı ve Halk Evleri Yüksek Danışma Kurulu Başkanlığı'na getirildi. CHP Genel İdare Kurulu üyesi oldu ve bu görevde iken parti yayınlarını, *Ülkü* dergisini ve Halk Evleri'ni idare etti. 1947'de parti içinde açık rejim taraftarı 35'ler hareketinin öncüleri arasında yer aldı. II. Hasan Saka (Kuruluşu: 9 Haziran 1948) ve Şemsettin Günaltay (Kuruluşu: 16 Ocak 1949) kabinelerinde Milli Eğitim Bakanı oldu. 1950'de seçimi kaybetti...

Anlattıklarından benim önemli bulup aktarmak istediklerime gelince:

1. II. Dünya Harbi'nin ardından dış ve iç şartlar Türkiye'de çok partili hayata geçmeyi zaruri kıldı. İnönü, kendisinin denetiminde olabilecek bir partinin kurulması düşüncesinde idi. Zaten güçlü bir partinin ortaya çıkıp CHP'ye rakip olabileceğine, hele iktidara gelebileceğine pek ihtimal verilmiyordu. Böyle bir ortamda İnönü, Faik Ahmet Barutçu'yu İstanbul'da bulunan Rauf Orbay'a gönderdi ve ikinci partinin onun tarafından kurulmasını istedi. Orbay, İnönü faktörünü gerekçe göstererek bu teklife yanaşmadı. Ona itimat edemedi ve bunu bir hile olarak gördü.

DP kurucuları dörtlü takriri verdikleri gün İnönü, parti genel kurulu üyelerini köşke davet etti. Ben de gittim. Baktım ki "etekleri zil çalıyor". Neşeli gözüküyordu. Genel sekreterden takriri yüksek sesle okumasını istedi. Önemsemez bir halde idi, takriri verenleri, özellikle de Bayar'ı rahatlıkla dize getirebileceği hafif bir rakip olarak buluyordu. İnönü, entellektüalistti ve Bayar'ı "cahil" olarak görürdü.

Bu sırada arkadaşlarımızdan Mustafa Kutlu, Tahsin Hoca'ya şu soruyu sordu: DP'nin kuruluşunda bir muvazaa durumu olmadı mı? İnönü ile Bayar arasında gizli bir anlaşma sözkonusu olamaz mı?

Şöyle cevap verdi: Böyle bir şey olduğunu sanmıyorum. Biraz önce de söylediğim gibi İnönü, Bayar'a kıymet vermezdi, muhalefet partisinin onun tarafından kurulmasına da çok sevinmişti. Yalnız 1946 seçimleri sonrasında aralarında gizli bir anlaşma oldu. 1946 seçimlerinin neticelerinde % 40 hile vardır. Seçimin hemen ardından yolsuzluklar ve hileler olduğu gerekçesiyle seçimlerin iptali gündeme geldi. DP bunun üzerine gitseydi, netice alma şansı büyüktü. DP buna lüzum görmedi ve bu konuda İnönü ile Bayar anlaştılar. Bunun dışında bir anlaşma ve muvazaa olayı bilmiyorum.

2. Ezanın yeniden Arapça okunacağı meselesi, DP tarafından 1946 seçimleri öncesinde gündeme getirildi. Bu konuyu ilk defa açıkça söyleyen Fuat Köprülü olmuştur. Seçim öncesi Ankara Çubuk'ta yaptığı bir konuşmada "İktidara gelirsek ezanı Arapça okutacağız" demiş ve bu slogan, hem CHP'de hem de Meclis'te büyük tedirginliklerle karşılanmıştı. Tahmin edersiniz ki, tedirginlik iki taraflı idi; bir taraftan laiklik akla geliyordu, diğer taraftan da halka sıcak gelecek bir slogandı, oyları büyük ölçüde etkileyeceğini kestirmek zor değildi.

3. CHP milletvekillerinin seçim bölgelerine gitmeleri ilk defa 1946 seçimleri arifesinde gerçekleşti. Ondan önce milletvekillerinin çoğu seçim bölgelerini bilmez ve tanımazlardı, kazanmak için gitmeye de gerek yoktu. İki misâl vereyim size: Yakup Kadri Bey (Karaosmanoğlu) Mardin milletvekili idi. Mardin'e gitmesini söyleyen bir arkadaşına verdiği cevap enteresandır: "Mardin'e gideceğime Çankaya'ya giderim, orası daha yakın". Herkes gibi Yakup Kadri Bey de milletvekili seçiminin Çankaya'da başlayıp bittiğini çok iyi biliyordu, halbuki Mardin çok uzak yerdi. Yahya Kemal Bey (Beyatlı) ise Tekirdağ milletvekili idi. Bir gün Tekirdağ'a gitmeye niyetlenmiş ve gitmiş. Valiliğe haber verilmedi tabii. Haber verilseydi resmî karşılama töreni yapılırdı. Tekirdağ'a inmiş, biraz dolaşmış, tanıyan, eden, soran yok. Şehrin en büyük çaybahçesinde uzun zaman oturmuş, tek kişi gelip de kim olduğunu sormamış, tanıyan çıkmamış. Yahya Kemal Bey, aynı günün akşamı hiç kimse ile görüşüp tanışmadan, konuşmadan geri dönmüş.

DERGÂH YAYINLARI ARŞİVİ

Tahsin Banguoğlu

Ben Bingöl milletvekili idim. Diğer arkadaşlar gibi ben de seçim bölgeme gittim. Halkın en yaygın şikâyetleri ve istekleri dinî konular etrafında toplanıyordu: Camiler bakımsızdı, imam yoktu, cenazeleri kaldıracak kişi bile bulunamıyordu. Çocuklara en iptidai, dinî bilgileri verebilecek insanlar kalmamıştı vs. Seçim sonrasında milletvekilleriyle bir araya geldiğimizde bu şikâyet ve isteklerin bütün Türkiye çapında geçerli olduğunu gördük. DP bu konulara el atmıştı ve halktan büyük ilgi görüyordu. CHP bu konuyu ele almak zaruretini gördü, yoksa netice kötü olabilirdi.

1947 CHP Kurultayı'nda laiklik ve din eğitimi konularının öne çıkması, ardından da din derslerinin ilkokullara konması, 1925'te kapatılan türbelerden bir kısmının açılması, Kur'an kurslarına ve hacca gitmeye izin verilmesi, nihayet İlahiyat Fakültesi'nin açılması da bu genel durumla ilgilidir. Meclis'te bu yolda hayli konuşma ve tartışma oldu. Başbakan Hasan Saka, Meclis'te şunu söylemeye mecbur kalmıştı: "Efendiler! Mekteplere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabta (seçimde) partimiz bir rey bile alamayacaktır".

I. Hasan Saka Hükümetinde (Kuruluşu: 10 Eylül 1947) Milli Eğitim Bakanı Reşad Şemseddin Sirer idi. Din dersleri için ilk komisyonu onlar kurdu. Bu komisyon bir din dersi kitabı da yayımladı. Fakat Diyanet İşleri Başkanlığı bu kitaba karşı çıktı, tenkit etti, yeterli bulmadı. Diyanet'in gerekçeleri ve tenkitleri haklı idi. Bunun üzerine Hasan Saka, Reşad Şemseddin'i "böyle kitap mı olur" diye azarladı. II. Hasan Saka hükümetinde Milli Eğitim Bakanı ben oldum. Bu dersleri koymak ve ders kitaplarını Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hoca'ya hazırlatmak bize nasip oldu. (Banguoğlu Hoca kendi döneminde din derslerinin ilkokullara konması ve ders kitaplarının hazırlatılması meselelerini de anlattı. Fakat bunları geçiyorum. Çünkü bunlar 1984'te yayımladığı *Kendimize Geleceğiz* kitabında var.)

Meclis'te din derslerine karşı çıkan milletvekillerinin en çok üzerinde durdukları konu laikliğin elden gideceği idi. Ciddi bir muhalefet vardı. Beni destekleyenler, Meclis'teki hocalar, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Nihat Erim, Vedat Dicleli, İsmail Rüştü gibi arkadaşlardı. Ben bir çözüm yolu olarak derslerin ihtiyarî (seçmeli) olmasını teklif ettim, bu teklif ilgi gördü ve havayı yumuşattı. Fakat bir hile yaptım; çocuklarının bu derse girmesini isteyen veliler değil, istemeyen veliler dilekçe vereceklerdi ve o çocuklar muaf olacaklardı. O sene bir tek kişi çocuğunun derse girmemesini isteyen dilekçe verdi, o da Prof. Dr. Bülent Nuri Esen'dir.

Enteresan bir şey daha oldu. O yıllarda Sivas'ta 5.000 kadar Ermeni vardı, kiliseleri kapalı idi. Duyduk ki, bunlar Müslüman olmak istemişler, fakat her ne sebeptense müftü olmaz demiş. Din dersleri ihtiyari olarak ilkokullara konunca Ermeniler de çocuklarının bu derslere girmesini istemişler. Vali beni telefonla aradı, tedirgindi, ne yapması gerektiğini benden soruyordu. Girsinler, dedim ve ilave ettim: O çocuklara benim adıma şeker dağıtın. 1950 seçimlerinde DP milletvekilleri buradaki Ermeni vatandaşlarımıza gittiler ve oylarını DP'ye verirlerse kiliselerini açacaklarını vaadettiler. Netice ne oldu bilmiyorum. □

Banguoğlu'nun çeşitli tarihlerde yayınladığı iki broşür

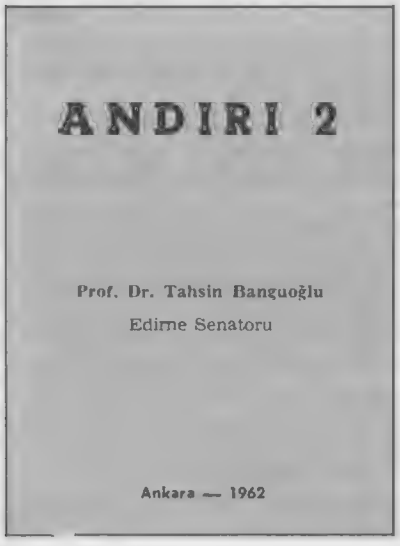

Türkiye'nin İlk Felsefe Dergisi:

Felsefe Mecmuası

MEHMET Ö.ALKAN

Bugün, bırakın özgünlüğü, başkalarının bulgularını bilme anlamında bile, felsefesiz bir ülkeyiz. Oysa, çağdaşlaşma sürecimizin başlarında bu yönde de ciddi ilk adımlar atılmıştı.

TÜRKİYE'de yayınlanan ilk felsefe dergisi 1913 yılında İstanbul'da çıkan *Felsefe Mecmuası*'dır. Gerçi bu yayına ilk niteliğini verirken dikkatli davranmak gerekiyor, zira aynı yıllarda Selanik'te M.Zekeriya'nın *Yeni Felsefe Mecmuası* adıyla bir dergi çıkardığı görülmektedir.[1] Bu iki farklı dergide Subhi Ethem gibi ortak yazarlar da vardır. Ama Ali Fuad ve Baha Tevfik'in "Sahib ve Naşiri" olduğu, yine Baha Tevfik'in "Mes'ûl Müdürlüğü"nü yaptığı *Felsefe Mecmuası*, gerek amaç ve içerik gerekse "felsefe"yi daha yoğun işlemesiyle ilk niteliğine daha uygun olduğu düşünülebilir.[2]

Böylesi bir dergi ve işlediği konular, kuşkusuz, ortaya çıktığı dönemin kimi özelliklerini taşımakla beraber, pek uzun olmasa da belirli bir değişme süreci içinde oluşan geleneğin de izlerini taşımaktadır. Bu nedenle *Felsefe Mecmuası*'nı konu alan yazımıza geçmeden önce, bir parça ve özet biçiminde tarihsel ara-alana değinmek istiyoruz.

Bilindiği üzere 19. yüzyılda, Osmanlı toplumunda yalnızca siyasal ve ekonomik anlamda değil, düşünsel açıdan da hızlı bir değişimi, dönüşümü kimi noktalarda da tam anlamıyla bir kopuşu gözlemlemekteyiz. Batı'nın "Ulûm ve Fünûn" ile "felsefe"sinin Osmanlı düşünce yapısına girmesi ve "ilim"den "bilim"e geçiş bu sürecin sadece bir boyutudur.

Bu bağlamda daha 1820'lerde ilginç bir girişim ve çabaya rastlıyoruz. Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi adıyla anılan, devlet dışında, giderlerini kendilerinin karşıladıkları, bilim ve felsefeye meraklı insanların gönüllülük temeline dayalı olarak kurdukları bir topluluğu görüyoruz.[3] Topluluğun amacı hem kendi aralarında -felsefe, matematik, edebiyat vb. konularda- bilgi alışverişinde bulunmak, tartışmak, hem de bu tür konuları öğrenmek isteyen heveskâr öğrencilere ücretsiz dersler vermektir. Üyeleri ve kurucuları arasında Melek Paşazade Abdülkadir Bey, Vak'anüvis Şanizade Mehmed Ataullah Efendi[4] ve İsmail Ferruh Efendi[5] gibi dönemin önde gelen kişileri vardır. Cevdet Paşa[6], ünlü tarihinde Abdülkadir Bey için "Eshâb-ı ilm ve fezâdan değil ise de câhil de değildi. Hatta muhibb-i ulûm ve maarif olmasından ekser o katda Ferruh Efendi ve Şanizade Efendi ile görüşüb birlikte düşer kalkar idiler..." diye yazar. Fünûn derslerini Şanizade, edebiyata ilişkin olanları Ferruh Efendi verirmiş. Cemiyet üyeleri çoğunlukla Ferruh Efendi'nin Ortaköy'deki sâhil-hânesinde (yalısında) toplanırlarmış. "Cemiyetin mesârifi tesviye olunup hattâ âza-yı cemiyetten birisi bir me'muriyete taşraya gitse yine hissesine aid olan parayı gönderirmiş."

Bu topluluğun, birçok önemli ismin yetişmesinde katkısı olduğu da bilinmektedir.[6]

Daha sonra bu topluluk, o dönemdeki Bektaşîlere karşı girişilen imha ve sürgün curcunası içinde dağıtılır. Bu tarikatla ilişkisi olduğu öne sürülerek, dinsizlik-materyalistlikle suçlanarak üyeleri sürgüne gönderilir.

Osmanlı Devleti'nde Batı'ya yönelim askeri güçlenme gerekçesiyle başlar. Böylesi bir meşrulaştırıcılık "Bilim"in gelmesini de kolaylaştırır. Eğitmen getirtmekle, teknoloji ithal etmekle yetinmeyen Osmanlı yöneticileri askeri okulların açılmasına ağırlık verirler. Bu askeri amaçlı okullar içinde tıbbiyenin özel bir yeri vardır. İlk materyalist eğilimler bu okullarda başlayacak ve Tıbbiye'de yoğunlaşacaktır. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde, Tıbbiye'de Fransız aydınlanmacıları ve materyalistlerinin yapıtlarının yaygın bir bi-

çimde okunduğu bilinmektedir.[8] Uzun dönemde Osmanlıdaki siyasal hareketin kaynaklarından biri durumuna gelmesinin nedenlerinden birini tıbbiyenin bu özelliğinde aramak gerekir. İlk Türk dergisi de *Vakayi-i Tıbbiye* adıyla bu okulda yayımlanır. Abdülhak Molla'nın girişimiyle, 1265 (1849)'da Cemaziyülevvel ayında İstanbul'da çıkan bu dergi akademik bir nitelikte olmaya özen göstermiştir. Gerek Abdülhak Molla'nın Sadarete sunduğu gerekçede gerekse derginin ilk sayısında "siyaset"den sözedilmeyeceği ısrarla belirtilmiştir.[9]

İlk çeviri felsefe kitabı Münif Paşa'nın *Muhaverat-ı Hikemiye* adıyla yayınladığı, Voltaire, Fontenelle ve Fenelon'dan çevrilen diyaloglardan oluşan yapıttır (1859).[10] Paşa, 1861'de ilk Türk dergisi *Mecmua-i Fünûn*'u çıkarır ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nden sonra ilk sivil kurum olarak nitelenebilecek Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'nin kurucularının başında yer alır.[11] Bu topluluk ve kurum hem çıkarttığı dergi ve yazıların içerikleriyle, hem etkinlikleriyle (kitaplık kurması, okuma salonu açması, kendi matbaasını kurması gibi), hem de uyandırdığı ilgi nedeniyle, bir yandan bir dönemin ürünü, diğer yandan da yeni bir dönemin başlangıcı sayılmak gerekir. Ancak yaptığı etki de sanıldığı ya da benzetildiği kadar büyük değildir.[12] Topluluk üyeleri "elité" nitelikli insanlardan oluşmaktadır. Cemiyetin kuruluş amacını Münif Paşa şöyle açıklar: "Sermaye-i saadet derin olan ulûm ve fünûn-u nâfianın Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de neşr ve te'minine say' eylemek niyyet-i hayriyesiyle mukaddemce baz'ı erbâb-ı ma'lûmâtdan mürekkeb olmak üzere Dersaadet'de (Cem'iyyet-i İlmîye-yi Osmanîye) unvânıyla bir cem'iyet teşekkül etmiş(tir)..."[13] Dergide yer alacak yazıların niteliği ise: "...herkesin anlayacağı sürette sehl-el-ibâre olmak üzere diyânet ve zaman-ı hâl politikesinden mâ-adâ kaffe-i fünûn ve sanayiie müteallik ma'lûmât-ı nâfiyi müştemil olacakdır..."[14] Güncel politikanın dışında kalma isteği -zorunluluğu- sonucu "Hulâsa-i Politike" başlığı altında uluslararası ilişkiler ve kimi ülkelerin durumları yazı konusu olmuştur. Dinsel konulara değinilmemiştir ama, dinsel dünya görüşünün alanı içinde kalan konular bilimsel bir biçimde işlenmiştir.[15]

Mecmua-i Fünûn ile başlayan "bilimsellik", anlaşılır dil, her konudan söz etme, popülarize edilen konular, ansiklopedizm eğilimi Osmanlı aydınları arasında yeni bir geleneğin başlangıcı sayılabilir. Bu eğilimin tipik -ve belki de "Beylik"- örneklerinden biri Ahmed Midhat Efendi'dir. Onun yayınladığı *Dağarcık* adlı dergide de aynı yönelimleri görmek olanaklıdır. Dinsel düşünüş ve açıklamalar doğrudan doğruya reddedilmez. Batı'daki bilimi, yeni buluşları ve açıklamaları aktarma gerekçesiyle dergide yayımlanan yazılar, dinsel-geleneksel dünya görüşüyle ister istemez çelişmektedir. Bu çelişmenin kısa süre çatışmaya dönüşmesi beklenenden farklı bir gelişme değildir. Dinin, insanın dünyaya gelişini yaratılış görüşüyle açıkladığı bilindiği halde, dergide Lamark'ın teorisine de değinerek bu dinsel açıklamalar zımni bir biçimde reddedilmektedir. Gerçi çıkış gerekçesinde yeni görüşlerin, düşüncelerin, bilgilerin Frenkçeden çevrilerek tanıtılacağı yazılmış[16] ve "din" konusunda dikkatli olunmuşsa da, "İnsan"[17], "Dünyada İnsanın Zuhuru"[18], "Kürre-i Arzın Fenn Nazarında Keyfiyet-i Teşekkülü"[19] gibi yazılarda açıkça materyalist açıklamaları yakalamak olanaklıdır. Dergide yayınlanan bu tür yazılar sonucu "Dinsizlik" suçlamasına uğrayan Ahmed Midhat, kendini savunmak amacıyla makaleler yazar, hattâ çok sonraları bile "Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeyi Müdafaa" adlı bir kitap yayınlayacaktır.[20]

Bu dergi bilim ile dinin, düşünsel zeminde yazılı bir çatışma konusu durumuna gelmelerinin bir simgesi olmuştur. Felsefe alanında ise İslâm felsefesinin kaynaklarından birinin Eski Yunan -İdealist- felsefesi olmasından dolayı çatışmadan çok, bir ölçüde uyum göze çarpar.[21]

I. Meşrutiyet'e kadar düzensiz bir biçimde aktarılan bilimsel düşünce (Ulûm ve fünûn) bu tarihten sonra ivme kazanacaktır. Çocuk dergilerine kadar "ulûm ve fünûn" ile ilgili yazılar girer.[22] II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminde "siyasal"dan söz açmanın olanaksızlığı nedeniyle legal basın edebiyat ve "ulûm ve fünûna" yönelir. Süreli yayınların çoğunun başlığının altında "Politikadan -siyasetten- ma'âda her şeyden bahs eder..." ibaresi yer alır. Bu dönemde siyaset dendiğinde basında ya uluslararası ilişkilerle ilgili konular, ya da devletin rutin işleri -atanma, nişan alma vb.- gibi konular yer alır. "Eleştiri" yoksunluğu hemen göze çarpar. II. Abdülhamid'in iktidarının ilk yarısında bilim ve bilimsel düşünce rahat bir çimlenme olanağı bulmuştur. Ancak 1885-1890 arası bilimsel düşüncenin kendiliğinden doğurduğu dinsel inancın zayıflaması üst yönetim katlarında ve bizzat Abdülhamid'in kendisinde rahatsızlık uyandırmış, önlemler alınmasını istemiştir. Önlem olarak öncelikle Mekteb-i Mülkiye gibi okullarda kuruluşundan beri yer almayan dinsel derslerin ders izlencelerine konulması, nicelik ve nitelik olarak artırılması yoluna gidilmiştir. Ancak bilimin devletin güçlenmesi ve modernleşme için zorunlu olduğu kabul edilmiş olduğundan, inançsızlık doğurması gibi olumsuz etkilerine kimi zaman göz yumulunmak durumunda kalınmıştır.[23] Bu arada anılması gereken bir kişi de Beşir Fuad'dır. *Hafta, Hâver, Güneş* gibi yayın organlarında ve yayınladığı -tercüme-i hâl vb.- yapıtlarında pozitivizmin ve materyalizmin savunuculuğunu yaptığını görüyoruz.

Genel anlamıyla Dünyevî -Seculariste özel anlamıyla materyalist düşüncenin Osmanlı aydını arasında yayılmasının siyasal alandaki en önemli sonucu, kuşkusuz, Jön Türkler'in ortaya çıkışında kendini gösterir. Tek neden olmamakla beraber, dünyevi düşüncenin siyasal katılmayı güdülediği düşünülürse; maddenin yasalarını, neden-sonuç ilişkisini yaşanan dünya üzerinde açıklamak, doğal bilimlerin kullandığı yöntemleri siyasal, toplumsal olayları, olguları açıklamakta kullanmak, bir ölçüde siyasal katılma ve muhalefetin cognitive-bilişsel kaynağını oluşturmaktadır. Ders izlencelerinin içeriği, ders dışı etkinlik, kitle iletişim araçlarında "Ulûm ve Fünûn"a verilen ağırlık, arkadaş grubunun etkileri siyasal toplumsallaşmada da belirleyici[24] olduğuna göre siyasal muhalefetin ilk kez Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda çıkması bir rastlantı olmamak gerekir.

İlim'in dinsel içerikli bir kavram olarak algılanması onu, Osmanlı toplumunda ayrıcalıklı bir yerde tutuyordu. Bu nedenle ilk anda "Ulûm ve fünûn"'un bu yapıya girmesi oldukça kolay olmuştu. II. Abdülhamid yönetimi boyunca ister devlet katında olsun, ister muhalefetde olsun "İlim" hem ilerleme hem devletin kurtarılması hem de güçlenme için ortak araçlardan biri durumuna gelmiştir. Ancak ilk andaki İLM'den Bilim'e geçiş kolaylığı kısa süre içinde ve oldukça uzun sürecek bir çatışma odağı durumuna gelmekte gecikmemiştir.[25]

Önceleri -Yeni Osmanlılarda olduğu gibi- uzlaştırma, bağdaştırma denemelerine girişilmiş ve kimi zaman da Dr. Abdullah Cevdet'te olduğu gibi bir toplumsal ilerleme aracı olarak dinden yararlanma yoluna gidilmişse de bilim ile din arasındaki çatışma II. Meşrutiyet'te yeni bir boyut kazanmıştır. II. Meş-

rutiyet'in göreli özgürlük ortamı içinde, önceleri "muhalefet" olmaktan başka ortak düşünceleri olmayanların da ortaya çıkmalarıyla düşünce alanı gerek siyasal gerekse felsefi olarak zenginleşmeye ve *"net"*leşmeye başlar. Bu oluşuma koşut olarak bir ölçüde uzmanlaşma da gündeme gelir. Din ile bilim arasındaki uyum azalmaya, bilimsel-materyalist ve dinî -geleneksel- idealist dünya görüşleri arasındaki cepheleşme daha bir açıklık kazanmaya yüz tutar. Çatışma ve kalem savaşı dikkat çeker.

İlim'den (dinden) bilime geçiş, yukarıda da belirtildiği gibi önceleri kolay olmuş, ama uzun dönemde düşünce tarihinde bir sorun halini almıştır. Çok sonraları -ve günümüzde bile- dinsel dünya görüşünün egemen olduğu çevreler ısrarla "bilim" yerine "ilim" sözcüğünü kullanır olmuşlardır. Kuşkusuz bu iki kavram arasındaki yeğleme sorunu dilde sadeleşmeden çok içerdikleri anlam ve simgeledikleri dünya görüşünde gizlidir. Maddiyatçılık ile maneviyatçılık (madde ve manâ) arasındaki derin ayrım ve çatışmanın köklerini işte bu uzun ama belirgin süreçte aramak gerekir.

II. Meşrutiyet'te Osmanlı aydınının tipik özelliklerinden biri olan Ansiklopedizm *"Resimli Kitab"* gibi yayınlarda sürdürülürken *"Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası"* gibi dergilerde de bu eğilim bir ölçüde terk edilerek kısmî bir uzmanlaşma başlamaktadır. "Kritik Söylem Kültürü"[26] yaygınlaşmaya, popülarize anlatım ve yalın dil kullanma geleneği sürmektedir. İşte bu ortam içinde Türkiye'nin ilk felsefe dergisi olan *Felsefe Mecmuası* yayın yaşamına çıkar.

"Teceddüd-ü İlmî ve Felsefî -Bilimsel ve Felsefi yenilikler- Kütüphanesi" tarafından yayınlanan bu dergi, onbeş günlük olmalıdır.[27] Birinci sayısında "Felsefe Mecmuası" başlığının hemen altında "Muârızlara Hürmet, Lâ-kâydlara Merhâmet" cümlesi okunmaktadır. Derginin ikinci sayısında, buna ek olarak başlığın hemen üstünde "Din gayr-ı ihtiyari bir felsefe, Felsefe İhtiyâri bir dindir" cümlesi yer alır. Yalnızca 10 sayı yayınlanabilecek olan bu derginin birinci sayısında yer alan "Maksad ve Meslek" bölümünde "Felsefe"nin tanımı yapılır: "Felsefe istikbâlin ilmidir. Her asırda her yerde ilm ve fenn muayyen bir noktaya kadar ilerleyebilmiş ve oradan öteye geçmek arzu ve istidâdını göstermiştir. İlm ve fennin geçemediği saha, farâziye ve nazâriye sahâsıdır ki buna felsefe denir. Şu halde her zaman dünün felsefesi bugünün ilm ve fenni, yarının ilm ve fenni bugünün felsefesidir." Görüleceği üzere bilim ve felsefe arasındaki "olmazsa olmaz" ilişkisi açık bir biçimde ortaya konuyor ve felsefe bir bilim olarak kabul ediliyor.

Dergi ile birlikte, öğrenciler için "Mekteb Dersleri" adı altında bir de ek verilmiştir. Bu derslerin de içeriği "Bilim ve Felsefe"dir. Bu ekte yer alan felsefe tanım ve açıklamalarında da dinsel-geleneksel felsefeden kopuşu görmek olanaklıdır.

"Felsefe bir ilm-i alâl-um, bir ilm-i nâzım, ve bir ilm-i evveldir. Hülâsa felsefe düşüncenin ilmi oluyor. Düşünmeyi öğretiyor... Buradan anlaşılıyor ki umûmî ve küllî olan ve bütün husûsî ilimlerin fevkine yükselerek vücûd ile ilmin ta menâbi'ne çıkan şeyler felsefenin mevzûunu teşkil edecek. Hâlbuki diğer eşyaya hâkim olmak meziyyetine hâiz iki mevcûd vardır ki tedkiki felsefeyi büsbütün, istiâb etmemekle (kapsamamakla) beraber ona mensubdur: Tabiiat ve İnsan.

"Her vücûdun ilk bâdi'si (nedeni), üssü (temeli), mebâdî (başlangıcı), mükevvini (yaratıcısı) tabiiatdır... İnsan ise âlemin merkezidir. Zirâ daire-i ilmimize giren her şey bizim için mevcûd, girmeyen ise mâ'dûmdur (yoktur)... Bize göre mevcud olan da derece-i taallûkumuza (ilgi derecemize) göre ve kavanin-i taakkûlûmuz (akıl erdirme yeteneğimiz) kadar mevcûddur... Felsefe falân ve filan şey'i öğretmez, düşünmeyi öğretir. Her şey'in üssünü aramağa, her şey'i ta'mik etmeyi (incelemeyi), her şey'i açık görüp göstermeye çalışır. Hülâsa muktedir ve mümtaz adamlar yetiştirir. Minhac-ı felsefenin ilk muâmelesi tarassud(gözlem)dur, insanın kendi kendini tarassududur... Tabiyât-ı beşeriye hiçbir dehâ kuvvetiyle teferrüz edilemez (anlaşılamaz)..."[28]

Yukarıda ilk alıntısını yaptığımız felsefe tanımından kolayca anlaşılacağı üzere bilimin ayrıcalıklı yeri kolayca anlaşılır. Bu dönemde eleştiri ve toplumu, kavramları yeniden yorumlama, tanımlama yaygın bir tavırdır. Bilindiği üzere "ilm" dinsel içerikli bir kavramdır. En geniş anlamıyla "bilgi" olarak kullanılır. Belirli bir mutlaklığı, değişmezliği simgeler. İşte *Felsefe Mecmuası*'ndaki "Muhaberat" köşesine mektup yazan bir okuyucu, "ilm" sözcüğünden rahatsızlığını şöyle belirtir: "...İlm en gayr-ı muayyen, vâhi (yararsız), kelimedir... ilm yoktur, âlim yoktur. İlm demek ma'lûm demektir. Dünyada mâ'lum hiçbir şey yoktur. İlm kat'idir, mutlaktır, muâyyendir, lâ-yetegayyeridir (değişmezdir). Kat'i, mutlak, lâ-yetegayyeri hiç bir şey yoktur. O halde ilm de yoktur, olamaz. Hal-i hazırdaki ilm: tecrübe devrindedir... tecrübe yapabilen... işte o âlimdir..."[29] İlm sözcüğünden rahatsızlığı anlatan bu mektuba Baha Tevfik'in verdiği "cevab"ta[30] günümüzdeki tanıma yaklaşan bir anlamı buluruz: "...ilmi kat'i bir sûrette mâ'lûm ve ma'ruf ma'nâsına almak mecburiyeti olmadığından isti'malinde bir mahzur yoktur... İlmin mutlâkiyet ve nisbeti: ...ben ekser âlim ve mütefekkirler gibi ilmin *nisbî* (a.b.ç.) olduğu fikrindeyim..." Daha sonraları dilde sadeleşme akımı çerçevesinde belki de bu farkı vermek amacıyla ilm yerine bilim sözcüğü önerilecektir. Yine ilm konusunda "...İlim eşyanın i'zahıdır ki esbab ve kavanin vasıtasıyla ta'yin eder... Bu kavaninin en yüksek derecede olanı en umûmîsidir. İlm tefekkür ile, tefekkür sevda-yı hakikâtle vücuda gelip te'sir-i sevda-yı hüsn ile i'câd olunan ve tahayyülün bir netice-i tabiîyesi olan şi'rden daimâ iftirak eder (ayrılır)..."[31] Burada ussal bir dille anlatılan şair ile bilim adamı arasındaki farka daha önce Beşir Fuad da değinmiş ve ozanları halkı yanlış bilgilendirdikleri için yermiştir. (Bedenin merkezini beyin yerine kalb olarak göstermeleri nedeniyle.)

Toplumsal bilimlerin de Osmanlı toplumuna ne kadar geç girdiğini biliyoruz. *Felsefe Mecmuası*'nda yabancı dergilerle ilgili tanıtımlar yapılırken konu toplumsal bilimler ve toplumbilime gelince, bu konuyla ilgili olarak tanıtımı yapanın ilginç görüşlerine rastlıyoruz.[32] "...Memleketimizde ulûm-u içtimaîye ile ilm-i içtimaî daimâ birbirine karıştırılıyor... Halbuki ilm-i içtimaî büsbütün başka, yeni fakat muazzam bir şûbe-i ilmiyedir. Buna dair lisânımızda kifâyetsiz ve anlaşılmadan yazılmış bir eserden başka bir şey' yok.[33] Halbuki ilm-i içtimaî bilinemeden cemiyetlerin ne surette yaşamakta olduklarını ve onları idare etmek için ne gibi tedâbir ittihazı lâzım geldiğini anlamak mümkün olamaz. Hususiyle bizim memleketimiz gibi tezebzüb (kararsızlık)-ü içtimaî içinde yuvarlanan muhitlerde ve ilme olan ihtiyâc-ı azim daha ziyâde kuvvet ve rev nakla câhir olur. Bundan pek çok seneler evvel bugün duçar olduğumuz felâketleri vâzıh bir lisân-ı irşad ile bize haber veren vatandaşlarımızın tabîi kerametleri yoktu; onlar ancak bu ilme, ilm-i içtimaîye istinad ediyorlardı..."

Yukarıdaki alıntıdan genelde bilimin, özelde toplum-sal-bilim-ler-in Osmanlı aydınında nasıl önemli bir yer tuttuğunu anlamak hiç de güç değil. İleride

Batı hayranlığı ve din ile ilgili örneklerde de benzer yönelimi, çarpıcı tutkuyu görmek olanaklıdır. Bilimin bu yeri adeta artık dinin oynadığı rolü üstlenmesi anlamına da gelmektedir.

Bu ilk felsefe dergisinde Türkiye'de ilk defa bir *Felsefe Kâmusu* hazırlama çalışmaları başlamıştır. Bu amaçla derginin kimi sayılarında ve *Mekteb Dersleri* adlı ekin aralarında felsefi kavramların Fransızca ve Osmanlıca karşılıklarıyla açıklamaları içeren sayfalara yer verilmiştir. Türkiye'nin ilk Felsefe Dergisi'nde yer alan bu ilk felsefe sözlüğü hazırlama çabasının gerekçesi şöyledir: "...Kimya ıstılahâtı bilmeyen bir kimse, kimyager değilse mâzur addedilebilir. Hendese ıstılahatı bilmeyen de mühendis değilse kezâlik mâzurdur. Çünkü ne kimya ne de hendese umûma mahsus ilimlerden değildir. Onların mütehassısları olur ve mütehassısları tarafından mevzu-u bahs edilirler. Halbuki felsefe böyle değildir. O bütün tabakât-ı beşeriyeye hattâ en basit ve adîyelerine bile şâmildir. Herkesin kendine mahsus âmîyâne (sıradan) yâhut âlimâne bir felsefesi vardır. Binaenaleyh herkes -doğru bir suretde idare-i kelâm edebilmek için- ıstılahât-ı felsefiyeyi bilmek mecburiyetindedir..."[34]

Ne yazık ki bu çaba sonuçlandırılamamıştır.

Derginin birinci sayısında başlayan ve dokuz sayı sürecek olan "Felsefe-i Hazıra- Kant" başlıklı yazı dizisi Baha Tevfik tarafından kaleme alınmıştır.[35] Baha Tevfik, Kant'ı Kopernic'e benzeterek "...Kozmografya âleminde Kopernic ne yaptı ise âlem-i ilmde Kant da onu yaptı. Kopernic, güneş arzın etrafında döner nazariyesini netâyic ve tafsilâtı bozmadan değiştirdi. Ve tamamiyle aksine bir nazariye vâz' ederek, arz güneşin etrafında döner: dedi. İşte bunun gibi Kant da o zamana kadar (akıl: eşya etrafında döner) nazariyesini bozarak (eşya: aklın etrafında döner) kâidesini vaz'etdi" benzetmesini yapacaktır.

Dizi yazılardan biri de Lamark üzerinedir.[36] Evrim kuramı ve kuramcıları ile ilgili yazı ve kitaplar yayınlamış olan Subhi Ethem'in kaleme aldığı ve beş sayı süren bu diziyazı, Evrimci Kuramın kurucularından olan Lamark'ın yaşamı ve görüşlerini konu almaktadır. Subhi Ethem, Lamark'ın yeterince anlaşılamamış olmasından yakınarak yazısına başlar. Hattâ Darwin bile böyle bir tavır içine girmiştir. Oysa Lamark Evrim Kuramına temel ya da esin kaynağı olacak birçok düşünce öne sürmüştür. Üstelik onun döneminde, Darwin'in döneminde olduğu gibi ne hazır bir okuyucu ne de yeterince gelişmiş bir bilimsellik düzeyi vardır. Bu nedenle Lamark'ın ayrı bir yeri vardır, ve öncelikle anılması gerekir, görüşünü öne sürer.

Din konusu derginin çeşitli nedenlerle değindiği bir konudur. Ancak bu konu işlenirken toplumsal duyarlılık gözardı edilmemekte, saygın bir tavır sunulmaktadır. Derginin tümü gözönüne alındıkta, dinsel düşünüş tarzının tamamıyla reddedildiği görülür. Bu reddedişin en önemli özelliği bilimsel bir biçimde olmasıdır. Doğrudan doğruya dinsel düşünüşün açıklamaya çalıştığı alanlara girerek, bu alanlara bilimsel bilginin verilerini sokmaya çalışmaktadırlar. Kuşkusuz, bu bilimsel bilginin düzeyi, Batı'nın 19. yüzyılda ulaştığı düzeyden daha fazla değildir.

İşte bunun örneklerinden biri Subhi Ethem'in yazı dizisinde karşımıza çıkar. "...tetâbuk (uyum), tekâmül, müktesâb seciyelerin intikâli (kazanılmış niteliklerin aktarılması), Lamark taraftarlarının beyân ettikleri İstihâle (başkalaşım) Nazariyesinin üç mühim rüknüdür (esâsıdır). Bu müselsel rüknün fennde ne gibi bir inkılâb yaptığı tâ'kib edilirse insan hayretlere düşer. Beşeriyeti efsanevî bir akideden, en açık ve sâde tâ'biriyle edyânın (dinin) mugalâtasından (yanılgı-yanlışlarından) kurtardığı için bu irâe'nin (kanıtlamanın) kıymeti cihan değer..."[37] Bir sonraki yazıda daha da açık biçimde "...ulûm-u tabîiyyenin Aguste Comtu olan Lamark[38]... bugün mevcûdların bir *Allah* tarafından değil, *belki bi-nefsîhi-i tenâsül* (a.b.ç.) (kendiliğinden türeme) vasıtasıyla vücûda gelip tedricen muhitine uyarak bu hâle geldiklerini musırrâne (ısrarla) söylemiştir..."[39, 40]

Kimi zaman böylesi -biraz ileride yine göreceğimiz gibi- açıkça reddedişin yanısıra *Mecmua-i Fünûn ve Dağarcık*'ta olduğu gibi dine hiç değinmeden, ama dinin daha önce açıklamış olduğu konular, bilimsel bir olağanlıkla devre dışı bırakılmaktadır. Mekteb Dersleri bölümünde yayınlanan Ahmed Nebil imzalı "Arzın Menşeî ve Tarihi"[41] başlıklı yazı ve *Felsefe Mecmuası*'nda tamamı yayınlanması amaçlanan, ancak 10. sayı ile ilk iki bab'ı tamamlanabilen Ernest Haeckel'in "Kâinat'ın Muammaları"[42] adlı yapıtının çevirisi bu tür yaklaşıma örnek oluşturmaktadır.

Baha Tevfik, Kant'ın felsefesindeki Allah kavramına değinirken, kendi görüşünü de araya sıkıştırır. "...Bize kalırsa Allah fikri esâsen bir faraziyedir. Bu faraziye insanların kendi nefsini düşünmelerinden ileri gelmiştir. Ebediyen yaşamak fikri insana ölümü muvakkat addetmek ve bir müddet sonra dirilerek yine hayata devam eylemek fikrini vermiş ve bu ölüm beşerin aczini meydana koyduğu için fikr bu gibi aczlerden daha yüksek bir mükemmeliyet tasavvuruna mecbur olmuştur; işte bu tasavvur *Allah*'dır (a.b.ç.)..."[43]

Din konusunda derginin yaklaşımını biraz daha açığa kavuşturmak için Memduh Süleyman'ın "Felsefe-i Edyân"[44] başlıklı yazısından da kısaca söz etmek gerekiyor. Bu yazıda din dokunulmaz bir inanç olmaktan çıkarak bilimsel bir inceleme nesnesi durumuna gelmiştir. Yazı, şöyle başlar: "Âlem-i Şark'a nazaran din, tabîiyât-ı beşeriyede mevcûd bir mevhibe-i ilâhiyyedir (Allah vergisidir). Lâkin bu tâ'rif târif-i tam olamaz; çünkü bu, edyân-ı hakikiye dâhiline giremeyen mecûsilik, putperestlik ve sâire gibi itikâdâtı din nâmı altında toplamaklığımıza mâ'ni olur." Yazı din ile mith'in (söylence) halk arasında karıştırıldığına değinilerek sürer "... ilmî bir zeminde din ile esatir arasında pek çok fark vardır; esâtir, eşhasın (kişilerin) ihtirâî (oluşturduğu) değil, fakat tarih-i müsbetin teftişinden âzâde olan ve insanların hiss-i san'atlarına göre tezyi edilen (süslenen) tarihlerin hey'et-i mecmûsudur. Din ise evvel emrde bir hiss ve hissin menâsik (rite - tapınma) tâ'bir edilen hareket-i mahsusa vasıtasıyla izhârıdır (gösterilmesidir)..." Daha sonra yazıda Kant, Max Müller, Tylor[45], Jean Marié Guyau ve Salomon Rainbach'ın din tanımlarına yer verilir. Dinin kökeni konusunda "Tabu", "Animisme" ve Kutsal Kitab'a değinilip, Hume'un görüşüne yer verildikten sonra, makaleyi şöyle bitirir. "...gerek tabu gerek animisme esâsı ve ruhu itibariyle tedkik edilecek olursa görülür ki, bunlardaki en büyük âmil tevehhüm (kuruntu)dür. Bugün müessesât-ı içtimâiyede en mühim bir mevkii işgâl eden din bu kâbil ibtidâî halet-i ruhiyeden ileri gelen bir hissin fikir halinde tezâhür etmesi ve batın batı'na (kuşaktan kuşağa) ırsen temâdi edip (sürüp) gitmesidir."

Osmanlı toplumunda dinin oynadığı birincil rolün azalması Batılılaşmaya koşut olarak gelişmiştir. Batı ile bir biçimde ilişkiye geçmiş insanların -Halet Efendi gibi istisnaları olmakla birlikte- Batı üstünlüğü karşısında duydukları hayranlık üstyapıda yeni bir yönelimin başlangıcıdır. Tanzimat'tan çok önce başlayan yönelim, son dönem Osmanlı Düşünce Tarihi içinde ve Cumhuriyet'in resmî ideolojisinin ağırlıklı birer öğesi olarak karşımıza çıkar. Kimi Osmanlı Aydın'ı Doğu'nun kendi-

ni yeniden üretemeyen düşünce yapısına karşılık, Batı'nın oldukça geniş düşünce iklimi karşısında kendisinin de içinde yer aldığı Doğu'yu küçümseyerek, kimi zaman terk etme noktasına varır. Bunun olağan sonucu bir tür Batı Fetişizmi'dir. "...biz Araplarda bir medeniyet olduğunu inkâr etmiyoruz. Fakat bugünkü fenne hâdim olabilecek ve menşei Araplığa müteallik yeni bir nazariye-i ahlâkiyenin yokluğunu söylüyoruz". Bu "yokluk" yalnızca ahlâk kuramında değildir. Felsefe alanında da aynı yoruma tanık oluyoruz. "...bu lisânda (Arapçada) yeni bir nazariye, kendine mahsus bir fikr-i felsefi bulmak mümkün değildir. Orada ne varsa hepsi eski Yunanistan'dan gelmiş ve üzerine birçok laflar (tasavvurât ve tasdikât) ilâve olunarak çoğaltılmıştır. Hepsi kuru felsefeden ibarettir..."[46] Doğu'nun bu tükenmiş yapısına karşılık Batı tek çıkış yoludur. "...evvel âhirde müteaddid defalar söyledik ki Şark'taki felsefe eski Yunan felsefesinin, illetlendirilmiş, şekli bozulmuş, fakat tekâmül ettirilememiş bir kadidîdir (zayıf bir kopyasıdır)... Eğer memleketimizde cidden inkılâb-ı ilmî ve felsefî yapmak istiyorsak gözlerimizi Garb'dan ayırmayalım. Çünkü Garb bugünkü azimet-i ilmîyesiyle bütün â'sara (yüzyıllara) tefevvuk etdi (üstün çıktı). Biz kendi kendimize o dereceye vâsıl olmak istersek belki on asırda muvaffak olamayız. Binaenaleyh hiç durmadan o menba-i feyz ve terakkiden hisse-çin (pay) almaya çalışmalıyız. Biz risalemizde mümkün mertebe kemâlât-ı garbîyeyi memleketimize nakl etmeye gayret ediyoruz..."[47]

Yalnızca din değil, ahlâk kurumu da bilimsel bir zemine çekilerek işlenen konulardan biridir. Toplumsal ilişkileri düzenleyen ahlâk kurumu uzun yıllar din ile aynı potada bulunmuşken, bu dergi çevresinde, yavaş yavaş hem geleneğin hem de dinin etki ve denetimi altından sıyrılıp, felsefenin bir dalı ve laik bir konu olarak işlenecektir. Ahlâk artık dünyevi bir ahlâk olma yolundadır. Ahlâk iyiyi kötüden ayırmak değil, iyi ya da kötü olduğu kesinlik kazanmış eylemlerin yapılıp, yapılmamasıdır. Bu "iyi" ve "kötü" değerlerinin belirlenmesi işi de "...bütün ilm ve fenlerin ve tekmil maarifin en esâslı bir vâzifesidir..." Görüleceği üzere değer yargılarının belirlenmesi görevi de din ve gelenekten ayrı düşünülmektedir. "...Ahlâk insandaki nefs hâkimiyetini tamamiyle te'mine vâbestedir... şu halde ciddi bir ahlâk hasıl eylemek için evvela maarifî mümkün mertebe ta'mim etmek, sâniyen efraddaki hâkimiyyet-i nefsiye kuvvetini tezyid (çoğaltma) ve tenmiye eylemek (artırmak) lâzım gelir... bir memleketin muhafızı, münecisi (kurtarıcısı), rehber-i teâlisi nasıl hükümetten ziyâde millet, milletden ziyâde ferd ise ferdin istinâdgâh-ı hakikiyesi de ahlâktır..."[48]

Ortaçağ ahlâk kuramlarını batıl ve din gibi "gayr-ı müşterek esâslara" dayalı olması nedeniyle kabul etmeyen Baha Tevfik, Aristoteles'in "Hayr" Epikuros'un "Haz" merkezli ahlâk anlayışlarını da kabul etmez. "...Dinî ahlâk tarafdarlarının fikirleri de şâyan-ı kâbul değildir. Çünkü muhtelif edyân ile meskûn bir memleketde herkesin ahlâkı kendi dinine göre olmak i'câb edeceğinden anasır-ı muhtelife arasında ayrı ayrı ahlâk cereyânları husûle gelince hüsn-ü âmiziş (iyi geçinme) yerine dâimâ bir teâruz (zıdlaşma) ve tenâfür (nefret etme) icrâ-yı ahkâma başlayacaktır. Yirminci asır medeniyetinde ise bu kâbil hallere kimse tahammül edemez. İnsanlar arasındaki vasf-ı müşterek *insaniyet* (a.b.ç.) olunca onların ihtilât (görüşme) ve muaşeretlerinin mühim bir kısmını idare eden ahlâk da *insanî* (a.b.ç.) olmalıdır. Şu halde ahlâkın esâsı ne *semavatta* (a.b.ç.) ne de *kitab-ı semavî*'de (a.b.ç.) aramak doğru olmaz. Bu esâs yine insanlardadır; onların hareketinde ve bu hareketlerin menşeî olan fikr, hissiyât, adât, sevk-i tabîi gibi hâdisat-ı ruhiye, gariziyenin hüsn-ü idaresindedir..."[49]

Bu alıntılardan çıkan sonuçlar şunlardır: Birey öncelikli bir konumdadır. Herhangi bir siyasal ideoloji seçeneği için birey fedâ edilmemektedir. İkinci olarak ahlâk din ve geleneğin dışında düşünülmekte, insanî ve dünyevî olarak algılanmaktadır. Değer yargılarının belirlenmesi de din ve gelenek dışında "ilme, fenne ve maarife" bırakılmaktadır. Üçüncü olarak ahlâkın eylemsel düşünülüşü ile beraber "hâkimiyyet-i nefsiye" olarak tanımlanması, insanın yaptığı eylemlerden yine kendisinin sorumlu olması, insan-üstü ya da doğaötesi bir etkileyicinin bulunmaması varsayımını içermektedir. Dolayısıyla da "Yazgıcı" anlayış reddedilmektedir.

Bireyin bu öncelikli yeri derginin felsefi anlayışının bir özelliğidir. Dergi, siyasal alanda bir tür Batıcılık-Osmanlıcılık bileşimi bir ideolojiye sahiptir. Kuşkusuz en başta gelen özelliği de kaba-evrimci bir materyalist felsefesi oluşudur.

Ludwig Büchner ve Ernest Haeckel, bu iki düşünür, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra materyalizmin savunucularının başında yer alırlar. Her ikisi de Batı'da olduğu kadar Doğu'da da azımsanmayacak etki yapmışlardır. Son dönem Osmanlı entellektüellerini etkiledikleri gibi Cumhuriyet devri aydınları arasında da etkili olduklarını biliyoruz. Etkiledikleri arasında en başta anılmaya değer olan kuşkusuz, Mustafa Kemal Atatürk'tür.[50] Buchner'in en ünlü yapıtı olan "Madde ve Kuvvet" Arapçaya ilk kez 1884 yılında çevrilir. Türkçeye ise, bu yapıtın bir bölümü ilk kez 1908 yılında Abdullah Cevdet tarafından, "Fizyolociya-i Tefekkür" adlı kitabın içinde çevrilerek yayınlanır. Ama tam çevirisi üç cild halinde II. Meşrutiyet'ten sonra Ahmed Nebil ve Baha Tevfik tarafından yapılarak, yayımlanır.[51] Batı'da, Buchner, gerek materyalizmi, gerek sosyalizmi popülarize bir söylemle yaymaya çalışırken, Osmanlı aydınları onun bu siyasal yeğlemesiyle hiç ilgilenmemişlerdir. Buchner, diğer yönü olan materyalist felsefesiyle Mekteb-i Tıbbiye'de oldukça tutulan bir düşünür olmuştur.[52] *Felsefe Mecmuası* da materyalist felsefenin savunucularındandır. Bunu "Maksad ve Meslek" başlıklı ilk sayıda yer alan yazıdan da anlamak olanaklıdır. "Madde ve Kuvvet"in çevrilmesinin ardından bu yapıta ve çevirenlere ilgi de gelir, tepki de. Eleştirilerden birini *İkdam* gazetesinde Ali Kemal yapar. Baha Tevfik'in bu polemikte son olarak verdiği "Cevab"ta onun, bu yapıtı ve kaba materyalizmi nasıl savunduğuna tanık oluyoruz. "...Buchner'in rakibleri filhakika *Madde ve Kuvvet*'i tenkid etmişlerdir. Fakat bu tenkidat bu kitabın terakkiyât-ı hâzıra ile mütenasib olmadığı suretinde değil, ba'zı nazariyat ve mütalaatın ısbatsız bırakılmış olması tarzındadır. Buna da en ziyâde ve en ciddi olarak "Maddiye Felsefesi Tarihi" müellifi (Frederic Albert) Lange[53] yazmıştır. Halbuki o zaman Madde ve Kuvvet'in ilk tab'ı çıkmıştı. Bugün onyedinci tab'ı çıktı ve her tab'ında bu noksan ikmâl edildi. Kitab terakkiyât-ı hâzıraya muvâfık hâle geldi... Biz Madde ve Kuvvet'de fenn-i hâzıra tavâfuk etmeyen hiçbir nokta yoktur diyoruz..."[54]

Batıcı düşünce içinde yer alan bireyin öncelikli konumu, Desmolin kanalıyla, siyasal düşüncede Prens Sabahattin tarafından işlenirken, toplumsal ve felsefî düşüncede Baha Tevfik'ce ele alınıp işlenecektir.[55] Ama onun yaklaşımında birey toplumla dengeli bir biçimde ele alınmakta, savunu bireyciliğe varmamaktadır. Dergide, Batıcılığın tek yönelim olarak görülmesi nedeniyle, Abdullah Cevdet'in çıkardığı *"İçtihad"*

gazetesinin okuyuculara tanıtılması ve önerilmesiyle bir rastlantı olmadığına hükmetmek gerekiyor. "...Felsefe mecmuamızla neşr ve i'zâh etdiğimiz ve ciddiye-yi ilmîyenin tatbikât ve ameliyâtı İçtihad'dır..."[56]

Derginin ilk sayısındaki ilk yazının "Hâl-i Hâzırın Mes'elesi-Millîleşmek Emeli" başlığı ile dönem milliyetçilik akımının eleştirisini yaptığını görüyoruz. Aynı eleştiri bir başka yazarca dokuzuncu sayıda yine yapılacaktır. Türk milliyetçiliğinin henüz bir ideoloji oluşturmaktan çok, arayış içinde olduğu bir dönemde meşruluğunu ve kurumsallaşmasını sağlamak amacıyla tarihe yönelmesi ve Türk milliyetçiliğinin köklerini tarihte aramaları çabaları *Felsefe Mecmuası* çevresince eleştirilecektir. Hattâ eleştiri bu ideolojinin tam anlamıyla bir "Gericilik" olduğu savına kadar dayandırılacaktır. İlginç olan bu dönemde gecikmiş olmakla beraber milliyetçi-Türkçü ideolojinin devrimci bir dönüşümü sağlayacak tek gerçekçi siyasal seçenek olmasıdır. Gerek Baha Tevfik'in "Millîleşmek Emeli" başlıklı yazısı, gerekse bunun bir devamı niteliğinde olan Memduh Süleyman'ın "Hakiki Mürteciler ve Avrupalılaşmak" başlıklı yazısı olsun, her ikisi de[57] aynı temayı işler: Milliyetçiliğin--Türkçülüğün gericilik olması, millîleşmenin bir ülkü olamayacağı ve bunların yerine bir "Gâye-i Hâyâl" olarak Avrupalılaşmanın zorunlu olduğudur. Bu iki ilginç eleştiriyi, yazarlarının sözlerini ve vurgularını daha iyi verebilmek amacıyla alıntıları biraz uzunca tutarak vermek istiyoruz.

Baha Tevfik'in "Millîleşmek Emeli" adlı yazısında:

"...Eğer dünkü secâya-yı ırkıye ve mezâya-yı millîyemiz şâyan-ı takdir bir şey' olsaydı, bugün bu halde olmazdık... Bugünkü tembellik, bugünkü teşebbüssüzlük, bugünkü medeniyetsizlik, bugünkü siyasî ahlâksızlık tamamiyle dünkü gurur-u millîyenin, dünkü akıncılığın, dünkü göçebeliğin, dünkü yeniçeri kavgalarının ancak isimlerini değiştirmiş şekilleridir... Millîlik diye isterseniz elbisemizi, evlerimizi, lisânımızı terk edelim. Yine eskisi gibi... kavuk giyinelim, damlarda, çadırlarda oturalım... Dün Turan'ın o kaba ve şumûlsüz kelimâtıyla tefhim-i efkâr edebilen dimağları bugün aynı vasıta ile idâre-i kelâm edemezler. Müterakki dimağ müterakki lisân ister. Bugün Turan lisânını kabûl ettirmek isteyenler en evvel Turan düşüncelerini ta'min etmelidirler. Çünkü bu lisanda kılıç çekmek ve ata binmek fiillerinin tâ'birâtı olsa da bire iki kazanmanın tâ'birâtı yoktur... Bugünkü millîyete gelince... bugün halkta bir millîyet husûle getirmek için de askerlikten muharrirliğe bozmuş birkaç mesleksizin veyahud ismini bir şekl-i Turanîye tahvil ederek âlem-i matbuata atılmış basit ve imlâsız birkaç çocuğun dedikodusundan ziyâde dûrendiş (ileriyi gören) tecrib-dide (deneyimli) ve cidden mütalaası ziyâde muharrirlerin tedkikât-ı ciddiyelerine ihtiyaç vardır... Milletde "Hususiye-i Millîye" hâsıl etmek lâzımdır. Bu ise "Hususiyet-i Ferdiye"nin bir mahsûlesidir. Ferdîye de vâsi' bir hürriyet, bir istiklâl-i efkâr, metin bir teşebbüs-ü şahsi sayesinde inkişaf eder... Mazî gibi millîyet de istibdâddır. Bunlardan halâs olunmadıkça hakiki "Hususiyet-i Ferdiye" tezahür edemez. Binaenaleyh en evvel millîyet-i maziyeden sıyrılmak, zamanın ihtiyacâtıyla mütenasib efkâr ve âmâlî hedef-i azimet ittihaz eylemek iktiza eder... Şu halde biz "Milliyet" yerine "Gâye-i Hayâl" ikâme etmek fikrindeyiz... Avrupalılaşmak, medeni ve müterakki olmak gâye-i hayâldir. Bu gâye-i hayâli milliyetimize değil, bil-akis millîyetimizi bu gâye-i hayâle tekarrübe (yaklaştırmaya) çalışmalıyız..."[58]

Dönem milliyetçilik akımının sistemli bir ideolojiden henüz uzak olması, Türk milliyetçiliğinin kültürel bir nitelikte oluşu sonucu doğal ki abartmalarla dolu olan bu düşünüşün eleştirisini haklı kılıyordu. Benzer bir eleştiriyi aşağıda Memduh Süleyman'ın yazısında da göreceğiz.

"...Zannediliyordu ki bir milletin hatvezen (adım adım) terakki olması mâziye merbutiyetle başlar... Bu suretde vak'a olacak tekâmül menfîdir. Terakki değil bilakis tedennî (gerileme)dir. Tabîiatta icra-i te'sir eden umûmi bir kanun vardır: İstinâs (uyum) -bilumum mevcûdât-ı hayâtiyede- tekâmülün bir unsuru olan terakkiye mazhar olabilmek için muhitine tevafuk edecek vesait ile esbâb-ı müdafaasını te'min etmek ve hayât için mücadelede galib gelmek üzere uzviyeti dahilinde bir ıstıfâya (ayıklanmaya) dahil olmak mecburiyetindedir. Bunlardan mahrum olanlar tedenniye ma'ruz kalarak gittikçe çürür, ölür... Hayât-ı cemiyet de bu kanuna tabîidir. İnkişâf edebilmek için zamana, muhite tevafuk edecek mezâya' ve secâya'yı milletine temsil ile ıstıfâ'ya duçar olmak ve bu ıstıfâ' neticesi de zamanla istinâs etmek mecburiyetindedir... Tarih-i Osmanî'yi bir dakika nazarlarımız önünden geçirirsek... inhitat-ı Osmanî... inkişâf eden medeniyeti kendisine temsil edememek (örnek alamamak), muhite, zamana tevâfuk etmeyen esârla idare-i hükümet etmek yüzünden ileri gelmiştir. Yoksa zannedildiği gibi Avrupa'nın ayağımıza vurduğu mâni-i terakki zincirinden, kapitülasyonlardan değil!.. Eğer eslâf (atalarımız) ve ecdadımız, biraz taassubu terk ederek nazarlarını devr-i beyn-i hakikâtle âtiye tevcih etmiş (çevirmiş) olsaydılar bugün ne onlar bulunurdu, ne de bu münfesih (bozulmuş) cemiyyet!..

"Cemiyyetimiz münfesihdir. Çünkü ahlâkdan, ilmden, her şey'den mahrumdur... fikr ve mâ'lûmat nâmına kırık dökük usûlsüz olarak birkaç kitabdan toplanmış mutarred bir kitle-i vukufdan; teşebbüs nâmına ötekine berikine Bab-ı Hükümet'e açılmış dest-i tese'ülden (dilenci elinden)... hiss-i hitâbdan, hisle hareketden başka ne bulabiliriz? Bizim için "Gâye vesâiti meşru' kılar" düsturu hafî (gizli) bir düstur-u ahlâkıyye olmuştur... Hayât-ı içtimâiyyemiz dahilinde her ferd diğer bir ferdin zararına yaşıyor... binaenaleyh muvazene-i içtimaiyemiz, esâsı, temeli çürük bir muvazeneden ibaretdir... Bundan ma-âda bu muvazeneyi (dengeyi) büsbütün sarsan gâyesiz bir arzuyu tahribden ileri gelen bir irticâa' da var... ahvâl-i ahire sebebiyle meydana çıktılar, bağırdılar: Türkân, Türkân (Türkler).

"Yeni bir millet mi te'sis etmek istiyorlar... yoksa her zaman bu zavallı milletin sinesinde sakladığı birkaç mürtecî'nin yine mâziye olan temâyülü mü?.. Evet öyle mâziye temâyül... *İrtica'*... Milliyet kendi kendine te'sis eder. Vesâir milletlerle münasebet peydâ ederek inkişâf eder... eğer biz terakki etmek istiyorsak millet-i müşterekenin bahs ettiği hukukdan istifâde ederek - metin ve esâslı bir muvazene-i içtimaiyemizi vücûda getireceğiz. Mefkuremizi - birer vasıta olmakdan başka bir işe yaramayan milliyet, vatan, hükümet fikirler etrafında değil cidâl-i hayâyya (yaşam kavgasında) kitle-i içyimaiyemize muvaffakıyyet te'min edecek medeniyet gibi tefekkürât arasında arayacağız; bu da *Avrupalılaşmakdır*. Ve *Avrupalılaşmak* ile mümkün olur.

"...Avrupalılaşmak ne bir dinden ayrılmaktır, ne de milliyeti gayb etmektir... Avrupalılaşmakla dinimize de bir zarar-ı târi olmaz. Nasıl ki Uygur, Çağatay lisânlarıyla görüşmek, Buharalıların giydiği kisveyi giymek Türklüğümüze fazla bir ilâve etmezse Avrupalılaşmakla da milliyetimizi gayb etmeyiz... Avrupalılaşmak... ne boyun bağı takmak, ne frak giymek ne Beyoğlu muhitinde yaşama, dans etme veyâ ne de her gördüğü şey'i bir nazar-ı istih'-

fâfla (küçümseyerek) istikbâl eylemek (karşılamak) Avrupalılığa bir numune olamaz... Avrupalılığın, Avrupalılaşmanın asıl ruhu: *Hak* ve *vazife*'dir (a.b.ç.). Hakkı tanımak vazifesini ifâ' etmek(tir).

"Hak ve vazifede ancak hod-perestîden (kendini beğenmişlikden) âzâde bir ferdiyet individualité ile muavenet-i mütekâbile-i içtimaiye (toplumsal dayanışma) Solidarité Sociale'ye istinâd eder. Bunlar da adil, metin bir idâreye, serbest bir muhakemeye, ilmî bir terbiyeye mütevâkıfdır. Eğer vazifemizi seviyorsak her şey'den evvel ahlâkımızı, nefsimizi ıslâha, taasıbımızı ihfâ'ya (gömmeye) ve imhâ'ya, hakikât'ı büyük bir muhabetle sevmeye şitebân olalım; mariz (sayıltılı) ve hissi fikirlere boykotaj yapalım."[59]

Felsefe Mecmuası'nda yukarıda adı geçen kişilerden başka Naci Fikret, Mehmed Necib, Mithat Cemal imzalı makale ve çeviriler vardır. Ayrıca Türkçü yazın adamı Ömer Seyfettin'in şiirleri bulunmaktadır. Derginin cilt kapağında Schopenhauerin resmi olmasına karşın dergide bu felsefeci ile ilgili herhangi bir yazı yer almaz. Derginin son sayısında Herbert Spencer'i konu alan kısa bir makale vardır. Derginin ilk on sayısı birinci cilt olarak düşünülmüş ve ikinci ciltte yer alacak kimi yazıların başlıkları bu cilt içinde verilmiştir. Ama yalnızca on sayı ve bir cilt olarak Türk Düşünce Tarihi içindeki yerini almıştır.

Sonuç

II. Meşrutiyet'ten sonra materyalist felsefenin ağırlık kazandığı gözden kaçmayan bir konudur. Bu yaklaşıma ilişkin tartışmalar da çoğalmıştır. Örnek olarak *Aşiyan* dergisinde yer alan "Felsefi Bir Münakaşa" başlıklı ve Cemil Sadık Efendi tarafından yazılan, materyalist felsefeyi konu alan -Mekteb-i Mülkiye'de verilen "Hutbe-i Felsefiye"nin- makale olarak yayınlanmış biçimi.[60] Bir başka örnek, Bedii Nuri'nin *Şehbâl*'de yayınlanan "Beşeriyet ve Mesâi-yi Maddiye" adlı yazısıdır.[61] Bu tartışma ve cebheleşme Cumhuriyet Türkiyesi'nde de sürmüştür. Bu tartışmaya bir örnek için *Dar-ül-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan "Mütekâmin ve Atom Nazariyesi" adlı uzun bilimsel makale anılabilir.[62] Savunuculara bir örnek olarak da Ahmed Tevfik'in çıkardığı *Maddiyât*[63] adlı süreli yayını ve bu yayın çevresi gösterebiliriz.

Gerek *Felsefe Mecmuası*, gerekse işlediği konular belirli bir sürecin, 19. yüzyılda oluşan bir geleneğin ürünüdürler. Din (ilm)'den bilime geçişin kolay, gerçek anlamda ise oldukça uzun bir süre aldığı, üstelik bu sürenin sancılı ve kimi zaman da sarsıntılı olduğu bir gerçektir. Uzun yıllar boyunca din-gelenek ikilisinin egemen olduğu devlet ve toplum yapısının, düşünüşünün yerini bilim-yenilik ikilisinin almasının kolay olacağı da beklenemez. Kimi zaman dinsel-tutucu kesimin kalkıştığı hareketler "İrtica Hortladı", "Gericiler Ayaklandı" gibi nitelemelere konu olur. Oysa bu tür hareketler özünde siyasal olduğu kadar, varolan değişime karşı direnmeyi de simgeler. *Felsefe Mecmuası*'nın yerini daha iyi verebilmek için bir nebze değindiğimiz tarihsel boyutun bir yönünün de sözkonusu direnme ve tepkilerle dolu olması bu nedenledir.[64]

Üçüncü olarak, herhangi bir siyasal yeğlemenin birincil öneme sahib olmadığı bir çevrede "Eleştiri"nin daha kolay olduğu göze çarpmaktadır. II. Meşrutiyet'teki siyasal düşünce ve örgütlenmelerin din ile uzlaşma içine girmeleri bu özelliği büyük ölçüde yitirmelerine neden olmaktadır. Hattâ Hüseyin Hilmi'nin "Osmanlı Sosyalist Fırkası" bile bu tür bir uzlaşma içine girmiştir. Ancak, bu dergi çevresinin böylesi bir avantajı, eleştiri ve yorumu daha serbest kullanmasını olanaklı kılmaktadır. Bilindiği üzere bu çevrenin yeğlemesi Batıcılık-Osmancılıktır. Sosyalist oldukları izlenimine kapılmak pek doğru değildir.

Dördüncü olarak, İslâm dininin bütüncül, kapsayıcı yapısı modernleşme süreci içinde sarsıntıya uğrar. Bunun nedenlerinin başında Batı biliminin ve düşünüşünün Osmanlı düşünüşüne sızmasıdır - ama ekonomik ve siyasal dönüşümle birlikte ele alınmalıdır. Bu sızmanın oluşturduğu yeni görüş ve dengeler sürekli bir değişim içinde Cumhuriyet'e ulaşacak ve bu "bilimsellik" Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisinin öğelerinden biri durumuna gelecektir. *Felsefe Mecmuası*'nı da bu sürecin olağan bir parçası olarak görmek gerekir.

Son olarak II. Meşrutiyet'ten sonra felsefî görüşler birer "Meslek" olarak belirmeye, aralarındaki ayrımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hatta bu ayrımların oluşturduğu çevreler Cumhuriyet'ten çok sonra bile ardıllarını bulacaklardır.[65] Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki düşünce akımları köklerini bu döneme bağlayacaklardır. □

---

[1] *Yeni Felsefe Mecmuası*, "Yeni Hayat Müdafiîdir" başlığı vardır. 17 sayı yayınlanmıştır. Onbeş günlüktür. Kurucuları M.Zekeriya (Sertel) - Nebîzade Ahmed Hamdî, Mes'ûl Müdürü: Nebîzade Ahmed Hamdi (Rumeli Matbaası; Selanik t.y.)
Bu derginin çıkış amacı ve öyküsü için bkz. M.Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)* (Yaylacık Matbaası; İstanbul, 1968) s.8-15.

[2] *Felsefe Mecmuası*, Sahib ve Naşiri: Ali Fuad - Baha Tevfik, Mes'ul Müdürü Baha Tevfik, Teceddüd-ü İlmî ve Felsefi Kütübhanesi (Nefaset Matbaası; İstanbul, 1912 ?)
Konuyla ilgilendiğimi öğrendiğinde, oldukça anlamlı bir duyarlılık ve teşvik örneği göstererek, bana, tam takım *Felsefe Mecmuası* armağan eden sayın Zafer Toprak'a teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayıyorum.

[3] "İstanbul'da İlk Encümen-i Ulûm", *Mecmua-i Ebüzziya*, cilt: 4, Cüz: 39 (Safer 1302), s.1236-1238.

[4] Şanizade Mehmed Ataullah Efendi için bkz. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Remzi Kitabevi; İstanbul, 1982), s.214 ve 214 / Ek 53; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1984), 2. Basım, s.74, 86-88 ve Emre Dölen, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İletişim Yayınları; İstanbul, 1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim", cilt: I, s.155.

[5] Ferruh Efendi için bkz. A.Adıvar, *a.g.e.*, s.214 ve "İstanbul'da İlk Encümen-i Ulûm", *a.g.d.*, s.1237-1238.

[6] Yazımızda Cemiyet'le ilgili tırnak içindeki alıntılar *Mecmua-i Ebüzziya*'da yer alan (s.1236-1238) yazıdan derlenmiştir.

[7] Ataullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye'deki öğrencilerin materyalist dünya görüşüne yönelmelerindeki katkıları için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Doğu-Batı Yayınları; İstanbul, 1978), s.159 ve 229.

[8] Berkes, *a.g.e.*, s.227-229'da Mac Farlane'in bu konudaki izlenimlerinden kimi bölümler aktarılmaktadır.

[9] Dr.Nimet Taşkıran, "Belgelerle İlk Türk Tıb Dergisi Vakayi-i Tıbbiye - The First Medical Journal To Be Printed in Turkey", *Haseki Tıb Bülteni*, cilt: 6 (İstanbul, 1968), s.105-116.

[10] Arslan Kaynardağ, "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 3, s.762-763'te çeviri olmayan ilk felsefe kitabı olarak da Ahmed Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Tarih* adlı verdiği derslerin özetini içeren yanıtını gösterir. Ayrıca bkz. bizim yazı d/11.

[11] *Mecmua-i Fünûn* ile ilgili olarak bkz. Dündar Akünal, "Münif Paşa -Padişahı Azarlayan Vezir- *Cumhuriyet Gazetesi* (16 Şubat 1972) ve (17 Şubat 1972), s.4, yine Dündar Akünal "Türk Basınının 150. Yılında - İlk Türk Dergisi Mecmua-i Fünûn", *Sanat Olayı*, sayı 8 (Kasım 1981), s.45-47; Ekrem Işın, "Osmanlı Bilim Tarihi, Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn", *Tarih ve Toplum*, no: 11 (Kasım 1984), s.61-66. Dergi üzerine verilmiş bir tez için: Yeşim Işıl, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünûn* (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi - İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; İstanbul, 1986) ve aynı kişinin "Mecmua-i Fünûn'da Bilimsel Zihniyet", *Tarih ve Toplum*, no: 46 (Ekim 1987), s.237-240.

[12] Mecmua-i Fünûn üzerine genel yorum, bu derginin onsekizinci yüzyılda Fransa'da aydınlanmacılarca çıkarılan ansiklopedinin yaptığı etkinin bir benzerini Osmanlı Devleti'nde yaptığı yolundadır. Bu iki farklı yayın arasında ilgi kurup, benzetme denemesi fazlaca zorlama bir karşılaştırmadır. Birincisinin dar bir elitist grubun, "memur-aydın" nitelikli kişilerin çabası; ikincilerinse sınıfsal bir karakter ve ideoloji taşıdıkları gözönünde bulundurulursa -örnekleri ve farklılıkları çoğaltmaya gerek kalmadan- iki yayın ve etkileri konusundaki benzetmelerin pek

de yerinde olmadığı ortaya çıkar.

[13] Münif Paşa, "Mukaddime", *Mecmua-i Fünûn"* cilt: 1, no: 1 (Muharrem 1279), s.18.

[14] Münif Paşa, *a.g.d.*, s.19.

[15] Kimi örnekler için bkz. *Mecmua-i Fünûn*, no: 1 (Muharrem 1279), "Mukayese-i İlm ve Cehl", s.21-34; no: 2 "Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji" (Sefer 1279), s.65-68; no: 2 "Medhâl-i İlm-i Jeoloji" (Sefer 1279), s.68-75; no: 5, "İnsanın Sath-ı Arzda Süret-i Teksir ve İntişârı" (Cemaziyülevvel 1279), s.239-243; no: 7, "İlm-i Kimya" (Receb 1279), s.289-294...

[16] Ahmed Midhat, "İfade-i Meram", *Dağarcık*, cüz no: 1 (İstanbul, 1288), s.2-3. Kapakta yer alan ibarede "bazı Müntehabat-ı âsar ile fünûnun delâlet ettiği birtakım garâib-i keşfiyât ve hükemâ-i mütekâddimin ve müteahhirin tarafından irad edilen muhakemat-ı müfideyi ve bazı teracim-i ahvâli hâvidir" şiarı yazılıdır.

[17] "İnsan", *Dağarcık*, cüz no: 2 (İstanbul, 1288) s.40-52.

[18] "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru", cüz no: 4 (İstanbul, 1288), s.109-117.

[19] "Kürre-i Arzın Fenn Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", *Dağarcık*, cüz no: 9 (İstanbul, 1288), s.277-278.

[20] Ahmed Mithad, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeyi Müdâafa* (Tercüman-ı Hakikât Matbaası, İstanbul, 1308).

[21] Örnekler için bkz. Ahmed Mithad, "Felsefe ve Felâsife", *Dağarcık*, cüz no: 3, s.81-86 ve "Felsefenin Sergüzeşti-i Ahvâli", *Dağarcık*, cüz no: 5, s.149-155.

[22] Bir örnek için bkz. *Bağçe*, "Ulûm fünûn ve edebiyattan bahis olup çocuklara mahsus olarak haftada bir def'a çıkar" sahib-i imtiyaz; Kemal Efendi. Hey'et-i Tahririye Müdürü: Nihal, Avni (İstanbul, 1296).
"Mukaddime" no: 1 (10 Teşrin-i Evvel 1296-19, Zilkadde 1297), s.1-2. "...Ulûm denildiği vakit bunun müntehilere (büyüklere) ait bir madde olduğu buyurulmasın... Çünkü şu birinci nüshasını meydân-ı intişâra koyduğumuz gazetenin ayırdığımız sütunlarını teşkil eden ulûm çocuklara ve belki merâkı olan büyüklere mahsus olabilir..."

[23] Daha 19. yüzyılın başında tıb öğrencileri arasında materyalist düşüncelerin yaygınlığından sözeden bir İngilizin gözlemleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İletişim Yayınları, İstanbul, 1983), s.50 ve II. Mahmud ve sonrasında Tıb Okulu'nda maddeci düşüncenin yaygınlığı için bkz. Berkes, *a.g.k.*, s.227-229.

[24] M.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr.Abdullah Cevdet ve Dönemi* (Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981), s.5-28'de Dr.Abdullah Cevdet'in siyasal toplumsallaşmasında tıbbiyenin rolü pek açık biçimde ortaya konmaktadır. Ayrıca dünyevileşmenin siyasal katılma ile ilgisi için bkz. Ersin Kalaycıoğlu, *Çağdaş Siyasal Bilim - Teori, Olgu ve Süreçler* (Osman Aykaç Matbaası, İstanbul, 1984), s.208-210.

[25] Osmanlı aydınları arasında "Din"in yerini "Bilim"in alması konusunda bkz. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim' ", *Toplum ve Bilim*, no: 27 (Güz 1984), s.183-192 ve aynı kişinin, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, cilt: 1 (İletişim Yayınları, İstanbul, 1985), s.21 v.d.

[26] Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 1 (İletişim Yayınları, İstanbul, 1984), s.46-47 v.d.

[27] Baha Tevfik, "Millîleşmek Emeli", *Felsefe Mecmuası (F.M.)*, (Nefaset Matbaası, İstanbul, 1912 ?), no: 1, s.3'teki cümleden anlıyoruz.

[28] "Mekteb Dersleri", *Felsefe Mecmuası*, s.1-11'den derlenmiştir.
Aynı konuda bkz. "Maksad ve Meslek" *F.M.* No: 1, s. 1-2.

[29] "Muhâberat", B, L. (imzalı) *F.M.*, no: 6, s.93-94.

[30] "Cevâb", Baha Tevfik, *F.M.*, no: 6, s.95-96.

[31] "Ulûm, Tasnif-i Ulûm", Mekteb Dersleri, *F.M.*, s. 42-43'ten derlenmiştir.

[32] "Asâr-ı Cedide" *F.M.*, no: 3, s.48-49, Edmond Desmolin'in "La Science Social" adlı dergisi tanıtılmaktadır.

[33] Eğer bir yanlışımız yoksa sözkonusu yapıt Mustafa Subhi'nin *İlm-i İçtimai Nedir?* adlı eseri olmak gerekiyor.

[34] "Felsefe Kamusu", Mekteb Dersleri, *F.M.*, s.8-9.

[35] Yakın dönem Osmanlı Türk düşünce tarihi üzerine çalışanların güçlük ve sorunları bir hayli fazla. Bunlardan biri de altında imza bulunan bir yazının, ne kadarı imzayı atana aittir, ne kadarı esinlenmedir, ne kadarı çeviridir ya da uyarlamadır. Bu olasılıkların birinde karar kılmak her zaman kolay olmuyor.
Daha önce yaptığım bir çalışmada ["Türk Düşünce Tarihinde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum*, no: 52 (Nisan 1988), s.47'de]? Baha Tevfik'in kadın konusundaki görüşlerini değerlendirirken onun "Biraz Feminizm İki Yüzlü Ahlâk [*Piyano* No: 3 (23 Ağustos 1326) s. 21-23] adlı yazısından alıntı yapmıştım. Oysa bu yazı, yine Baha Tevfik'in çevirdiği *Feminizm - Âlem-i Nisvân* (Dersaadet Kütübhanesi, İstanbul t.y.) adlı yapıtın bir bölümünün çevirisidir. Ama Baha Tevfik yazıyı kendi yazmışçasına altına imzasını atmış. Anlaşılan ben de yeterince dikkatli davranmamışım. Bu alan hem daha fazla tüketici olmayı gerektiriyor, hem de "Bilimsel Kuşkuculuğu" elden hiç bırakmamayı.
Kant üzerine Baha Tevfik'in yapmış olduğu bu incelemenin ne kadarı Baha Tevfik'e ait bilmiyorum. Başkaca bir açıklama olmadığı için şimdilik yazının tümünü onun kabul etmek durumundayız. Kant üzerine yapılan bu ilk incelemenin ara başlıkları şöyledir: Felsefenin Şekl-i Ahiri -Onsekizinci Asırda Alman Felsefesi-Kant-Kant'ın Usûlü-Akl-ı Mücerred Hakkında-Tedkikât ve İmkân-ı İlm- Fikrete Ait Melekelerin Tedkik ve Tahlili- Mâ-fevk-el Tabiiyye mümkün müdür? -Ruh ve Kâinat ve Allah Hakkında Kant'ın Mütalâatı-Akl-ı Ameli ve Ahlâk-San'at. *F.M.*, no: 1-9.

[36] Evrim Kuramı ve Lamark konusunu Osmanlı aydınına tanıtan ilk kişi Ahmed Midhat Efendi'dir. Bkz. "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, cüz no: 4 (İstanbul, 1288), s.109-117.

[37] "Lamark ve Lamarkizm", Subhi Ethem, *F.M.*, no: 7, s.98.

[38] Subhi Ethem, "a.g.m.", *F.M.*, no: 8, s.114.

[39] Subhi Ethem, "a.g.m.", *F.M.*, no: 9, s.136.

[40] II. Meşrutiyet öncesi pek yaygın olmayan ve daha çok Sosyal Darwinizm biçiminde kullanılan Evrim Kuramı II. Meşrutiyet sonrası daha bir benimsenmiş ve savunulmuştur. Örneğin: "...İenâsül-ü Bi-nefsî" konusunda "...Memleketimizin yegâne biyolojisti Azizim Baktiriyolog ve Kimyâger Osman Nuri Bey Efendi'nin yakınlarda, tenâsül-ü bi-nefsî konusunda... (bu) mes'ele tedkike şâyan bir mes'ele değildir. Bunu fenn kabûl eder. Bu hususda şübhe ve tereddüde mahâl yoktur... (bu) mes'ele tabîatda bir 'terkib-i tabîiyye-yi anasır'dır. Tabîi bir fa'al-i hükmî-yi kimyevîdir" denecektir. Bkz. *F.M.*, no: 10, s.115/d.1.
II. Meşrutiyet öncesinde bu kuramın ve atomculuğun bir eleştirisi için bkz. Ali Sedâd, *Kavaid-i Tahavvülât-Fî Harekât üz Zerrat* (İstanbul, 1300) özellikle beşinci ve altıncı bölümler.

[41] Ahmed Nebil, "Arzın Menşeî ve Tarihi", *F.M.*, "Mekteb Dersleri", s.29-31. Bu yazıda yerkürenin tarihi Laplaca'dan yararlanarak anlatılıyor. Dinsel düşünüşten kopuşun bir örneği de bu yazıdır. "...Dördüncü devreye Antropozoik devresi dahi ıtlâk olunur ki insanın zuhuruyla temeyyüz eder (diğerlerinden ayrılır)..." s.31.

[42] Ernest Haeckel'in *Felsefe Mecmuası*'nda yarım kalan bu çevirisinden başka, Ahmed Nebil ve Baha Tevfik tarafından çevirisi yapılmış olan *"Vahdet-i Mevcûd - Bir Tabîîat Âliminin Dini* (Dersaadet Kütübhanesi, İstanbul, t.y.) adlı yapıtı vardır.

[43] Baha Tevfik, "Kant", *F.M.*, no: 7, s.108.

[44] Memduh Süleyman, "Felsefe-i Edyân", *F.M.*, no: 9, s.142-144.

[45] Bu konuda bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İletişim Yayınları, İstanbul, 1986), 3. baskı, s.37-38.

[46] Baha Tevfik, "Tenkid-i Felsefî" - İlm-i Ahlâk, Muharriri: Ali Kemâl Bey", *F.M.*, no: 4, s.50.

[47] "Asar-ı Cedide", *F.M.*, no: 3, s.47.

[48] Baha Tevfik, "Memleketimizde Ahlâk ve Amilleri", *F.M.*, no: 2, s.17-19'dan derlenmiştir.

[49] Baha Tevfik, "İlm'i Ahlâk", F.M., no: 51.

[50] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde TEK-PARTİ YÖNETİMİ'nin Kurulması (1923-1931)* (Yurt Yayınları, Ankara, 1981) s.213/d.5.

[51] Ayrıca bkz. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Der.: Gürbüz D.Tüfekçi (T.İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983), s.200-201.

[51] Ludwig Buchner, *Madde ve Kuvvet* (Çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil), (Dersaadet Kütübhanesi, İstanbul, t.y.), üç cilt.

[52] Buchner'den etkilenen bazı Osmanlı aydınları için bkz. Adnan Adıvar, *Bilim ve Din (İlim ve Din)* (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980), s.5; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981), s.25-61; M.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr.Abdullah Cevdet ve Dönemi* (Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981), s.8-27 ve Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (İletişim Yayınları, İstanbul, 1983), s.169-172.

[53] Materyalizmin tarihi konusunda bugün bile değeri ve geçerliliğini koruyan bu yapıtın bir bölümü yakın zamanlarda Türkçeye çevrilmiştir. Frederich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, cilt 1, Başlangıcından Kant'a Kadar. Çev.: Doç.Dr. Ahmet Arslan (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 7, İzmir, 1982).

[54] Baha Tevfik, "Ali Kemal Bey'in 8 Haziran Tarihli İkdam Gazetesi'ndeki Makalesine Cevabdır", *F.M.*, no: 5, s.65-69'dan derlenmiştir.

[55] "Asar-ı Cedide", *F.M.*, no: 3, s.48-49.

[56] "Asar-ı Cedide - İÇTİHAD", *F.M.*, no: 7, s.109.

[57] Baha Tevfik, "Millîleşmek Emeli", *F.M.*, no: 1, s.3-5 ve Memduh Süleyman, "Hakiki Mürtecî'ler ve Avrupalılaşmak", *F.M.*, no: 9, s.139-141.

[58] Baha Tevfik, "Millîleşmek Emeli", *F.M.*, no: 1, s.3-5'ten derlenmiştir.

[59] Memduh Süleyman, "Hakiki Mürtecî'ler ve Avrupalılaşmak", *F.M.*, no: 9, s.139-141'den derlenmiştir.

[60] Cemil Sadık, "Felsefî Bir Münakaşa", *Aşiyân*, no: 7, s.197-205.

[61] Bedii Nuri, "Beşeriyet ve Mesai-yi Maddiye", *Şehbâl*, no: 22, s.428-429.

[62] "Mütekamin ve Atom Nazariyesi", *Dar-ül Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt 1 (Evkâf Matbaası, İstanbul, 1925-1341), s.58-119.

[63] *Maddiyât*, "Türk Gençliğinde Hars-ı Fenniyenin İnkişafına Hâdimdir", Sahib-i İmtiyaz ve Müdür-ü Mes'ûl: Ahmet Tevfik. 1925-26. Bu dergide özellikle evrim kuramı ağırlıklı bir yer tutmaktadır.

[64] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayun ile Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, no: 112 (Ekim 1964)'den ayrı basım s.635-636 ve Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat* (Maarif Matbaası, İstanbul, 1940) içinde s.18-19.

[65] Örnek bir yazı için bkz. Abidin Nesimi, "Tanzimat'tan Cumhuriyet İnkılâbına Kadar Fikir ve San'at Hayatımıza Bir Bakış", *Yeni Yol*, no: 1 (Ağustos 1940), s.3-4.

Tevfik Paşa'nın Torununun İkinci Eseri

Şefik Okday, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*, Sema Matbaacılık, 1989 İstanbul. 159 s.

İMPARATORLUK devrimizin son sadrazamı merhum Ahmed Tevfik Paşa'nın torunu, Şefik Okday Bey, iki yıl evvel "Büyükbabam Son Sadrazam Tevfik Paşa" isimli eserini yayınlamıştı. 1936'da 90 yaşını aşkın olarak Hakkın rahmetine kavuşan Tevfik Paşa, Sultan Abdülhamid, Sultan Reşad ve Sultan Vahideddin devirlerinde, Nâzır ve Sadrazam olarak Devlete hizmet ettiğinden, sadece bu devirlerin siyasî hayatı içinde yaşamakla kalmamış, Devletin siyasetini oluşturmuş bir kimse, büyük bir vatanseverdi. Mütarekenin en karanlık devirlerinde Sadrazamlık eden Tevfik Paşa'nın, Millî Mücadeleye bağlılığını tarihe maledèn iki olay vardır: İngiliz ve müttefiklerinin Londra'da tertipledikleri Konferansa, İstanbul Hükûmetinin temsilcisi olarak, Sadrazam Tevfik Paşa riyasetinde bir heyet ve Anadolu hükûmetini temsilen de, Bekir Sami Bey Başkanlığında bir heyet davet etmişlerdi. Maksad, her iki tarafın görüşlerini öğrenmek bahanesile, tarafları birbirine düşürmekti. Toplantı başlayınca ilk söz Sadrazam'a verilince Tevfik Paşa, tek bir cümle söylemişti: "Ben burada söz sahibi değilim. Söz sahibi olan, karşıda oturan Anadolu Heyeti'dir!" (23.2.1921). Bu sözlerinden sonra Paşa yerine oturmuş, Konferans boyunca ağzını açmamış, kendisinin, Osmanlı Devleti Sadrazamı sıfatile, Millî Mücadeleyi tasvib ve kabul ettiğini dünyaya ilân etmişti. Diğer tarihî olay ise, büyük oğlu İsmail Hakkı (Okday) Beyin yarattığı olayı, yine Sadrazam sıfatile tasvip etmesidir. Sultan Vahideddin Hünkârdır. Tevfik Paşa Sadrazamdır. Büyük oğlu, Osmanlı ordusunda binbaşı İsmail Hakkı Bey, Sultanın hem Yaveri hem de damadıdır. İsmail Hakkı Bey el altından Anadolu'ya hizmet etmekte olmasına rağmen, bunu kâfi görmemiş, Anadolu'ya kaçarak Millî Mücadeleye, elinde silâh, katılmıştır. Sadrazam Tevfik Paşa, kendisinden, bu hususta hesap soran Hünkâr'ın yüzüne karşı: "Oğlumun davranışı ile iftihar ediyorum!" diyen kimsedir.

Tevfik Paşa'nın torunu, kaleme aldığı eserde, büyükbabasının hayatını, faaliyetini teferruatile açıklamış, o devirlerin karanlık kalan birçok hususunu, belgelerile gün ışığına çıkarmıştı. Ancak, bu kıymetli eser, bir "büyükbaba"nın hayatı ve faaliyeti idi. Bir de bu muhterem rahmetlinin, aynı seneler içinde ve aynı çalkantılar arasında, yetişmiş, yaşamış ve Balkan harplerinde, Cihan Harbinde, İstiklâl Savaşında cepheden cepheye koşarak vuruşmuş, harplerin esnasında, aralarında ve sonrasında, siyasî misyonlarda, temsilciliklerde vazife görmüş, iki güzide evlâdı vardı: İsmail Hakkı ve Ali Nuri kardeşler. Eserin yazarı Şefik Okday'ın babası ve amcası. Tevfik Paşa, eserinden sonra, bu iki zatın hayat hikâyelerini de, yakın bir devrin tarihini tamamlamak için, kaleme almak elzemdi. Şefik Okday Bey bu vazifesini yerine getirdi ve "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-Padişah Yaveri iki Sadrazam oğlu" isimli eserini yayınladı.

Eserde, o devrin siyasî perde arkası olayları, Hünkârların ve devrin ileri gelenlerinin bilinmeyen özellikleri, o zamanların Saray adabı ve erkânı, dış ilişkilerle temasları, Balkan ve Cihan Harbinin felâketleri ve kahramanlık menkıbelerile dolu sahneleri, bugüne kadar yayınlanmamış belge ve resimler yer almaktadır.

Eserin önsözünü yazmış olan Nezihe Araz Hanımefendi şu cümlesile, kitabın mahiyetini, pek veciz bir şekilde açıklıyor: "Yakın tarihimizin bütün ince ayrıntılarını bilmek zorundayız. Ancak bu ayrıntıların ışığı altında hatalarımızın ve sevaplarımızın doğru değerlendirmesini yapabiliriz. Bu iki kitabın verdiği zevkten ve keyiften öte, bir hizmet niteliği de var diyorum. İyi tarihler, iyi monografilerle zenginleştiği zaman fosilleşmekten çıkıyor." Yazar da, kendi önsözünde maksadını şu cümlesile belirtiyor: "Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Türk insanının çektiği büyük acılar hatırlandıkça, bugünkü Cumhuriyet devrindeki yaşamımızın minnet ve şükranla yadedilmesinin gerektiği, kitabı okuyanlarca anlaşılacaktır."

Tarihî gerçekleri bir roman üslûbunun akıcılığı ve sürükleyiciliği ile kaleme alınak güçtür. Şefik Bey bu güçlüğü büyük bir kolaylıkla yenmiş, ilk eserinde olduğu gibi, bu ikinci kitabında da selis Türkçesile, eserin bir hamlede ve baştan sona, zevkle ve hazla okunmasını, sonunda da insana: "Yazık! Bitti!" dedirtmeyi başarmıştır. □

ZİYAD EBÜZZİYA

Vazgeçilmez Bir Rehber

Ekrem Akurgal *Eski Anadolu Uygarlıkları* Net İstanbul 1988, 573 s

ORD.PROF.DR. Ekrem Akurgal Türk Arkeolojisinin öncülerinden ve hocaların-

dan, eskiçağ araştırmalarında özgün yeri olan bir uzmandır. Bu özgünlüğü, onun eski Doğu uygarlığı ile arkaik Yunan çağı ve klâsik dönem arasındaki arkeolojik malzeme hakkında üslûb özelliklerine dayanarak ustaca tarihlendirmeler yapmasından ileri gelir. Böylece 1940'ların ve 50'lerin eskiçağ araştırmaları dünyasında, yeni ufuklar açan ve dikkatleri çeken bir bilimadamı olmuştur. Onun Avrupa dillerinde defalarca basılan ve arkeoloji amatörleri tarafından bile sevilip okunan "Orient und Okzident" (Doğu ve Batı), "Die Hethiter" (Hititler) "Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander" (Homeros'tan İskender'e Anadolu Sanatı) gibi eserleri, kısa zamanda, çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiş ve halen önemini koruyan, eskiçağ araştırmaları dalında klasikleşen yapıtlardır. Türkçede de burada saymamıza imkân olmayan önemli monografileri, kazı raporları vardır; fakat ilk defa konuyu bütünüyle ele alan, uzmanlar kadar meraklılara da yönelik bir sentez yapıtı, elimizdeki "Anadolu Uygarlıkları" adlı kitaptır.

Anadolu Uygarlıkları; M.Ö. 2500 ve M.S. 500 arasındaki, geniş tarih dilimi içerisinde Anadolu topraklarındaki uygarlıkları ilk defa sistematik bir biçimde bütün olarak ele alan ve arada bağlantıları kuran bir eserdir. Bu kronoloji önce bir siyasal tarih sıralaması, sonra da kültürel yapıyı oluşturan Asyaî, İranî öğeler ve Ege-Akdeniz uygarlığının etkinliklerinin tasviriyle ele alınıyor. Yazar önceden muhtelif yerlerde basılmış; kültür sorunumuza ve tarihî kültürel yapımıza ilişkin makalelerini de yer yer bu bölümde kullanmıştır. Bir kültür adamı ve kültür tarihçisi olarak, çağdaş Türkiye'nin oluşumuna ilişkin düşüncelerini bu çerçeve içinde maddî verilere bağlayarak serimlemektedir.

Eski Anadolu uygarlığını tarihî devirlere ayırarak; üslûb eleştirisi yöntemiyle (aslında sanat tarihi zaten üslûbların tarihi demektir) Anadolu kronolojisini kültürel katmanların verilerini kullanarak vermektedir. Akurgal'ın eskiçağ araştırmalarındaki özgün kişiliği, bu yöntemi başarıyla kullanmasından ileri gelmektedir. Örneğin Hatti, sonra Hittit (Hititler kendilerine Naşili derlerdi ve bu sanat Anadolu'da M.Ö. 1800'lerden itibaren görülmektedir), nihayet M.Ö. 1200'den itibaren Geçhitit, Urartu ve Frig uygarlıkları arasında, bu yöntemle kayda değer ve anlaşılır, kabul edilebilir bir bağlantı kurulmaktadır. Bu dönemler özellikleri itibariyle aynı, ama eski Anadolu tarihini müşterek noktaları çok ve bütün halinde yaratan uygarlıklardır. Türkçede, Akurgal yurttaşlarımıza eski Anadolu tarihini bir bütün olarak serimleyen bir eseri kazandırmıştır. Gönül isterdi ki, onun Bizans üzerindeki orijinal yorumlarını da içeren daha geniş bir bölüm bu kitapta bulunsun. Bizans biraz kısa olarak ele alınmıştır. Daha da önemlisi, gerek girişte bir *miseau point*, genel literatür tarihi değerlendirmesi yapılmakta (bu konu *Orient und Okzident* adlı eserinde daha etraflıdır) ve gerekse kitabın her bölümü sonunda da ilgili bibliyografya dikkatle seçilmiş olarak okuyucuya verilmektedir. Kuşkusuz kitabın okunması, zaman zaman müracaat edilmesi okuyucular için vazgeçilmez olacaktır.

Kitabın akıcı bir Türkçe ile kaleme alındığı görülüyor. Tarih çağları ve Anadolu'da tarih-öncesi sayılan eski Bronz çağı (mamafih senkronik yazılı kaynakları dolayısiyle bu dönemi artık pek böyle adlandıramayız) dışında, Taş devrinden başlayarak okuyucuya bir tarih perspektifi kazandırmayı amaçlayan ve başarılı olan bir anlatım var. Bizans, Selçuklu ve Osmanlı devirlerine bile bu yöntem içinde kısaca değinilmiştir. Bu bölümler bir kültür tarihçisinin yorumlamalarıdır. Yönteme bir örnek vermek istersek: II. bölümdeki Anadolu kronolojisi (M.Ö. 2000-1200) dönemi Hatti, Hitit krallık, Hurriler ve Troia VI katmanları (zamanlama olarak arkeolojik kazıdaki V_1 katmanı) birlikte ele alınıyor. Gene IV. bölümde Geç Hitit, Urartu, Frygia, Lydia gibi kültürel çevreler, kronolojik olarak ve kültür tarihi açısından isabetli bir biçimde birlikte mütalea edilmiş. Akurgal'ın yöntemi ile Anadolu tarihinin bu dönemi, yeni boyutlarla serimlenmektedir.

Zengin plân-haritalar, şemalar ve öğretici olması için seçilmiş yüzü aşkın fotoğraflar ve IX. bölümde önemli müzelerimiz ve ören yerlerimizin ayrı ayrı ele alınmasıyla; bu kitap eskiçağ tarihimiz ve uygarlığımız için vazgeçilmez bir öncü rehberdir. □

İLBER ORTAYLI

Türk Ordusu İle Filistin'de

Alexander Aaronsohn (Türk Ordusu ile Filistin'de) Bümpliz-Bern 1917, 106, s.1 harita

ALMANCA yazılmış bu kitapta, aile kökeni Romanyalı olan Filistinli bir Yahudinin (Aaronsohn), Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarındaki anıları naklediliyor. Adı geçen dönemde anı sahibinin bir Osmanlı tebaası olarak yaptığı askerlik ve Filistin'deki genel durum temel çizgileriyle kitapta yansıtılıyor. Ne var ki kitabın içeriği nesnellikten uzak olup anlatımı yerli halka, Türklere ve Almanlara ilişkin güçlü önyargılarla süslüdür. Dolayısıyle, tarihsel açıdan ilginç olabilecek bilgiler ancak yazardaki önyargıların metinden ayıklanmasıyla ortaya çıkabiliyor.

Kitapta tarihsel açıdan ilginç olabilecek noktalar genel çizgileriyle şöyle özetlenebilir:

1. Dönemin Osmanlı ordusuna ilişkin canlı bilgilerin verilmesi: Örneğin Akka askerlik şubesinden Zefat kasabasına doğru yürüyen yeni celpolmuş eratın kendi yiyeceğini kendisinin dükkânlardan parayla, şayet para yoksa talanla temin edişi. Bu durumun yarattığı hoşnutsuzluk ve ilerleyen erat kafilesini, hakkını talep eden mağdur bir esnaf kitlesinin takip edişi. Başka bir örnek: Erata dağıtılan üniformaların çoğunlukla daha önceden kullanılmış, eski, pis ve muhtemelen hastalık barındırıyor olması (s.14-17).

2. Bölgedeki Alman etkinliği ve propagandasına dair örnekler: Filistin'de pek çok Alman otel ve değirmeninin kurulması. Alman mühendislerinin bölgede ölçüm ve çizim yaparken Arap köylerine sık sık uğrayıp Alman devletinin gücünü ve Araplara olan dostunu vurgulamaları. Bölgede "Hacı Vilhelm" denilen Alman imparatorunun resimlerinin her yerde satılması. Yafa'daki Alman konsolosunun civarı gezerken, Almanların Fransızlara İngilizlere benzeyen Hıristiyanlar olmadıkları, aksine aslında Hz. Muhammed'in ahfadı olduklarını iddia eden bildirileri etrafa dağıtması (s.23-28).

3. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk gün-

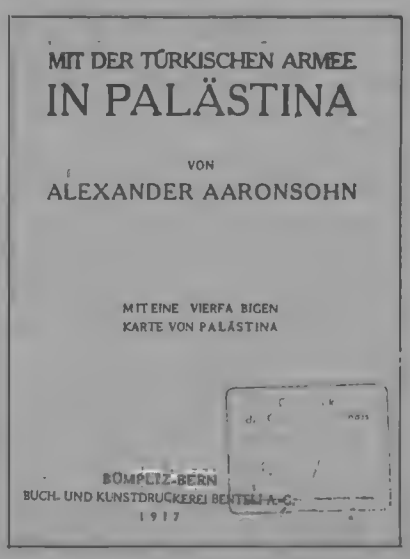

lerinde Arapların adetâ zafer sarhoşluğu içinde olmaları. Ordudaki Hıristiyan ve Yahudi eratın silâhlardan arındırılıp amele taburlarında yol ve inşaat işleri için istihdam olunmalarının Müslüman Araplara bir üstünlük duygusu vermesi. Özellikle Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla birlikte kapitülasyonları ilga etmesinin bölge Müslüman halkında "Frenklere" karşı büyük bir kendine güven duygusu oluşturması (s.26, 27, 29, 30).

4. Kanal seferinin ilk günlerinde Türk ordusunun zaferine ilişkin yapılan resmî propagandanın seferden dönen asker kalıntıları tarafından yalanlanması üzerine, bölge halkında Osmanlılara ve Almanlara ilişkin genel bir hoşnutsuzluğun başgöstermesi. Müslümanlar arasında, Cemal Paşa'nın İngilizlere satıldığına ilişkin dedikoduların dönmeye başlaması. Kanal seferinde bulunan Türk ve Alman subayları arasındaki mevcut düşmanlığın iyice açığa çıkışı ve bazı Alman subaylarının Türk subayları tarafından öldürülmesi. Bölgedeki gayrımüslimlerin Kanal yenilgisinden memnun olmaları (s.54-57).

5. Müttefiklerin Akdeniz'i abluka altına almaları sonucu Filistin-Suriye bölgesinde her türlü ithalat-ihracatın durması. Bunun neticesi olarak bir yandan ihraç ürünü portakal ve diğer bütün sebzelerin çürümesi, diğer taraftan ise petrol, şeker, pirinç, kibrit gibi temel ihtiyaç maddelerinin bulunamaz olması, artan iktisadî daralma. Sonuçta, Müslüman bölge halkında da Osmanlı hâkimiyetine ve Türklere karşı nefretin başgöstermesi (s.57-58).

6. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Filistin'deki Yahudi yerleşimi ve örgütlenmesine, bu Yahudilerin yerel halkla ve resmî makamlarla olan ilişkilerine dair kısmî bazı bilgiler.

Kitabın daha ilk sayfalarında dikkati çeken şey, yazarın imanlı Siyonistliği ile birlikte yerli Araplara karşı takındığı düşmanca, ırkçı ve her fırsatta onları aşağılayıcı tavrıdır. İngilizlere ve Amerikalılara duyduğu yakınlığı her vesilede belirten Aaronsohn, Osmanlı ordusuna celp olunduktan bir süre sonra, "kendi kavmi (Yahudiler) için mümkün mertebe çalışmak amacıyla" Türk subaylarına rüşvet vererek ve uydurma bir doktor raporuyla ordudan terhis olmayı becerir. Kanal seferinin başarısızlığından sonra, muhtemelen 1916 sonlarında, anı yazarı Beyrut'ta demirli bir Amerikan zırhlısına sığınarak Osmanlı topraklarından kaçar. Çünkü, Sadrazam Kâmil Paşa'nın Filistin'de toprak sahibi olan serseri yeğeni Fenzi Bey'in (Fevzi?) yerel halka zulmetmesi üzerine Aaronsohn durumu Cemal Paşa'ya şikâyet eder, ancak adaletin yerini bulacağına dair bütün vaatlere rağmen Cemal Paşa, Fenzi Bey'e subaylık rütbesi tevcih eder ve bundan sonra Fenzi Bey yazarın canına kastedeer. Canını kurtarmak kaygısıyla Aaronsohn sahte bir pasaportla "Chester" zırhlısına sığınır.

Kitap, dönemin havasını ve olayları yansıtışı açısından ilginç olmasına karşılık, yazarın olaylara sathî bakışı eserin yararlığını azaltmaktadır. □

AKŞİN SOMEL

Kıbrıs'ta Bibliyografya Çalışmaları

Dr. Servet Sami Dedeçay, "Bibliyografya: Kıbrıslı Türkler tarafından veya Kıbrıslı Türkler Hakkında Türkçe veya Yabancı Dillerde Yazılıp Yayınlanmış Kitaplar", Lefkoşe Özel Türk Üniversitesi Yayınları: 4, 18×26,5 cm., Lefkoşe, Gelişim-Ofset, Ekim 1987. 125 s.

"BİBLİYOGRAFYA"nın hazırlayıcısı Dr. Servet Sami Dedeçay, 1929 Lefkoşe (Kıbrıs) doğumlu. Paris (Sorbonne) Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nde Kriminoloji-Peneloji Bölümünde Lisans ve Doktora öğrenimi görmüş, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde yabancı uzman olarak görev yapmış. 1972 yılında Kıbrıs'a dönerek, kendi olanakları ile Lefkoşe Özel Türk Üniversitesi'ni (LÖTÜ) kurmuş. Halen kurucu rektör olarak görev yapmakta. Dr. Dedeçay'ın çeşitli konularda üçyüze yakın makalesi var.

"Bibliyografya" bir önsözden sonra şu bölümlerden oluşmakta:

Giriş: Bu bölümde şu bilgiler yer almaktadır: Bibliyografya (Tanımı), Kitap ve Ebadı, Sesli Kitaplık, Kıbrıs Konulu Bibliyografya Çalışmaları, Kıbrıslı Türklerin Yayın Çabaları, Kıbrıslı Türklerin Şiir, Roman ve Piyes Yazma Çabaları, Propaganda, Kıbrıslı Türklerin Yayınladıkları Kitaplar ve Bazı Yorumlar, 1878'den Bugüne Kıbrıslı Türklerin Kitap Yazıp Yayınlama Faaliyetleri, Türkiye'nin Kıbrıslı Türke Sahip Çıkışı, Lefkoşe Özel Türk Üniversitesi Yayınları, 1974 Barış Harekâtı Ertesi, Kıbrıs'ta Basılmış Kitap Nüshalarının Muhafazası ve Kaydı Kanunu, Telif Hakkı Kanunu, Müstehcen Yayınlar.

Bibliyografya: Kıbrıslı Türkler Tarafından veya Kıbrıslı Türkler Hakkında Yayınlanmış Kitaplar (Yazarların soyadlarına göre düzenlenmiş bu listede 894 adet yanıtın künyesi verilmiştir), El Yazması Eserler (12 adet), Yayınlanmamış Fakat Kıbrıs Türk Sahnelerinde Oynanmış Piyesler (21 adet), Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk Ozanların Kıbrıslı Türkler Hakkında Yazdıkları Rumca Destanlar, Türküler veya Şiirler (49 adet), Eski Türkçe Yazılmış Bir Rumca Destanın Son Üç Sayfası ve Türkçe Tercümesi, KKTC Enformasyon Dairesi'nin Yayınladığı Propaganda Broşürleri (127 adet), Kitaplar (45 adet), Gazeteler (14 adet), İstanbul Kıbrıs Türk Kültür Derneği'nin Propaganda Yayınları (9 kitap, 4 süreli yayın), KKTC'ndeki Müzeler ve Eski Eserlerle İlgili Yayınlar (21 adet), KKTC'ndeki Turistik Yerlerle İlgili Yayınlar (43 adet), Kıbrıs İle İlgili Bibliyografik Etüdler (20 adet), Kıbrıslı Türkler Arasında Siyasi Parti Kurma Faaliyetleri, Kıbrıs Hakkındaki Çeşitli Dillerde Yazılmış Kitapların Bir Bölümü- Özellikle Magosa Halk Kütüphanesinde ve Lefkoşe Milli Kütüphanede bulunanlar- (91 adet), Kıbrıs Kartografisi, Kıbrıs'ta Görev Yapmış Konsolosların Raporları, Kıbrıs'ta Basılan Kitap Nüshalarının Korunmasına Dair Çıkarılan İlk Kanun Tasarısı.

Bu arada belirtelim: "Bibliyografya"da kitaplara sıra numarası verilmediği gibi, toplam kaç eserin tanıtıldığı da belirtilmemiştir. Yukarıda verilen rakamlar bizim saptadıklarımızdır. Sayıları az olmakla birlikte bazı eserler hem kendi bölümlerinde hem de yazarların soyadlarına göre düzenlenen ana listede gösterilmiştir. "Bibliyografya"da 1300'den fazla yapıt yer almaktadır.

Ayrıca, dikkatimizi çekmiştir: Kimi yapıt, yalnız biyografik notlar içinde, yargı belirtilmeden tanıtılmış; kimi yapıt, genellikle olumsuz yönden eleştirilerek belirtilmiştir. Bu tutum, güdülmesi gereken nesnel eşitliği bozmaktadır.

Dr. Dedeçay, 1892'den 1939 yılına kadar Kıbrıs'ta Türkçe basılan kitap sayısının 80 olduğunu, 1893, 1897-1901, 1904, 1914-15, 1919, 1922-24, 1927, 1932, 1935-37 yıllarında ise, resmî kayıtlarda Kıbrıslı Türkler tarafından yazılıp yayımlanmış herhangi bir kitaba rastlanmadığını belirtiyor ve "Oysa bu yıllarda Kıbrıslı Rumların hemen her konuda yayımladığı kitapların toplam sayısı yüz'ü aşıyordu" diye ekliyor.

Kıbrıs'ta basılan ilk kitabın "Istoria

Hronoloyiki tis nisu Kipru, 4to, Venedik, 1788" adlı eserin Lârnaka'da 1880 tarihinde 'quarto' halinde yapılan yeni baskısı olduğu; İngilizce basılan ilk kitabın ise, "Cyprus Guide and Directory" adlı eser olduğu ve 1885'de Limasol'da 12mo halinde basıldığı belirtiliyor.

Kıbrıs'ta Türkçe (Arap harfli) basılan ilk kitaba gelince: 1892 yılında yayımlanan "Bir Gece Sohbeti" adlı, yazarı bilinmeyen romanın Kıbrıs'ta basılan ilk Türkçe kitap olduğunu öğreniyoruz.[1]

Dr. Servet Sami Dedeçay, "Bibliyografya"daki bölüm başlıklarından da görüleceği gibi, yalnız kitapların künyesini vermekle yetinmiyor, konuyu toplumbilimsel açıdan çeşitli yönleri ile araştırıp inceliyor ve bazı yorumlar da getiriyor.

"Bibliyografya"daki eksikliklerin yeni baskıda azalacağını umar, araştırmalarda el altında bulundurulması gereken bu tür yapıtların çoğalmasını dileriz.

DİNÇER KAYA

[1] "Müsameretname" (Bir Gece Sohbeti), Kıbrıs Lefkoşe Osma lı Kıraatha esi Matbaası, 1892, (Hicri-1310), 12,5×19,5 cm. 38 s. (Bu konuda bkz. "Kültür Sanat Dergisi", Lefko e, 1986, sayı 4, 'Cnıtıca', Harid Fedai s.15-16)

Mustafa Suphi-Onbeşler Cinayeti ve Küçük Talat'in (Bir) Mektubu*

HOCAM Mete Tunçay'ın *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* emeği, standart bir çalışma. Anıkara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi'nde doçentlik tezi olarak 1966 yılı Mart'ında sunduğu bu çalışması, 1967 yılında üst üste iki baskı yaptıktan sonra, "yeniden gözden geçirilip belgeler eklenerek genişletilmiş 3. basımı" 1978 Mayısında gerçekleşmişti. *Sol Akımlar*'ın *1925 sonrası*'nın *ilk bölümü* merakla bekleniyor. Merak edenlerin sayısı da, merakların sıcaklığı, derinliği ve güncelliği de artıyor. Ne ki, *merak* ve *bekleyiş*; yeni baskı-yeniden yazım'ların gerçekleşmesine birincil veya doğrudan katkı kolaylıkları getiremiyor. Birincil kaynaklar ve gerçekler, öyle kendiliğinden, durduk yerde de gün ışığına çıkamıyorlar. Japonyalar'dan kalkıp Ankara'ra gelseniz, yıllarca çalışsanız da...

Vasıf Öngören'in ansızın ölümü, yüreğime acı ama korku da koydu. Gitmedi. Yıllar sonra karşılaştığımızda Hocam Mete Tunçay, korkunu yineletti ama sildi: "Yarın ölecekmişsin gibi çalışmalarını basılacak hâle getir, dinlenme zamanlarını da *Tarih ve Toplum* Dergisi'ne ayırırsın". Hocamın bu öğüdünü, dileğini yerine getirmeye çalışırken, yolda (tramvayda, trende), ve böbreklerimden yatağa düştükçe "zorunlu" artan-zaman-okuma notlarını, makaleleştirmeye denerken, elime, *"Baymirza Hayıt'ın 70. Doğum Günü İçin Armağan-Politik Fikir ve Tarihsel Faktör Olarak Türkistan"*[1] adlı bir kitap geçti. Kitabı Hocam Mete Tunçay'a vermek yerine, uzmanı ve yabancısı olmadığım bir ucuna değinmek istedim.

Kitab, yayımlayanın önsözü'nden sonra, Viyana'dan Karl H. Menges'in "Giriş beğencesi" (Almanca, s.9-16) yer alıyor. Onu, İstanbul'dan Mehmet Saray'ın "Türkiye'de Türkistan Araştırmaları" (Türkçe, s.17-20) izliyor: "I. Dünya Harbi öncesinde ve sonrasında... ülkeleri Rus işgali altında kalan pek çok Türk aydını ve fikir adamı Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdi: Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Reşit Rahmeti [Arat], Zeki Velidi [Togan], Sadri Maksudî [Arsal], Ahmed Caferoğlu, Akdes Nimet [Kurat], Saadet ve Tahir Çağatay, Ahmet Temir" (s.18-19)'den "bütün Türkler bir ordu" sloganı dolaylarında söz ediyor. Yine İstanbul'dan Orhan Kavuncu, "Türkiye Üniversitelerinde Çalışmış Olan Türkistanlı İlim Adamları"nı anlatmaya çalışıyor (Türkçe, s.92-96). Dr. Abdülvahap Oktay, M.Emin Buğra, Polat Tufani, Sultan Kaşgari gibi Türkistanlılar (s.98)'dan "ilimden başka sahalarda popüler oldukları" ve "bu yazısına dahil etmeye yetecek kadar informasyon edinemediği" için "Taşkentli olup, 1922'de yüksek tahsil için Almanya'ya gidip oradan Türkiye'ye [1930'larda] gelmiş, Türkiye üniversitelerinde çalışmış ve emekli olmuş beş Türkistanlı ilim adamı"nı tanıtmaya çalışıyor: Prof.Dr. Ali Ankara (Fizik dalında), Prof.Dr. Ahmed Can Okay (Jeoloji), Prof. Dr. Mecit İ. Oktay (Kimya), Prof.Dr. İbrahim A[rifhan] Yarkın (Ziraat), Prof.Dr. Tahir Çağatay (Sosyoloji) (s.92). Armağan'a Türkçe katkılardan biri de Ankara'dan, Ercüment Kuran'dan: "Ali Suavi'nin Hive Fi Muharrem 1290 Başlıklı Kitabı ve Osmanlı Devleti'nde Türkçülüğün Doğuşu" (s.97-101). Türkiye'den katkıların Almancası, Konya-Malatya'dan: Nejat Göyünç, "Türk Kurtuluş Hareketinde Atatürk'ün Rolü (1918-1923)"[1-a] İddialı bir katkı da Tokyo'dan. Yamauchi Masayuki (Y.M.)'nin *"A possible solution of Mustafa Subhi's Case. A Letter in the archives of the Turkish Historical Society"* (s.195-199)[2].

Japon Araştırmacı Y.M., 1984-1985 yıllarında Ankara'da bulunduğu sırada, Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde çalışma fırsatı elde etmiş. Y.M., gerçi makalesinde neyi araştırdığını söylemiyor. Ama yazdıkları bilinçli "suskunluk" ve bilgisizliklerle dolu. Başarısı, bunları, kısa yazısına sıkıştırabilmekte toplanıyor.

"Karısı, TKP'nin Merkez Heyet üyeleri'nden bazıları ve daha başka-bir takım yoldaşlar"[3] ile Türkiye'ye gelen *Mustafa Subhi*'nin "gizli, anlaşılmaz kayboluşuyla ilgili *yayımlanmamış* bir belge"[4] bulduğunu iddia ediyor, Y.M. "Bu belge, Enver Paşa örgütleri'ni Anadolu içlerine yaymak için gizli çabalarını daha da arttırmak üzere Trabzon'da bulunan Mehmet Talat Bey, *alias* Küçük Talât'ın, mektubudur".[5]

Y.M.'nin "yayımlanmamış el değmedik" dediği mektup, Şevket Süreyya Aydemir tarafından, Hikmet Bayur'a karşı bir yanıtında, *Milliyet* Gazetesinde (21 Temmuz 1971) yayımlanmıştı: "Aydemir, Küçük Talât'ın bir mektubuna dayanan, Mustafa Subhi Cinayeti'nin düzenleyicilerini, Karabekir, Erzurum Valisi Hamit Bey ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri olarak açıklıyor, fakat üyelerin adlarını vermiyordu."[6]

Aydemir'den aktarımla M.Tunçay'da Küçük Talât'ın mektubunun tarihi: *16 Mayis 1921*'dir: Y.M., ise tarihi *14 Mayıs 1921* olarak veriyor. M.Tunçay, Küçük Talât'ın mektubu Halil Paşa'ya yazdığını belirtirken, Y.M., Enver Paşa'ya yazılmış gösteriyor. Y.M.'de "yeni" olan: Enver Paşa'nın evrakları arasında olduğunu bildiğimiz mektubun, Türk Tarih Kurumu Arşivindeki künyesidir. Aydemir, bir gazeteye değil de bir dergiye yazmış olsaydı, künyeyi de öğrenmiş olacaktık belki de.

İlginçtir: Y.M., ilk kez kendisinin bulup kullandığını iddia ettiği mektubla ilgili olmayarak, Onbeşler Cinayeti'nin sonuçta aydınlatılmadığının dayancası olarak, Ş.S. Aydemir'in, mektubu ilk kez kullandığı *Milliyet*'teki makalesine gönderme de yapıyor: s.195, not: 2. Aydemir'in mektubu ortaya çıkarışına hiç değinmiyor: sunuyor! Aynı yöntemini, bu kez M. Tunçay'ın standart çalışmasının 1967 yılı baskısını kullanarak sürdürüyor. TTK Arşivinde 1984-1985 yıllarında çalıştığına, makalesini 1987 yılında yazmış olması gerektiğine göre, Tunçay'ın 1978 yılı 3. baskısını görebilecek, kullanabilecek, kullanmak durumda olmalı değil midir?

"Ankara hükümeti, Subhi'nin ölümünden dolayı sorumluluk üstlenmeden, potansiyel bir muhalif tehlikeyi başından atmak için elverişli bir yol olarak [Onbeşler'in Cinayeti'ne -A.T.] izin vermiş veya hiç olmazsa hoş görmüş olabilir" diyor Y.M. (s.195). "G. Harris, kayıkçılar kâhyası Yahya'nın koyu Enver Paşacı olduğu için kendi girişimiyle Subhi ve arkadaşlarını öldürdüğünü, sonradan bu suçla yargılandığını, kendisini de muhtemelen Subhi'nin taraftarlarınca öldürüldüğünü yazıyor (s.91) ki, bunlar doğru değildir" diyor, M.Tunçay (s.242, not.) ve kanıtlarını Karabekir, Dr. Samih Çoruhlu, [Prof.Dr. Akdes Nimet Kurat] *Harb Tarihi Belgeleri Dergisi*, Ahmet Kemal Varınca, M.Goloğlu, Gen. İsmail Hakkı Tekçe ve TKP Yayınlarıyla karşılaştırmalı olarak tartışıyor (s.226-242 özellikle s.238-39). Y.M. ise, Subhi-Enver Paşa karşıtlığını-düşmanlığını-rakibliğini anarken (s.195) da, genişçeşitli kaynaklara dayanan M. Tunçay'dan öğrenmiş olması gereken bilgileri ve kaynağını yine göstermek gereğini duymuyor. Ama, "Bolşeviklerin himayesinde Halk Şuralar Fırkası kurduğunu söylediği Enver Paşa'nın, Anadolu'da Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin başına geçmek ihtirasında olduğu için, aynı yıl (1920) Merkezini Baku'dan Anadolu'ya taşımak isteyen Mustafa Subhi'yi öldürtmesi" olarak Onbeşler Cinayeti'nin tüm gizlerini "açıklığa" kavuşturuveriyor (s.195)*.

Bilinen bir belgeyi ikinci kez bulmak için 14 yıl bekleyip 2 yıl harcayan Y.M., belgeyi ikinci kez bulduktan 3 yıl sonra iki sayfalık "bilimsel katkı"sında ekliyor: "Bu mektubun tarihsel kaynak olarak gerçek değerini yakın bir fırsatta özenle sınayacağım." (s.196). Ne diyelim? Tanrı Baymirza Hayıt'a uzun ömürler versin. 75. veya 90. yaşgününde çıkacak Armağan'ına katkılarını beklemeden, "kendisini sadece bu, şimdiki sorunlarla ilişiği olmayan, katlanmış birkaç kâğıt yapraklık, unutulmuşatlanmış mektubu kısmen çevirmekle yetinen" (s.196) Y.M.'nin, Küçük Talât'ın mektubuna çeviriyazısıyla (s.197-198) M.Tunçay'daki çeviriyazıyı (s.240-241) karşılaştırmanız için aynen aktaralım. □

ATİLLÂ TÜRK

* Şimdi bknz. Samim Kocagöz, "Mustafa Suphi İçin Belgeler" ve M. Tunçay, "S. Kocagöz'ün Yazısı üzerine". Mülkiyeliler Birliği Dergisi, sayı: 107 (Mayıs 1989+, s.42-49 (T. ve T.).

Y.M.'nin transliterasyonu şöyle:[1]

"Mustafa Subhi ve rüfekası hakkında yapılan *fecâ'at şu sûretle vücûde gelmiştir:* Bunlar Kars'a geldikleri vakit zâhiren hüsn-ü kabûle mazhar olmuşlar gibi bir hâl vâki' olmuşsa da bu münhasıran Kâzım Karabekir'in bir manevrasından başka bir şey değildi."

"El altından Erzurum Vâlîsi Hamîd Bey'le bi'l-muhâbere bu yoldaşlar Erzurum'a gönderilmiş ve hükûmetin teşvikâtıyla ve aynı zamânda Muhâfaza-i Mukaddesât nâmı altında meydâna çıkarı mütegallibe ve softalar gürûhundan müteşekkil bir hey'etin arzusu dâhilinde halk tarafından pek fecî' bir *tecâvüz ve istiskale* uğramışlardır."

"Erzurumda bırakılmadan istasyondan yola çıkarılmışlar ve Trabzon'a kadar her kasaba ve köyde yine hükûmetin *ve Müdafa'a-i Hukûk Hey'etlerini vücûde getiren** birtakım zorbaların teşvîkâtı *ile* envâ'i harekete uğramışlardır."

"Erzurum Vâlîsi Hamîd Bey Trabzon Müdafa'a-i Hukûk* Hey"eti Merkezîyesine verdiği bir telgrafla alenen bu zavallıların imhâsından bahsetmek küstâhlığini gösteriyordu."

"Mustafa Subhi ve arkadaşları gûyâ Ankara'ya gitmek üzere Trabzon'a geldiler. İskele'de ma'sûm halk tarafından ber-minval-i sâbik *fena* hakaretlere uğratıldılar ve hükûmetçe daha evvel ihzâr edilen motora irkâb edildilere. Trabzon'da* elebaşı* Fırka kumandanı Nuri ve Erkân-ı Harb* Re'isi Zeki* idi."

"Motor Sürmene'ye gidince Kumandan ve Erkân-ı Harbi* Müdâfa'a-i Hukûk'taki zorbalarla bi'l-iştirâk hükûmetin kanlı veşâ'itini kullandılar. Motora başıbozuk elbisesi giydirilmiş 'asker ve jandarma gönderdiler. Zavallıları imhâ ettirdiler. Bu katil ve imhâ mes'elesinin mürettibleri şunlardır, *Üçüncü* Fırka Kumandanı Nuri, Erkân-ı Harbi Zeki, Trabzon Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyeti Hey'et-i Merkeziyesi Re'isi Hacı Ahmed*, â'zâlardan Hacı *'Alî* Hâfizzâde Ömer Vasfi Efendiler ve *yine* â'zâdan Hoca Mahmûd *ve yine* â'zâdan* muhtekir tâcirlerden Hatîbzâde Mustafa ve *yine* â'zâdan Dâniş Efendilerdir."

"Erzurum Vâlîsi Hamîd, *tamâmiyle** müşevviklerdendir. Sâbık Trabzon Vâlîsi Sabrî Bey bu işte 'alâkadar değildir. Yalnız za'afından istifâde olunmuştur. *Şark Cephesi Kumandanı Kâzım* Karabekir isteseydi *bi't-tabi'* buna mani' olurdu. Türkistan'dan gelen Yüzbaşı Kâzım Yoldaş, Bayburt ile Gümüşhâne arasında *doğrudan doğruya cihet-i askerîye tarafından* imhâ ettirildiği kuvvetle söyleniyor."

"Trabzon'daki arkadaşlarımız ve bi'l-hâssa tamâmiyle bizimle çalışan Küçük Talât'la kayıkçılar ve 'amele teşkilâtının re'îsi Yahyâ Re'îs bu fenaliğin önüne geçmek için çok çalışmışlarsa da mâni' olamamışlardır. Yalnız üç kişinin birer sûretle hâyatını kurtarmışlardır. Netîce-i tahkîkâtıma göre mes'ele bundan 'ibârettir."

[1] [Altı çizili harf, sözcük, cümle ve paragraflar ile * işaretli yerler(de) iki metin arasında fark ve fazlalık (son paragraf vb.) ve eksikleri belirtiyor.]

[1] Erling von Mende (yayımlayan), *Türkestan als historischer Faktor und politische Idee.* Festschrift für Baymirza Hayıt zu seinem 70. Geburtstag, 17. Dezember 1987, Köln, Studienverlag, 1988. Fiyatsız, 213 sayfa.

[1-a] "Die Rolle Atatürks in der türkischen Befreiungsbewegung (1918-1923" (s.47-58).

[2] Armagan'da yer alan diğer yazılar şunlar: Edward A. Allworth (New York), "Suppressed Histories of the Jadids in Türkistan and Bukhara" (s.33-46), Allen Hetmanek (Bethesda), "Aesop and the Turkistanian İdea" (s.59-80), Hans-Eberhard Heyke (Lichternwald-Hegenlohe), "Aspekte der technisch-wirtschaftlichen Entwicklung Türkistans" (s.81-91) Chantal Lemercier-Quelquejay ve Alexandre Benningsen (Paris), "Aprés Alma-Ata" (s.102-119), Richard Lorenz, "Die Türkmenen. Zum historischen Schicksal eines mittelasiatischen Volkes" (s.120-148), Erling von Mende (Berlin), "Eine Glosse zur Sinkiang-Politik der Republik China (Zwei Aufsätze des Ethnologen Ling Shun-Sheng aus den Jahren 1934 und 1951)" (s.149-163), H.B. Paksoy (Cambridge/Mass.), "Elements of Humor in Central Asia: The Example of the Journal Molla Nasreddin in Azerbaijan" (s.164-180) Rudolf O.G. Roeder (München), "Islam und das Staatsprinzip. Pancasila in Indonesia" (s.181-194). Kitab, Baymirza Hayıt'ın, kitab-broşür-makalelerinin toplu künyeleri ile sona eriyor: s.200-213. Armağan'da gözükenlerin B.H.'ın dostları olduğunu yinelemeye gerek yok. Yayımcı Bay Mende, kendisi "Doğu Avrupa" uzmanı. Babasının Kırım Tatarları üzerine çalışmaları var. Tanışıklık oradan (Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Russlandstuerken*, Berlin, Weidman, 1936.) Japon araştırıcı Y.M. ise, Tokyo'da bir İslâm Enstitüsü'nde müdür.

[3] Mete Tunçay, 1978, s.229. Ayrıca Ernst Werner ve Walter Markow, *Geschichte der Türken.* Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Berlin, Akademie Verlag, s.347 vb.

[4] Y.M., 1988, s.196.

[5] Y.M., 1988, s.196. Mektub, *Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi* Karton 33/ Dosya 3/ Fihrist 829'da saklı imiş. *Mehmet, Maşrık-i Âzâm Küçük Talât Bey*, 1971 yılında da faaliyette olan, dokumacılık alanında, İzmir'de, ezici Belçika Sermayesi (yüzde 96.72) ile kurulmuş, kimi kurucuları arasında İzmir'de ticaretle uğraşıp Avrupalı tüccarların temsilciliğini yapan Alfred Mathot, Charles ve Maurice Verbaek kardeşler (vd. Belçikalı sermayedarlar) olan bir şirketin kurucu ve ortakları arasındadır: *Şark Sanayi Kumpanyası A.Ş.*, 19 Ekim 1924! İttihatçı eskisi Küçük Talât, (A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde*

Yabancı Sermaye, Ankara, AÜ-SBF Yayını, 1971, s.17-19.) Şark Sanayi Kumpanyası, 1930'larda, sermayesini 20 kat artırarak, 5 milyon TL.'sına çıkarmayı başarır. (*T.C. İzmir Ticaret ve ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 8, (1933), sayı: 8, 9, 10 da ek sayfalar). "Şark Sanayi Kumpanyası, "bükümlü ve bükümsüz *Yıldız ve Arslan* marka iplik, *Kurt* marka kaput bezi imal ve füruhtiyle iştigal etmektedir. Türkiye'de garbî Anadolu, Akdeniz, Marmara, İstanbul, Karadeniz havalisi, Bulgaristan, Romanya ve Rusya'ya iplik sevkiyatında bulunmaktadır." (İzmir Ticaret ve Sanayi Odası (ed), *Cumhuriyet'in 10.uncu Yıl Dönümü*, İzmir, 1933, İtimat Matbaası, s.354'e ek ilân sayfalarının sonuncusu.

[6] Mete Tunçay, 1978, s.240-241.

* Aynı paralelde dokundurmaları içeren A. Beningsen'in çalışmasını geçen sayıda tanıtmaya çalışmıştım.

Kızılbaş-Alevîler

Krisztina Kehl-Bodrogi, *Die Kızılbaş/Aleviten, Untersuchungen über elne esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1988)

KRİSZTİNA Kehl-Bodrogi'nin "Kızılbaş/Aleviler: Anadolu'da Sapkın(heretik) Bir İnanç Topluluğu Üzerine Araştırmalar" adlı çalışması, Berlin Frei(Hür) Üniversitesi'nde "Ön ve Ortadoğu'daki Toplumlarda Etnik Sınırların Problemleri" başlığını taşıyan bir proje çerçevesinde yürütülen "Yeni Devletlerde Eski Azınlıklar" konulu bir araştırmanın içinde yer almıştır.

"Kızılbaş/Aleviliğin toplumsal-dinsel örgütlenmesinin tarihsel koşullarını ve oluşumunu incelemek" amacında olan bu çalışma, giriş ve sonuç dışında iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kızılbaş/Aleviliğin tarihsel gelişimi (s.8-101); ikinci bölümde Kızılbaş/Aleviliğin dinsel ve toplumsal-dinsel düzeni konu edilmektedir (s.104-242).

Yazar, kitabın girişinde, 'Kızılbaş/Aleviliğin bir İslâmî mezhep olarak kabul görmesinin tartışmalı olduğunu, varolan şekliyle bu inanç sisteminin "*volkislam*'a yakın temeller üzerinde oluşmuş aşırı Şiî etkisine kadar çeşitli yabancı öğeleri içine katmış" (s.6) özel bir din olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bu "özel" olma hali ile sayıca yoğun ve siyasî iktidarı da elinde bulunduran Sünnî topluluğunun ve ortodoks İslâm anlayışının içinde varlığını devam ettirme zorunluluğunu birlikte getirdiğinde, Kızılbaş/Alevilik, "bir bilinmez giz dini" olarak tanımlanmıştır (s.7).

19. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı devletinin resmî yazışmalarında Aleviler için Kızılbaş teriminin kullanılmaya başlanmasına rağmen, Osmanlı devleti ile bugünkü Türkiye'de Kızılbaş teriminin pejoratif anlamını yitirmediğine değinen (s.9) yazar, "başlangıçta topluluğun politik karşıtlarınca ileri sürülen Kızılbaş terimi zamanla özel bir isim olarak kabul gör[müş]" ve "Alevi ve Kızılbaş terimleri birbirine bağlan[mıştır]" (s.55).

Kızılbaş/Aleviliğin tarihsel gelişimini, ana hatlarıyla, Kehl-Bodrogi'nin satırlarından şöyle özetlemek mümkün:

Kızılbaş/Aleviliğin oluşumu Safevî düzen ile ilişkilidir." (s.9) Önasya'da merkezî otoritelerin bulunmadığı 14. yüzyılda Sünnî gelenekten ayrılan Safevî şahları, Şiî inançlarını iktidara getirirken, mucize bekleyen (yerleşiklik, düzen, toprak, iktidar bekleyen) İran ve Anadolu'da Türkmen boylarına, İslâm öncesi inançlarına yakın "yenilenmiş bir Ali kültü eşliğinde" yeni bir inanç dizgesi sundular (s.10-20). İran'da, 1501'de Safevîlerin Azeri Türkçesi ve Hatayî mahlâsıyla şiirler yazan Şah İsmail'in Şiî inancı kurumsallaşmaya başladı. Şah İsmail'in Sünnî Anadolu beylikleri, özellikle de Osmanlılarla giriştiği iktidar mücadelesinden yenik çıkması, Anadolu'da, bu inancı paylaşan Alevi topluluğunun, inançları yüzünden eziyet görme dönemini (topluluğa ilişkin yazılı kaynaklar 1511-53 yılları arasında yakıldı, s.28) beraberinde getirirken, "Sünnî Osmanlılar ile ortadoks Şiî Safevîlerden ayrı" (s.20) bir dini örgütleyen bu topluluk, marjinal olma ve gizlenme özelliği kazandı. Anadolu Türkmen boylarının İslâmiyet öncesi inançlarıyla beslenen Bektaşilik ile bütünleşen (s.47) Kızılbaş/Alevilik, Sünnî geleneğin merkezî otoritesi karşısında *volkislam* geleneğinin yaşatıldığı marjinal dinsel örgütleniş tarzı oldu.

"Kemalist devrimle birlikte gelen politik, sosyal, ekonomik değişimler aracılığıyla Kızılbaş/Alevilik de bir başkalaşım geçirdi. Devletin kontrol mekanizmalarının o zamana değin bağımsız olan bölgelere, özellikle de ülkenin doğu bölgesine yayılması, pazar ekonomisinin çevre bölgelere girmesi, iletişim ve ulaşım ağı ile okuma-yazma seferberliği Aleviliğin mekânsal ve toplumsal azınlık konumlarını çözdü ve Alevilik ile merkezin temsilcileri arasında kuvvetli bir etkileşim oluştu."(s.56)

Osmanlı yönetiminde Sünnî geleneğin baskısından bunalan Kızılbaş/Alevi topluluğu lâik Türkiye Cumhuriyeti devletini destekledi (s.63). Cumhuriyet'in Türk mirasına sahip çıkma arzusu, Alevilikle buluşmasını sağladı: "Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında ulusal kimliğin tanımlanması sırasında Kızılbaş/Alevilik ulusal kültürün keşfedilmemiş bir kaynağı olarak görüldü; sapkın[heretik] dinsel inançlardan arındırılarak, bütün unsurlarıyla İslâm öncesi 'şaman' Türk kültürünün mirası olarak yorumlandı." (s.64).

Çok partili siyasal hayata geçildikten sonra, Kızılbaş/Alevi topluluk oylarını CHP'ye vermeyi sürdürdü. 1963'te, özel olarak Alevilere yönelik bir programa sahip olmamakla birlikte, Alevi topluluğun oylarını harekete geçirmek üzere kurulan Türkiye Birlik Partisi de bu geleneği değiştirmekte etkili olamadı. (s.65).

70'li yılların politik kutuplaşması Alevi gençliği Marksist-Leninist örgütlere yöneltirken, yaşlı kuşaklar CHP'ye oy vermeye devam ettiler. Yani Kızılbaş/Alevilerin "ağırlıklı çoğunluğu sol politik grupları destekledi." (s.65). Kehl-Bodrogi'ye göre bu gelişmenin iki nedeni vardır. Birincisi, sağ partilerin "devletin yeni organizasyonunu İslâmî-Sünnî görüşler doğrultusunda gerçekleştirmek iste[meleri]"dir (s.65); ikinci ve daha önemli olanı ise, bu topluluğun dini inanç sisteminin temelinde eşitlikçi ve sosyalizan ögelerin bulunmasından kaynaklanmaktadır (s.66).

"Devletin cumhuriyetçi değişimi, lâik bir propaganda izlenmesi, ulusal birlik için yoğun propaganda, Alevilerin toplumun çoğunluğundan ayrılması için bir engel oluşturdu... Bu gelişme, beraberinde geleneksel toplumsal-dinsel iletişim ağında bir kırılmayı da beraberinde getirdi." (s.70). Aleviliğin kendini tanımlayışında bu gelişmeyi sekülarizasyon (dünyevîleşme-çağdaşlaşma) olarak

niteleyen yazar, son on yıllık süreç içinde Alevilerin kimlik kaybına uğramadıkları görüşündedir. "Özellikle 70'li yılların acılı olayları Kızılbaş/Aleviliğin yeniden kuvvetlendiğini gösteriyor. ...Genç kuşaklar arasında dinden kaynaklanan farklılık politik bir biçim almaktadır." Dinsel inançlarının temelini oluşturan "daha iyi ve daha âdil toplum" kurma arzusunu gerçekleştirmenin "aracı artık din değil, siyasettir." (s.70). Türkiye'deki Sünnî topluluğun da Alevilere başkalık atfetmesinin devam ettiğini belirten (s.72) yazar, Kızılbaş/Alevilerin bugün etnik bir grup olarak kavranması gerektiğinin altını çizmektedir (s.72).

Yazar, çalışmasında Türkiye'de yaşayan Kızılbaş/Alevî topluluğun kollarını (Tahtacı, Çeşni, Avşar ve diğerleri), nüfus yoğunluklarını, yaşadıkları bölgeleri ve bu farklı kolların ayırdedici özelliklerini de ortaya koymaktadır (s.73-91).

Avrupa ve Türk literatüründe Kızılbaş/Alevilere ilişkin bilgilerin sistematik olarak ayrıştırılmadığını belirten yazar, Türkiye'de etnoloji ve din tarihi alanında henüz bugüne kadar Aleviliği konu alan kapsamlı araştırmaların yapılmadığını da belirtmektedir (s.103).

Kehl-Bodrogi, kitabının ikinci bölümünde, Kızılbaş/Aleviliğin dinsel ve toplumsal-dinsel düzenlerini anlatmak amacıyla Kızılbaş/Aleviliğin kutsal kitabı -Buyruk- dinsel şiirleri, Sivas, Kayseri, Narlıdere (İzmir) yörelerindeki Alevi köylerindeki görüşmelerini kaynak olarak kullanmaktadır.

Anadolu'daki Kızılbaş/Aleviliğin İslâmın 12 imam inancı doğrultusunda yeraldığını belirten yazar, Kızılbaş/Alevilerin Caferiye mezhebine bağlı olduklarını, kendilerini İslâmın beş temel şartına "Aliyyûn Veliyullah" eliyle katıldıklarını ifade etmektedir (s.120). "Aleviliğin merkezinde Peygamber'in damadı Ali durmaktadır.".

Kızılbaş/Alevi topluluğu birarada tutan harç, "eline, diline, beline sahip olmak" düsturuyla biçimlenmiştir. "Hakikat"a ulaşan yol, şeriat, tarikat, marifetten geçmekte, bu yola girmek isteyen talip, insanlararası sınavdan geçerek Hakk'a ulaşmaktadır (s.164). İnsanlararası sınavdan geçmek için topluluğun "nesl-i Resul" soyundan gelenlerinin önderliğinde (pîr veya dede) ocağın sürdürülmesi sağlanır (s.170-173). Ocağın sürmesi, kollektif bilincin yayıldığı dinsel törenlerle (âyin-i cem) müsahip olunarak gerçekleşir (s.182-214).

Kızılbaş/Alevi topluluğunda kadının özel yerine de değinen yazar, Sünnî topluluğun inanç sistemi ve gündelik yaşamı ile karşılaştırıldığında, Alevilikte kadının daha özgür ve eşitlikçi toplumsal ilişkiler içinde konumlandığını belirtmektedir: "Dinde erkek ve kadın arasında eşit haklara sahip olma durumu toplumsal yaşamda gerçek karşılığını bulamaz. ... Sünnî toplulukta olduğu gibi, Alevi topluluk da ataerkil yapılanmaya sahiptir. Ancak, Sünnî kadınlarla karşılaştırıldığında, Alevi kadın günlük yaşamda diğerine oranla daha geniş özgürlüklere sahiptir." (s.226). Gündelik yaşamda Müslüman toplumda cinslerin tecritinin esas alındığını söyleyen yazar, tecrit mekanizmalarının Alevi toplumda işlemediğini, âyin-i cem törenlerine kadın ve erkeğin birlikte katıldıklarını, dansettiklerini ve yine iki cinsin de eşit miktarlarda alkol almasına izin verildiğini belirtmektedir.

Yazar bu bölümde, Kızılbaş/Aleviliğin örgütlenme tarzı, kutsal törenleri ve günleri, Sünnî toplulukla ilişkileri, ritüellerinde İslâm öncesi ve İslâm dışı unsurları ayrıntılarıyla sergilemektedir.

Kehl-Bodrogi, etnik bir topluluk olarak kabul ettiği Kızılbaş/Alevilerin, Alevi olma bilincinin kaybolmadığını belirtmekle birlikte, dinsel alanda tanımlanan farklılığın bugün politik alana kaydırıldığını, sol ve ilerici ideoloji içinde Alevi topluluğunun yaşama şansının bulunup bulunmayacağının temel sorun olduğunu ileri sürmektedir: "Kızılbaş/Aleviliğin yaşama şansı üzerine bir soru, günümüzde farkedilir bir biçimde dinsel değerlerin öne çıkarıldığı Türkiye'de inancın rönesansının 'kurtarılmış topluluk' yaratıp yaratmayacağıdır. Toplumsal-dinsel iletişim ağının ve toplumsal olguların düzensizliği temelinde, dedeler ile oğulları ve torunları arasında dinsel bilgilerin aktarılmaması, inancın öğretilmemesi gözönünde bulundurulursa, bu soruya olumlu bir cevap vermek mümkün görünmemektedir." (s.243).

Sosyal bilim araştırmalarında hangi yöntemin kullanılacağı, doğaldır ki, bir tercih sorunudur. Yöntem, olguları açıklamaya yönelik olabileceği gibi "anlama"ya da yönelik olabilir. Amaç açıklama ise, temel sorular daha çok neyin nasıl ve neden olduğuna ilişkindir. Olguların bu temel sorulara göre, "nesnel" bir biçimde, belirli genellemeler esasında açıklanabileceği türünden bir yaklaşımla bir konuyu incelemek, Kehl-Bodrogi'nin çalışmasını da yönlendirmiş gibidir. Bu yöntem çerçevesinde Kehl-Bodrogi, kapsamlı ve bütünlüklü bir yapıt sunmaktadır.

Buna karşılık, özellikle bir inançlar dizgesini ele alan türden araştırmalarda ağırlığın "anlama"ya yönelik olmasını benimsemek, yani bir simgeler sistemini yorumlayarak değerlendirmeye çalışmak da alternatif bir yöntemdir. Olguların "nesnel" bilgisini edinme yerine böyle bir anlamayı amaçlamak, araştırmacıyı yaklaşık 400 yıldır yaşayan Aleviliğin inanç dizgesini, Kehl-Bodrogi'nin yaptığı gibi, değişmezlik içinde sunmaktan kurtaracaktır. "Kızılbaş/Alevilik"te yer alan inanç ve değerlerin, bu inanç ve değerleri benimsedikleri varsayılan insanlara nasıl bir 'kültürel harita' sunduğu ve bu insanlarca nasıl içselleştirildiği, geleneğin somut bireylerin toplumsal yaşamları içinde nasıl konumlandığı, Türkiye'de yaşayan sıradan bir insanın dahi, en azından sezgisel olarak kavrayabildiği, Alevilerin sol eğilimli siyasal örgütlere yakın oldukları gibi bulgulardan daha anlamlı veriler ortaya koyabilecek sorulardır. Kehl-Bodrogi'nin çalışmasında bu sorulara değinilmemektedir. □

ESER KÖKER

Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Münasebetiyle: Hayreddin'ler Hakkında

SON senelerde iktisadî zihniyet ve düşüncenin geçirdiği merhalelere dair Sabri F. Ülgener'in ortaya koyduğu araştırmalar, yeni çalışmalar için de örnek teşkil etmiştir. Bu gibi araştırmaların henüz başlangıç safhasında olduğu açıktır. Dolayısı ile bunlarda kaynaklar ve neticeler bakımından eksikliklerin bulunacağını kabul etmek gerekir. Bununla beraber bazen öyle yanlışlar göze çarpıyor ki, tashih edilmemeleri halinde, bu araştırmaların yeni baskıları, yanlışların da yeni baskılarının yapılması neticesini veriyor. Üstelik bu gibi yanlışların ortaya çıkmasına bazen küçük bir dikkatle de engel olunabileceği ilk bakışta dikkati çekmektedir. Bazen de başlangıçtaki bu gibi küçük sayılabilecek herhangi bir masum yanlış, daha vahim ve zincirleme yanlışlıkların menbaını teşkil etmektedir.

Sözünü etmek istediğimiz *Osmanlı İktisat Düşüncesinde Çağdaşlaşma*[1]

adını taşıyan araştırmada bulunan böyle bir yanlışlığın, eninde sonunda, kitap hakkında yazılacak olan bir yazı ile tashih edileceği ümidini taşıyordum. Ancak çıkan yazı bu hususta tek bir satır bile ihtiva etmiyordu.[2] Üstelik bu yanlışlığın tabiî bir semeresi olarak İstanbul'da bulunmadığı halde, 1868-1870 senelerinde, kendisine gazetecilik atfedilen Tunuslu Hayreddin Paşa hakkında yeni basılan bir kitapta da herhangi bir tashih cümlesi yoktur.[3] Kitaptaki[4] yanlışlıkların kaynağını ihtiva eden paragraf şudur:

"1860'lar sonrasının yayın dalgası içinde iktisadi yazılar gazete sütunlarında önemli bir yer işgal etmeye başladı. Nitekim saman alevi gibi bir iki yazı ile birden parlayıp hemen sönen yazarlar yanında bir tanesi dikkatimizi üzerine çekti. *Terakki* gazetesi yazarlarından Hayreddin bey. Onun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Sadece onun Tunuslu Hayreddin Paşa olduğunu sanıyoruz."

Bundan sonra yazar bu tesbitine dayanarak kitabın bir çok sayfasında Tunuslu Hayreddin Paşa'yı iktisadî meseleler hakkında konuşturmaktadır. Paşa bu yorumları ile iktisadî düşüncelerin bu safhasında en mühim ve velûd iktisatçısı gibi ortaya çıkarken aynı zamanda kuruluş devri gazeteciliğimizin de bir öncüsü sıfatını kazanmış olmaktadır[5]. Ancak 4 Aralık 1878 - 29 Temmuz 1879 tarihleri arasında sadâret makamında bulunmuş ve hayatı hakkında kâfi derecede bilgi verilmiş olan bu ünlü şahsiyete yeni bir sıfat kazandırılırken biraz daha dikkatli olmak gerekirdi. Açıkçası bu hususta İbnülemin'in ve Pakalın'ın yazdıkları ortadayken, herhangi bir araştırıcının değil yanlış yapmak, tahmininde bulunmak gibi bir hakkı bile olmamalıdır[6]. Tahminde bulunmak için doğruyu bulma imkânlarını tüketmek, yâni kaynakları cevap veremedikleri hududa kadar zorlamak gerekirdi.

Tunuslu Hayreddin Paşa meselesinde tarihin metodu ihlâl edilmiş, gerekli araştırmalar tamamlanmadan tahminde bulunulmuştur. Her şeyden önce kitabın kaynakları arasında bulunan *Türk Basın Tarihi*'nde Tunuslu Hayreddin Paşa olduğu sanılan Hayreddin'in ismine rastlanmakta ve *Basiret* yazarlarından birinin de Lehli Hayreddin Karski olduğu belirtilmektedir[7]. Yazar elinde bulunan bu kitapta meselesini arasaydı, bu isme rastlayacak ve belki de itiraz ettiğimiz tahmininde bulunmayacak, en azından tereddüde düşecekti. Diğer taraftan yine kaynaklarından biri olan gazetecilik tarihi klâsiği *Türk Gazeteciliği*'ne müracaatı halinde ise artık bütün şüphelerinden uzaklaşacak ve bu yanlışlıklar kaynağı yanlışa düşmekten katiyetle kurtulacaktı[8]. *Türk Ansiklopedisi*'nin *Terakki* maddesine bakmak da bu iş için kâfi gelebilirdi[9]. Nasıl ifade etmek gerektiğini kestiremiyorum ama sayın araştırmacı Tunuslu Hayreddin Paşa'nın hayatı için kaynak göstermiş olduğu (s.339, dn.149), *Nevsâl-i Osmanî*'nin (1326) Faik Reşad'a ait sayfalarında da (s.155-161) yine yanılmamak için gerekli ipuçlarını fazlası ile bulabilirdi. Fazlası ile diyorum; çünkü Paşa'nın hayatı için atıfta bulunulan bu sayfalar Lehli Hayreddin hakkında, bilindiği kadarıyla, Türkçedeki en güzel biyografik yazıya aittir. Bu sayfalarda sadece Lehli Hayreddin anlatılmaktadır. Tunuslu Hayreddin'e en ufak bir atıf bile bulunmamaktadır. İki Hayreddin'in nasıl olup da bu derecede karıştırıldığını anlamak bizim için mümkün olmamıştır. Lehli Hayreddin'e dönelim: Asıl adı Karski olan Polonyalı gazeteci yazılarında Hayreddin imzasını kullanıyordu. Fransızca yazdığı yazıları Türkçeye tercüme edildikten sonra basılıyordu. Kendisini 1290 (1874)'den sonra tanıdığını yazan Faik Reşad, 40-45 yaşlarında olduğu tahmininde bulunmaktadır. Yazarlığın yanı sıra bazı ailelerin çocuklarına Fransızca hususi dersler vermiştir. Bunlardan biri de Ferid Kam'dı.[10] Mecazî değil, gerçek mânâsıyla fesinin püskülüne kadar tanıdığımız Lehli Hayreddin gazeteciliğimizin kuruluş safhasının en velûd ve mühim bir simasıdır.[11] Batılı iktisadî düşüncelerin ise Türkiye'deki doğrudan ve dikkate değer temsilcisidir. *Terakki, Basiret, Courrier d'Orient* ve *İstanbul* gazetelerindeki Hayreddin imzalı yazıları büyük bir yekûn tutmaktadır.[12] *Basiret*'in ilk 200 sayısında imzasını taşıyan 39 yazısı bulunmaktadır. Bunlardan 26'sı 1870-1871 Alman-Fransız harbi etrafında ve "Harb" başlığı altındadır. Başiretçi Ali Efendi'ye Almanya seyahatinin de kapılarını açan bu yazılar olsa gerektir.[13] Hakkında bazı bilgiler veren Ahmet Rasim, 1918'de neşredilen *Eşkâl-i Zaman*'ında Hayreddin'in 30 sene önce (1888) sağ olduğunu yazmaktadır. Ancak öldüğü yeri ve yılı tam olarak tesbit etme imkânı bulamadık.[14]

Bibliyografyada (s.439) bir diğer Hayreddin daha dikkati çekiyor ki, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı* isimli beş kitaplık vesika külliyatının derleyicisidir. Matbuat ve edebiyat hayatımızda Leskovikli Hayreddin adıyla tanınırdı. Telif ve tercüme birçok eserin sahibi olan Leskovikli Hayreddin (Nedim-Göçen) birçok memuriyetleri yanında bir müddet Mülkiye'de hocalık da yapmıştır. Üzerinde ayrıca durmak gerekir.[15] Kısaca Hayreddinleri tanımak için elde kâfi derecede kaynak bulunduğuna inanmıyor ve Hayreddinler karıştırılmamalıydı diyoruz.[16]

ALİ BİRİNCİ

[1] Ahmet Güner Sayar, Der Yayınları, İstanbul, 1986, VII+471 s.

[2] A. Dinç Alada "Osmanlı'da İktisadî Bilgi Neden Ortaya Çıkmadı?" *Tarih ve Toplum*, Sayı 63 (Mart 1989) s. 60-61.

[3] Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988 XI + 377 s.

[4] Sayar, Age. s. 339.

[5] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, M.E.B., İstanbul (yy) s. 895-960; Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, İstanbul, 1944, c.4, s. 333-376.

[6] Sayar, Age. s. 226 (dn. 196) s. 318, 339-343, 423.

[7] Hıfzı Topuz, İstanbul, 1973, s. 24-27.

[8] Selim Nüzhet (Gerçek), İstanbul, 1931, s. 50, 53, 67; Aynı bilgiler için: Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970, s. 213, 216; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 211, 243.

[9] Kenan Akyüz- İstanbul, 1982, C.31, s. 103-104; Dündar Akünal, *Terakki* hakkındaki satırlarında Lehli Hayreddin'in adına yer vermiyor (Krş. *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, İstanbul, 1980 C.VIII, s. 1071)

[10] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s.404.

[11] Lehli Hayreddin'in fesi ve püskülü için; Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya* (Hz. Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul, 1969 s.13.

[12] İstanbul'daki yazılar Courier d'Orient'dan nakildir. Ahmet Rasim, *Eşkâl-i Zaman*'daki "Lehli Hayreddin" yazısında *Levant Herald* ve bir tarafı Fransızca çıkan *Osmanlı* gazetesinin de baş muharriri olduğunu yazıyorsa da tahkik edemedik (Hz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1969, s. 176-177). A. Rasim'in, Hayreddin'le alâkalı bu yazısı ile bir başka yazısı Münir Süleyman Çapanoğlu tarafından da nakledilmiştir (*Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, İstanbul, 1962. s.11, 14-54, 57.) Selim Nüzhet, *Medeniyet*'te de yazdığını söylüyorsa da (age. s.67) imzasına rastlayamadık.

[13] Basiretci Ali Bey'in Almanya seyahati için; Ali, *İstanbul'da yarım asırlık Vekayi-i Mühimme*, İstanbul, 1325, s.75. Hayreddin için bkz. s. 4, 9; Ayrıca Bkz. *Meydan Larousse*, İstanbul, 1969, c.2, 5.182.

[14] Onun kaleminin kuvvetini kabul etmekle beraber bazı fikirlerine karşı çıkan imzasız iki yazı için Bkz. *İstanbul*, nu. 409 (28 Cemaziyelahır 1285) s.1, 2; nu. 412 (3 recep 1285) s. 2,3.

[15] Leskovikli Hayreddin için, M. Orhan Bayrak "Doğduğu ve öldüğü yıllar ve yerler belli değildir." diyor ki bu çok acele ve kolayca verilmiş bir hükümdür (*Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul 1982 s.108). Matbuat ve edebiyat tarihimizde "Leskovikli Hayreddin" ismiyle şöhret-şiar olan Hayreddin (Nedim-Göçen) 1867'de Selânik'te doğmuş; 19 Mart 1942'de İstanbul'da ölmüştür. Cenazesi 20 Mart Cuma namazından sonra Bakırköy Camii'nden kaldırılarak Kazlıçeşme'deki aile kabristanına defnedilmiştir.

[16] Bu vesileyle çok yapılan bir yanlışa da işaret etmek gerekir. Bibliyografyada (s.453) İhsan SUNGU'ya atfedilen *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, (İstanbul 1938) isimli mühim eser, önsözden de anlaşılacağı gibi, zamanın Tarım Bakanı Ahmet Faik KURDOĞLU'nundur. Kurdoğlu zengin kütüphanelerinden faydalandığı İhsan SUNGU ile Ragıp Ziya MAĞDEN'e, resimlerini önsöze koymak suretiyle, teşekkür etmiştir.

17. ULUSLARARASI İSTANBUL FESTİVALİ 15.6. - 20.7.1989

TARİH	ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ				AYA İRİNİ		AÇIKHAVA TİYATROSU		TOPKAPI SARAYI		SÜLEYMANİYE KÜLTÜR MERKEZİ	
	BÜYÜK SALON		KONSER SALONU									
15 Haziran Perşembe	Singverein/IDSO Verdi: Requiem	21.30										
16 Haziran Cuma	Singverein/IDSO Verdi: Requiem	18.30					Devl.Halk Dansları Topluluğu	21.30				
17 Haziran Cumartesi			Anadolu Üçlüsü	11.00	M.Piketty, keman B.Lupo, piyano	18.30	Serranito Altılısı	21.30				
18 Haziran Pazar			İTÜ T.Mus.Devl.Kons. Gençl.ve Çocuk Kr.	18.30	Singverein/IDSO Mozart: Requiem	18.30	Serranito Altılısı	21.30				
19 Haziran Pazartesi					Singverein/IDSO Mozart: Requiem	18.30	Zamfir ve Topluluğu	21.30				
20 Haziran Salı	Capitole de Toulouse Plasson/Beroff	18.30					Joan Baez	21.30	Saraydan Kız Kaçırma	21.30	Devl.Kl.T.Müz.Korosu Atılg/Utandı	21.3
21 Haziran Çarşamba	Capitole de Toulouse Plasson/Kan	18.30	İÜ.Devl.Kons. İcra Heyeti/R.Rit	21.30			Joan Baez	21.30				
22 Haziran Perşembe	Stephane Grappelli	21.30			Avrupa Topl.Oda Ork. Aadland/Belkin	18.30			Saraydan Kız Kaçırma	21.30		
23 Haziran Cuma			Ayangil Ork.ve Kr. Ayangil/Büyükataman	18.30	Avrupa Topl.Oda Ork. Aadland/Belkin	18.30						
24 Haziran Cumartesi	Çin Ulusal Balesi İpek Yolu	21.30	C.Aşkın, keman M.Ensari, piyano	11.00	Moskova Virtüozlan	18.30						
25 Haziran Pazar			Ank.Kl.T.Müz.Korosu, Altın	18.30	Moskova Virtüozlan	18.30						
26 Haziran Pazartesi	Çin Ulusal Balesi İpek Yolu	21.30			Moskova Virtüozlan	18.30	Cristina Hoyos Flamenco Balesi	21.30				
27 Haziran Salı	A.de Larrocha, piyano	21.30	İzm.Kl.T.Müz.Korosu Önaldı/Pesenpaten	18.30	A.Rıdın, viyolonsel V.Skanavi, piyano	18.30	Cristina Hoyos Flamenco Balesi	21.30				
28 Haziran Çarşamba					Londra Mozart Topl. T.Vasary	18.30	Cristina Hoyos Flamenco Balesi	21.30				
29 Haziran Perşembe	Londra Mozart Topl. T.Vasary	21.30	İst.Kl.Caz Dörtlüsü	18.30								
30 Haziran Cuma			Kenneth Gilbert, klavsen	18.30			Moskova Kl.Balesi Kuğu Gölü	21.30	AYNALIKAVAK KASRI			
1 Temmuz Cumartesi					S.Verrett, soprano Ch.Ivaldi, piyano	18.30	Moskova Kl.Balesi Kuğu Gölü	21.30	İst.Kl.T.Müz.Solistl. N.Yaşar/B.S.Sezgin	21.30		
2 Temmuz Pazar	Moskova Rd-TV Senf. Fedoseev/Alexeev	18.30	N.Yapalı, piyano	11.00					İTÜ Mezunlar Korosu İ.Çayırlı	21.30		
3 Temmuz Pazartesi	Moskova Rd-TV Senf. Fedoseev/Alexeev	18.30	İÜT.Müz.Araşt.Uyg. Gr./ R.O.Güvenç	21.30								
4 Temmuz Salı	Moskova Rd-TV Senf. Başkırov/Bushkov	18.30	Dr.A.Yavaşça	21.30								
5 Temmuz Çarşamba	Sema Törenleri	18.30					Mama, I Want to Sing	21.30				
6 Temmuz Perşembe	Sema Törenleri	18.30			Brandis Dörtlüsü	18.30	Mama, I Want to Sing	21.30				
7 Temmuz Cuma			İst.T.Kl.ve Tas.Müz. A.Özhan	18.30			Mama, I Want to Sing	21.30	GÜLHANE PARKI			
8 Temmuz Cumartesi			İst.T.Kl.ve Tas.Müz. A.Özhan	18.30	Anadolu Oda Ork. Şimşek/Sermet	18.30	George Duke/ Stanley Clarke	21.30	Aşıklar Şöleni	17.00	ST ANTUAN	
9 Temmuz Pazar	D.Küper, gitar	18.30	Avr. Gençlik Korosu Ter Wey/G.Koray	11.00			Sarah Vaughan	21.30	Aşıklar Şöleni	17.00	L.Rogg, org	16.0
10 Temmuz Pazartesi					Ziryab Topluluğu	18.30	Sarah Vaughan	21.30				
11 Temmuz Salı	Liverpool Fil.Ork. Kashif/Lloyd	18.30					A.Jamal ve Topl.	21.30				
12 Temmuz Çarşamba	Liverpool Fil.Ork. Kashif/Biret	18.30					Spyro Gyra	21.30				
13 Temmuz Perşembe	Liverpool Fil.Ork. Kashif/Dale	18.30					Spyro Gyra	21.30				
14 Temmuz Cuma					Stuttgart Oda Ork. Schwinck /Zachanas	18.30						
15 Temmuz Cumartesi	Kars-Kafkas Halk Dansları Topl.	18.30			Stuttgart Oda Ork. Schwinck /Zachanas	18.30	Londra Şehir Balesi Mez.Bal./Silfit	21.30				
16 Temmuz Pazar							Londra Şehir Balesi Mez.Bal/Silfit	21.30	Kars-Kafkas Halk Dansları Topl.	21.00		
17 Temmuz Pazartesi	Charles Lloyd Dörtlüsü	21.30	Üst.Musiki Cemiyeti Çakar/Çayırlı	18.30	La Scala Yaylıçalg. Topl.	18.30						
18 Temmuz Salı					La Scala Yaylıçalg. Topl./Gencer	18.30	Montreal Caz Balesi	21.30				
19 Temmuz Çarşamba	D.Sgouros, piyano	18.30					Montreal Caz Balesi	21.30				
20 Temmuz Perşembe					J.P.Rampal, flüt J. Steele-Ritter, piyano	18.30	Montreal Caz Balesi	21.30				

Doldurulmuş rezervasyon formları 8 MAYIS 1989 PAZARTESİ günü saat 10.00'dan itibaren 14 MAYIS 1989 PAZAR günü saat 19.00'a kadar SADECE Atatürk Kültür Merkezi gişelerinden teslim alınacaktır. Rezerve edilmiş biletler 22 MAYIS 1989 PAZARTESİ ile 2 HAZİRAN 1989 CUMA günü dahil olmak üzere, 10.00 ile 19.00 saatleri arasında Atatürk Kültür Merkezi gişelerinden alınacaktır.
A.K.M. Gişeleri : 152 99 85/152 99 86 Vakıf Merkezi : 158 74 98